IBRAHIM ČEDIĆ

OSNOVI GRAMATIKE BOSANSKOG JEZIKA

PRIRUČNIK
ZA OSNOVNE I SREDNJE ŠKOLE

BOSNA LEKSIKA

Autor:
Dr. Ibrahim Čedić
Osnovi gramatike bosanskog jezika
Priručnik za osnovne i srednje škole

Izdavač:
BOSNA LAKSIKA d.o.o. Sarajevo
Za izdavača: *Valida Hromadžić*

Urednik: *Jusuf Hromadžić*

Recenzenti: *Prof. Elvira Ćemalović, Mostar*
Prof. dr. Alija Pirić, Sarajevo
Prof. dr. Fahrudin Rizvanbegović, Sarajevo

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

811.163.43*'36(035)

ČEDIĆ, Ibrahim
Osnovi gramatike bosanskog jezika : priručnik za osnovne i srednje škole / Ibrahim Čedić. - Sarajevo : Bosna leksika, 2004. - 249 str. ; 21 cm

ISBN 9958-9325-1-2

COBISS.BH-ID 13420294

DR. IBRAHIM ČEDIĆ

OSNOVI GRAMATIKE BOSANSKOG JEZIKA

PRIRUČNIK
ZA OSNOVNE I SREDNJE ŠKOLE

I. izdanje

Sarajevo
2004.

Korektor: *Autor*

Naslovna strana i kompjuterska obrada teksta:
Mehmed Hromadžić

Tiraž: *3000 primjeraka*

Štampa: *Štamparija "Fojnica" - Fojnica*

Za štampariju: *Šehzija Buljina*

Sarajevo, 2004.

Na osnovu Mišljenja Federalnog ministarstva obrazovanja, nauke,
kulture i sporta br. 04-15-3838/01 od 03.07.2001. godine
ova knjiga je oslobođena plaćanja poreza.

Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke na osnovu odobrenja
Vijeća za izradu i praćenje nastavnih planova i programa
i odabir udžbenika od 12.07.2004. godine, Rješenjem broj 05-38-2975/04
odobrilo je ovaj priručnik za upotrebu u osnovnoj i srednjoj školi.

SADRŽAJ

UVOD **11**
KOMUNIKATIVNA FUNKCIJA JEZIKA 12
GOVORNA KOMUNIKACIJA 14
STANDARDNI JEZIK 16
RAZVOJ STANDARDNOG JEZIKA 19

FONETIKA I FONOLOGIJA **27**
GLASOVI 27
Nastanak glasova 27
Klasifikacija glasova 28
Klasifikacija vokala 28
Klasifikacija konsonanata 29
Klasifikacija glasova po akustičkim osobinama 31
Fonema 32
Razlikovno, distinktivno ili diferencijalno obilježje 34
Karakteristike pojedinih fonema i njihov status u standardnom jeziku 35
Fonema *h* 35
Fonema *f* 37
Fonema *j* 37
Foneme *č, ć* i *đ, dž* 38
DISTRIBUCIJA FONEMA 41

MORFONOLOGIJA **43**
Alternacije 43
FONOLOŠKI USLOVLJENE ALTERNACIJE 44
Jednačenje konsonanata po zvučnosti 44
Jednačenje konsonananta po mjestu tvorbe 45

Gubljenje suglasnika 46
MORFOLOŠKI USLOVLJENE ALTERNACIJE 48
Palatalizacije 48
Prva palatalizacija 48
Druga palatalizacija 49
Treća palatalizacija 50
Jotovanje 51
Staro jotovanje 52
Novo jotovanje 53
Najnovije jotovanje 54
Podnovljeno, podmlađeno, analoško ili psihološko jotovanje 54
Zamjena *l* sa *o* na kraju riječi i na kraju sloga 56
Nepostojano *a* 57
Proširivanje riječi vokalima 58
Alternacije refleksa jata 59
AKCENAT I DUŽINE 61

GRAFIJA **67**

MORFOLOGIJA **69**
Morfema 69
Riječ 72
TVORBA RIJEČI 74
VRSTE RIJEČI 79
Kategorijalna preobrazba (transpozicija) vrsta riječi 82
IMENICE 83
Tvorba imenica 85
Gramatičke karakteristike imenica 86
Padežni sistem 88
Deklinacija imenica 89
Prva deklinacija 90
Druga deklinacija 97
Treća deklinacija 100
PRIDJEVI 101
Gramatičke karakteristike pridjeva 102

Pridjevski vid 103
Obilježje roda, broja i padeža 104
Komparacija ili gradacija pridjeva 105
Tvorba pridjeva 106
ZAMJENICE 107
Podjela zamjenica 107
IMENIČKE ZAMJENICE 108
Lične zamjenice 108
Opće, upitne i odnosne zamjenice 108
ODRIČNE ZAMJENICE 109
NEODREĐENE ZAMJENICE 109
PRIDJEVSKE ZAMJENICE 110
Prisvojne zamjenice 110
Pokazne zamjenice 110
Deklinacija imeničkih zamjenica 111
Deklinacija pridjevskih zamjenica 113
BROJEVI 115
Deklinacija brojeva 115
Tvorba brojeva 117
GLAGOLI 117
Klasifikacija glagola po značenju 117
Klasifikacija glagola po prelaznosti radnje 119
Glagolski vid 120
Tvorba glagola 121
Glagolsko lice 122
Glagolski rod i broj 123
Glagolsko stanje 123
Glagolsko vrijeme 124
Glagolski način 124
Glagolski oblici 125
Pomoćni glagoli 126
Glagolske osnove i nastavci 127
Morfološka klasifikacija glagola po vrstama 128
JEDNOSTAVNI GLAGOLSKI OBLICI 129
Infinitiv 129
Prezent 129

Aorist 130
Imperfekat 131
SLOŽENI GLAGOLSKI OBLICI 132
Perfekat 132
Pluskvamperfekat 133
Futur prvi 133
Futur drugi 134
GLAGOLSKI NAČINI 135
Imperativ 135
Kondicional 135
GLAGOLSKI PRIDJEVI 136
GLAGOLSKI PRILOZI 137
PRILOZI 137
PRIJEDLOZI 139
VEZNICI 141
UZVICI 141
RIJEČCE 142

LEKSIKOLOGIJA I LEKSIKOGRAFIJA 143
Leksika i leksema 143
Vrste rječnika 144
Sinonimi, homonimi i paronimi 145
Antonimi 147
Posuđenice 147
Neologizmi 151
Dijalektizmi 151
Vulgarizmi 152
Žargonizmi 152
Frazeologizmi 153

SINTAKSA 155
SINTAKSA I NJENE JEDINICE 155
SINTAKSIČKE FUNKCIJE RIJEČI U REČENICI 156
SINTAKSEMA 159
SINTAGMA 160

Zavisne sintagme 160
Osobine pojedinih vrsta zavisnih sintagmi 162
Nezavisne sintagme 164
KONGRUENCIJA 165
REKCIJA 166
REČENICA 166
Dvočlane rečenice 170
Jednočlane rečenice 171
REČENIČNI DIJELOVI 173
Subjekat 173
Predikat 175
Predikatske kategorije 177
Atribut 180
Apozicija 182
Apozitiv 183
Objekat 183
Priloške ili adverbijalne odredbe 186
Vremenske ili temporalne sintaksičke jedinice 186
Mjesne ili lokalne priloškoodredbene sintaksičke jedinice ... 188
Sintaksičke jedinice za izricanje načina i poredbe 190
Sintaksičke jedinice za izražavanje značenja uzroka 191
Sintaksičke jedinice za izricanje namjere 192
Posljedično priloškoodredbeno značenje 193
Sintaksičke jedinice za izražavanje uslova 194
Dopusne sintaksičke jedinice 194
Priloškoodredbene jedinice sa značenjem propratne okolnosti 195
RED RIJEČI U REČENICI 195
SLOŽENE REČENICE 198
NEZAVISNE SLOŽENE REČENICE 200
Sastavne rečenice 201
Suprotne rečenice 203
Isključne rečenice 204
Rastavne rečenice 205
Zaključne rečenice 206
Gradacione rečenice 207

ZAVISNE SLOŽENE REČENICE 208
Subjekatske zavisne rečenice 208
Predikatske zavisne rečenice 209
Izrične rečenice 210
Atributske i apozitivne rečenice 212
Adverbijalne rečenice 214
Vremenske rečenice 215
Mjesne rečenice 216
Načinske rečenice 217
Uzročne rečenice 218
Posljedične rečenice 220
Namjerne rečenice 221
Pogodbene rečenice 222
Dopusne rečenice 224

DISKURS (VEZANI TEKST) **225**
Tema i rema 225
Povezivanje rečenica u diskursu 227
Konektori 230
Tipovi vezanog teksta 232
Opisivanje 232
Pripovijedanje (naracija, pričanje) 234
Raspravljanje 235

REGISTAR **237**

UVOD

U nauci o jeziku za gramatiku se najčešće kaže da je to lingvistička disciplina koja sistematski proučava elemente koji čine jezik: foneme, oblike riječi, konstrukcije, procese. Takva je i ova gramatika koja strukturu bosanskog jezika analizira u skladu sa današnjom autentičnom upotrebom jezika. To znači da ovdje predstavljena standardnojezička norma proizlazi iz stvarne situacije današnjeg bosanskohercegovačkog jezičkog izraza.

Današnji bosanski standardni jezik stoji naporedo sa hrvatskim i srpskim jezikom kojima je također baza štokavsko narječje. Pošto je tim trima standardnim jezicima isti organski idiom, među njima je više sličnosti nego razlika. Zbog ovoga je od vremena nominacije jezika nastojano normiranjem načiniti što više razlika među njima kako bi pojedini jezici bili prepoznatljivi, pa je standardnojezička norma preferirala i jezičke elemente koji su bili neobični korisnicima određenog jezika.

Insistiranje na razlikama bosanskog jezika prema druga dva jezika uopće nije bilo potrebno, jer je taj jezik oduvijek bio prepoznatljiv po svojoj melodiji, ali i po drugim elementima u standardnojezičkoj upotrebi. To je bila karakteristika i prethodnog bosanskohercegovačkog standardnojezičkog izraza u koji je bilo neophodno kao standardne uvesti još određene specifičnosti iz izraza Bošnjaka. Suvišna je bila norma koja zastupa strogi purizam. Onog momenta kad se takvom normom iz bosanskog jezika, npr. iščiste razne dvostrukosti, on prestaje biti taj jezik. Stoga za bosanski jezik vrijedi standardnojezička norma koja poštuje specifičnosti ovoga jezika. Naporednost upotrebe istoznačnih jezičkih fenomena je osobina jezičke stvarnosti i nije nikakav grijeh ako se očituje i u pisanom izrazu.

Time se čuva bogatstvo jezičkih sredstava koje omogućava slobodu izbora. Norma mora prvenstveno biti pomoć u njegovanju jezičke kulture, u poštivanju jezičke logike, čime bi se, npr. onemogućila upotreba izraza kao što su: *nosioc, htjeo, šćeo, stijo, viditi, zaprimiti, iznaći, asimilisati, u vezi toga, po pitanju, piše s olovkom,* pogrešna upotreba prijedloga *radi* itd. Njegovanje jezičke kulture je osnovni princip od kojeg se polazi u ovoj gramatici. Norma mora poštivati zakonitosti i specifičnosti jezičkog sistema i upućivati na pojave koje su izvan njega.

Ova gramatika, namijenjena prvenstveno učenicima srednjih škola, na samom početku ukratko predstavlja opće karakteristike jezika, kratak historijat razvoja standardnog jezika, a zatim detaljnije analizira jezičke fenomene na fonološkom, morfološkom, leksikološkom i sintaksičkom nivou.

KOMUNIKATIVNA FUNKCIJA JEZIKA

1. **Jezik** je univerzalno sredstvo za sporazumijevanje koje sadrži stalne i nepromjenljive osobine na osnovu kojih se ostvaruje komunikacija među ljudima. Konkretnu realizaciju jezika nazivamo **govor**. Jezik i govor su dijelovi **jezičke djelatnosti** pod kojom se u nauci o jeziku podrazumijeva sve ono što je iskazano ili se iskazuje jezikom. Jezička djelatnost obuhvata sve situacije u kojima se jezik upotrebljava, npr. govorenje, pisanje, čitanje itd.

Jezik je, dakle, sredstvo pomoću kojega ljudi izražavaju i saopćavaju svoje misli, osjećanja, želje, pitanja i dr. Ta svoja kazivanja govorom nekome prenose i u tome je društvena svrsishodnost jezika. Na toj svrsishodnosti se temelji **komunikativna funkcija jezika**.

2. Na govornom nivou uočavamo različite realizacije jezika. Ljudi različito govore, neki pri izgovoru izostavljaju glasove, neki govore tečno, neki brzo, drugi polahko. To nam kazuje da govor kao pojava nije isto što i jezik.

Dakle, govor pojedinaca se razlikuje, ali se ipak ostvaruje sporazumijevanje između **govornika i slušaoca**. Za prenošenje poruke nebitno je ono što razlikuje govore pošto ostvarivanje komunikacije omogućuje postojanje stalnih i nepromjenljivih elemenata sadržanih u jeziku kojima je govor podređen. Za te elemente znaju i govornik i slušalac i na osnovu toga se kaže da oni govore istim jezikom. Poruka se, dakle, ne prenosi onim što razlikuje govore, nego se sporazumijevanje zasniva na stalnim i nepromjenljivim osobinama jezika na osnovu kojih je slušalac može razumjeti.

3. Za sporazumijevanje bitna je **jednakost jezičkih znakova** - jezičkih jedinica koje imaju značenje. Za tu jednakost moraju znati i govornik i slušalac, jer samo tako se može ostvariti razumijevanje.

4. **Jezički znak** je, npr. spoj zvukova *k-u-ć-a*. Ako govornik upotrijebi taj spoj zvukova, odmah u njegovim mislima tome se pridružuje slika kuće kao pojave u stvarnosti. Kad slušalac čuje taj isti spoj zvukova i pri tome također u mislima stvori istu sliku kao i govornik, poruka je prenesena. Upravo to znači da obojica govore istim jezikom. Samo tako se može ostvariti sporazumijevanje.

5. Jezički znak se sastoji iz **oznake i označenog**. Niz zvukova u govoru ili slova u pisanju (npr. *k-u-ć-a*) predstavljaju oznaku, a ona upućuje na nešto u stvarnosti, konkretno oznaka *kuća* odnosi se na zgradu za stanovanje, tj. označeno.

Veza između oznake i označenog mora biti stalna i poznata svim korisnicima jednog jezika, jer je to zahtjev da bi se ljudi mogli razumjeti. Na toj stalnosti i nepromjenljivosti veze između oznake i označenog zasniva se komunikativna funkcija jezika. To je njegova osnovna funkcija budući da je jezik sredstvo za sporazumijevanje.

6. Za jezik se ne može reći da je samo zbir jezičkih znakova, nego su znakovi sređeni po određenim zakonima u **jezički sistem**. Nesređen zbir znakova bile bi riječi *doći, kuća, danas* koje kao takve ne mogu prenijeti poruku. Tek u uređenom skupu *danas dolazim kući* poruka se može prenijeti slušaocu. To znači da se riječi i njihovi

oblici moraju vezati u poruci po pravilima poznatim govorniku i slušaocu, što je uslov za ostvarivanje komunikativne funkcije jezika.

7. U jeziku postoji mogućnost da se pod određenim uslovima promijeni ustaljeni odnos oznake i označenog u jezičkom znaku. Promjena tog odnosa je, npr. kad se jedna riječ počne upotrebljavati u drugačijem značenju (up.: *zvijezda = nebesko tijelo* i *zvijezda = osoba iz svijeta filma* i sl.). Zamjena je moguća zahvaljujući nekoj zajedničkoj osobini, u konkretnom primjeru popularni glumci sjaje u svijetu filma kao zvijezde na nebu. Naravno, prenesena značenja nisu jedini primjer narušavanja ustaljenog odnosa oznake i označenog u jezičkom znaku. Nama je bitno pokazati da ta nova veza između oznake i označenog ne mora biti poznata svim korisnicima jezika, pa stoga ne ulazi u njegovu komunikativnu funkciju. Tu je u pitanju funkcija jezika koja se koristi u književnoumjetničkom djelu i naziva se **pjesnička** ili **poetska funkcija jezika.**

8. S tim u vezi razlikujemo **osnovna** ili **denotativna značenja** od **dodatnog** ili **konotativnog značenja** jezičkog znaka. Ako se ostvaruje komunikacija, to podrazumijeva da svi za istu oznaku vežu isto označeno. Tada se radi o osnovnom ili denotativnom značenju. Kad veza između oznake i označenog nije svima poznata, a ostvaruje se razbijanjem njihovog ustaljenog odnosa, onda je u pitanju dodatno ili konotativno značenje jezičkog znaka. Komunikativna funkcija jezika počiva na denotativnom, a poetska na konotativnom značenju.

GOVORNA KOMUNIKACIJA

9. Ostvarivanje govorne komunikacije zavisi od više faktora. Osnovni faktori su: **govornik, slušalac, kôd, poruka, komunikacijski kanal i referent.**

10. Dva najznačajnija faktora u komunikaciji su **govornik** i **slušalac** i za njih kažemo da su sudionici u komunikaciji. Oba su

korisnici jezika, prvi odašilje **poruku (informaciju)**, a drugi je prima, pa se stoga za govornika još kaže da je **pošiljalac**, a za slušaoca **primalac poruke**.

11. Da bi govornik i slušalac mogli komunicirati, potrebno je da koriste isti kôd. Riječju **kôd** obilježavamo sistem znakova, te zakona i pravila koja važe za oblikovanje poruke, njeno odašiljanje i prijem u procesu komunikacije. Termin **kôd** je preuzet iz nauke koja se zove **teorija informacija**. Ova nauka proučava ne samo jezičke nego sve vrste odašiljanja i primanja poruka (riječi, slova, slike, brojke itd.). Na jezičkom planu **kôd**, tj. skup znakova i pravila njihovog kombiniranja u procesu komunikacije, jeste jezik.

12. Govornik oblikuje poruku prema pravilima i zakonima **kôda** ili **kodnog sistema** kako se još naziva, a slušalac mora poznavati taj kôd kako bi uspješno mogao dešifrirati sadržinu poruke. U poruku ili informaciju nikada ne ulaze svi znakovi jezika (kôda), nego pošiljalac vrši izbor i stvara govorni niz. Taj oblikovani niz jezičkih znakova je **poruka** ili **informacija**, dio jezika upotrijebljen u datoj situaciji.

13. Put kojim se poruka prenosi od govornika ka slušaocu naziva se **komunikacijski kanal**. Da bi poruka bila prenesena, ona mora u govoru biti oblikovana kao skup zvukova, a u pisanom jeziku kao boja na papiru. U razgovoru komunikacijski kanal čine zvukovi, a u pisanoj komunikaciji boja i papir, u razgovoru telefonom osim skupa zvukova i telefonske žice itd.

14. Poruka se ne može prenijeti bez **referencijalne vrijednosti**, tj. mora se odnositi na nešto u stvarnosti, nešto kazivati, imati svoju sadržinu, odnositi se, dakle, na **referent,** tj. ono o čemu se govori. Referencijalna vrijednost je obavezni element govorne komunikacije i počiva na njenom denotativnom i konotativnom značenju poznatim sudionicima u komunikaciji.

15. Prilikom komuniciranja postoje razna ometanja zbog kojih se može dogoditi da slušalac prima nepotpunu poruku ili dijelove

poruke. Uzrok tome može, npr. biti udaljenost govornika od slušaoca, pa ovaj drugi ne čuje dijelove poruke. Komuniciranje može ometati nedovoljno poznavanje kodnog sistema, nepravilan izgovor glasova itd. Zbog toga poruka dobija neželjeno značenje. Sve prepreke koje ometaju pravilno prihvatanje poruke čine **buku** ili **šum** u komunikacijskom kanalu od čega je dobar prijem poruke gotovo nemoguće zaštititi.

16. Ipak, i pored toga slušalac najčešće pravilno prihvata poruke, što omogućava tzv. **redundancija**, tj. više elemenata u poruci nego što treba. Ovakvi suvišni elementi omogućavaju dešifriranje njene sadržine iako je ona okrnjena zbog buke u kanalu. Ako primalac, npr. čuje: *Obukla je star haljinu*, pravi oblik će dešifrirati na osnovu pravila slaganja pridjeva sa imenicom u rodu, broju i padežu i u konkretnom slučaju zaključiti da nedostaje ***u*** uz ***star***.

Redundanciju pisci često žele izbjeći kako poruka ne bi bila opterećena takvim elementima u njihovim djelima. Npr. mjesto *Čuješ li?*, napisat će *Čuješ?* Umjesto odgovora *Ja čujem* ili *Da, ja čujem*, može doći *Da!* ili *Čujem*! Na taj način, uklanjanjem suvišnih elemenata izraz postaje stilski funkcionalan.

STANDARDNI JEZIK

17. U nauci o jeziku čest je termin **jezički idiom**. Pod idiomom, što u prevodu s grčkog znači *osobitost*, podrazumijevamo različite jezičke varijetete kao što su **narodni govor, dijalekat, narječje, jezik i standardni (književni) jezik.**

18. Idiomi se dijele na **organske** i **neorganske**. Organski su nastali prirodnim putem, bez uticaja ljudi na njihov razvoj. Takvi su, npr. narodni govori. Neorganski idiom je onaj čiji postanak i razvoj vežemo za svjesno čovjekovo djelovanje. Takav idiom je **književni** ili **standardni jezik**.

19. Termin **narodni govor** odnosi se na pojedinca i na kolektiv, na grad i selo, pa u dijalektologiji - lingvističkoj nauci o organskim idiomima - susrećemo pojmove *"sarajevski govor"*, *"govor Vareša"*, *"govor Ortiješa"*, *"govor Drežnice"* itd. Radi se o jezičkom varijetetu koji je po nečemu specifičan u odnosu na jezički sistem u kojem se nalazi. Taj varijetet je karakteristika određene regionalne ili društvene zajednice.

20. Skup više govora u okviru jednog jezičkog sistema naziva se **dijalekt**, koji se kao varijetet odlikuje konkretnim leksičkim inventarom i gramatičkom strukturom i posjeduje distinktivne jezičke osobine u odnosu na sam jezik i druge dijalekte.

21. Kad se dijalekti udružuju na osnovu srodnosti, tada govorimo o **narječjima**, koja su rezultat historijskog razvoja jezika i većih pomjeranja stanovništva unutar iste jezičke teritorije.

22. Govor, dijalekti i narječje čine organske idiome jednog jezika ili jezik kao organski idiom. **Književni** ili **standardni jezik** je idiom izvan toga. On je prije svega neorganski idiom - svjesno odabran sistem iz inventara što ga imaju organski idiomi, baziran na strogo sistemskim pravilima - glasovnim, obličkim, leksičkim i sintaksičkim - kako bi se mogla ostvariti što preciznija komunikacija.

23. Pored tih sistemskih pravila upotreba jezičkih jedinica u književnom ili standardnom jeziku regulira se još **književnojezičkom** ili **standardnojezičkom normom**, koja je data u **gramatici, pravopisu** i **rječniku** književnog jezika. U gramatici su skupljena razna gramatička pravila koja se moraju učiti ako se želi znati književni jezik. Pravopisom je reguliran način pisanja i utvrđena pravila pretvaranja govora u tekst. Rječnik književnog jezika daje opis rječničkog blaga jednog jezika potrebnog za komunikaciju u svim sferama života.

Temeljna karakteristika norme je njena **kodificiranost**, tj. ona je sistem pravila koja reguliraju upotrebu jezičkih jedinica. Na taj način standardni jezik se izdvaja od drugih idioma, jer je savršeniji instrument sporazumijevanja u svim sferama života.

Niz pravila upotrebe jezičkih jedinica izgrađuje se prema tome šta je najrasprostranjenije na govornom području koje je baza standardnog jezika. Taj princip u normi bosanskog jezika ne može se sprovesti do kraja u svim slučajevima, jer u ovom jeziku se mora poštovati i ravnopravnost dubleta i sinonima, pa se za njegovu normu kaže da ima karakter elastične stabilnosti.

24. Posebna odlika književnog jezika je njegova **funkcionalna polivalentnost**. Književni jezik je bogat izražajnim mogućnostima. Svaka misao može biti sa tananim značenjskim prelivima, jasnim razgraničenjima, duhovnim obrtima. Mogu se iznijeti samo činjenice, pa da slušalac ostane ravnodušan. Ista ta sadržina može se iskazati i na drugi način i izazvati emocije kod sagovornika ili čitaoca. Prva je komunikativna funkcija jezika i nije jedina karakteristika književnog jezika, jer on može prenositi i druge sadržaje: emocionalnost, simboličnost, slikovitost, ritmičnost... Njime se mogu izreći sadržaji različitih vidova ljudske djelatnosti - književnosti, nauke, informiranja, zakonodavstva itd. Stoga se za književni jezik kaže da ima svoje **jezičke stilove**. U vezi s tim razlikujemo **književnoumjetnički, naučni, administrativni, žurnalistički** i dr. stilove. Npr. književnoumjetničkim stilom se iznose i sadržaji obojeni emocijama i ličnim stavovima, dok naučni stil služi za hladno iskazivanje činjenica... Zbog toga se kaže da je književni jezik funkcionalno polivalentan.

25. Termin **standardni jezik** je sinonim terminu **književni jezik**. Za termin standardni jezik valja reći da je precizniji, pošto se termin književni jezik često poistovjećuje sa jezikom književnosti, jezikom književnih djela. U književnim djelima može biti jezičkih elemenata koji nisu standardni, kao što su, npr. arhaizmi, dijalektizmi, žargonizmi itd. Mogu se naći izrazi karakteristični za narodnu terminologiju, tj. izrazi kojima narod obilježava razne aparate, pojmove u nauci i sl., a koji nisu stručni i standardni. Zbog mogućnosti da se termin književni jezik odnosi na jezik književnog djela smatra

se da terminom standardni jezik preciznije obilježavamo suštinu idioma, pa stoga ima izvjesnu prednost u upotrebi.

RAZVOJ STANDARDNOG JEZIKA

26. Razvoj standardnog jezika u Bosni i Hercegovini vrlo je složeno pitanje. Do 1990. kao zajednički standardni jezik funkcionirao je **srpskohrvatski/hrvatskosrpski jezik** ustanovljen krajem XIX vijeka. Nije bio potpuno jedinstven što je bilo uslovljeno tradicijama i uticajem pojedinih sociokulturnih sredina. Ipak, on se razvijao kao idiom koji prihvata razlike u jezičkoj nadgradnji.

27. Sve do XIX vijeka razvoj pismenosti i nastanak književnih djela najčešće je bio vezan za bogomolje i pod snažnim uticajem teških životnih prilika, različitih tradicija (islamske, katoličke i pravoslavne provenijencije) i kultura: Turaka, Talijana, Austrijanaca, Nijemaca, Mađara.

U tim teškim prilikama književnojezički izrazi su se morali razvijati u okviru različitih konfesija, na različitim civilizacijskim podlogama. Uz to, u književnim djelima upotrebljavani su i strani jezici: turski, arapski, latinski, njemački, talijanski... Bilo je to specifično stanje **diglosije** u razvoju pismenosti i kulture, tj. miješanja jezika i kultura raznih naroda.

28. U najstarijem periodu razvoja jezika kao književnojezički izrazi bile su **bosanska, hrvatska** i **srpska redakcija staroslavanskog jezika**, koje su razvijane za potrebe crkve. Pismenost se, međutim, razvijala i na narodnom jeziku. U Bosni i Hercegovini, pored franjevačke književnosti s Matijom Divkovićem na čelu, i Bošnjaci su razvijali pismenost na narodnom i na orijentalnim jezicima. Najznačajniji predstavnik pismenosti kod Bošnjaka je bio u XVII vijeku Mehmed Hevaji Uskufi, sastavljač bosansko-turskog rječnika “Makbuli arif”. Na narodnom jeziku je, također, razvijena i bogata alhami-

jado književnost. U Hrvatskoj u književnim djelima na narodnom jeziku zastupljeni su štokavsko, čakavsko i kajkavsko narječje, pa tu razlikujemo jezik štokavske (djela Marina Držića, Ivana Gundulića i dr.), čakavske (Marko Marulić, Petar Hektorović, Hanibal Lucić...) i kajkavske književnosti (Tito Brezovački, Antun Vramec). Književni izraz na osnovama staroslavenskog jezika zadržao se kod Srba do XVIII vijeka. Međutim, i tu je bio nezaustavljiv prodor narodnog jezika, osobito u djelima Dositeja Obradovića, Gavrila Stefanovića Venclovića, Save Mrkalja i dr.

29. Književna djela su pisana glagoljicom, ćirilicom, latinicom i arabicom. Prvo slavensko pismo je **glagoljica** koja se najduže zadržala u upotrebi kod Hrvata. Iza glagoljice je došla **ćirilica,** koja se najviše ustalila u srpskim krajevima i imala nekoliko verzija. Njom su pisali i Hrvati sve do prihvatanja **latinice,** koja je došla zajedno sa latinskim jezikom. Na području Bosne i Hercegovine upotrebljavana je brzopisna verzija ćirilice, koja se naziva **bosanica**, **bosančica**, **bosansko pismo** i **begovica**. Bosančica se nazivala i **žensko pismo** jer je zadugo ostala u upotrebi kod bošnjačkih žena iz begovskih porodica. Tom ćirilicom su veoma dugo pisali Bošnjaci i bosanski franjevci. Pismo u Povelji Kulina bana (1189), u Poljičkom statutu (1619), u natpisima na stećcima, te u Ljetopisu popa Dukljanina (XII vijek) također se zove bosančica. Pored ćirilice u Bosni se počela upotrebljavati i latinica, a djela alhamijado književnosti pisana su **arabicom**, arapskim pismom donekle prilagođenom našem glasovnom sistemu

30. Ovaj kratki pregled pokazuje da je bilo više književnih jezika do početka XIX vijeka. Prva polovina XIX vijeka obilježena je pokretima za narodno i kulturno oslobođenje, snažnim buđenjem narodne svijesti južnoslavenske orijentacije. Na polju kulture u prvi plan izlazi borba za narodni jezik čime bi se prevladala regionalnost i omogućilo kulturno ujedinjenje svih Južnih Slavena. Rascjepkana i regionalna književnost nije mogla dati podsticaje za razvoj kulture kakvu je tražilo novo doba nacionalnog buđenja i osvješćivanja. Jedan

od kulturnih podsticaja je bilo i proglašavanje narodnog jezika standardnim. U stvaranju zajedničkog jezičkog standarda sudjelovali su mnogi, a najviše su doprinijeli Vuk Karadžić i ilirci sa Ljudevitom Gajem na čelu.

31. Vuk Karadžić je 1813. za osnovicu svog pisanog izraza uzeo štokavsko narječje i ijekavski izgovor. Istu osnovicu imaju tekstovi iliraca 1836. u *Ilirskim novinama* i *Danici*. Time su se stekli uslovi za nastajanje jednog književnog jezika.

32. Reformatorski rad Vuka Karadžića počeo je pod uticajem Slovenca Jerneja Kopitara. Taj rad se sastojao u sakupljanju onih narodnih umotvorina koje su jezički u skladu sa shvatanjem da se u književnost mora uvesti narodni jezik. Dao je opis narodnog jezika u gramatici i rječniku, borio se za uvođenje fonološkog pravopisa i od mnogih protivnika branio ta shvatanja. Jezik narodnih umotvorina je suprotstavio vještačkom slavenoserbskom jeziku nastalom na osnovama staroslavenskog, ruskog i narodnog jezika.

33. Vođa ilirskog pokreta Ljudevit Gaj objavljuje svoj program 1836. u časopisu *Danica ilirska*. Taj program podržavaju filolozi Vjekoslav Babukić i Antun Mažuranić. Iako se sve dešava u kajkavskom Zagrebu, ilirci svoja djela pišu na štokavskom narječju, čime je počela borba za novi zajednički jezik. Godine 1845. vlasti su zabranile ilirsko ime, ali ilirci nastavljaju usavršavanje novog jezika, sada pod hrvatskim imenom.

34. Predstavnici Hrvata i Srba sastali su se 1850. u Beču i dogovorili o zajedničkom književnom jeziku. Tada je nastao *Bečki književni dogovor* srpskih i hrvatskih pisaca (Srbi: *Vuk Karadžić, Đuro Daničić,* Hrvati: *Stjepan Pejaković, Ivan Kukuljević, Dimitrije Demetar, Ivan Mažuranić, Vinko Pacel,* te Slovenac *Franjo Miklošič).* Rečeno je da se ne može više gledati "kako je književnost raskomadana u jeziku i pravopisu, pa su se sastali kako bi se u književnosti

složili i ujedinili". Jednoglasno su priznali da ne valja "miješajući narječja graditi novo kojeg u narodu nema, nego je bolje od narodnih narječja uzeti jedno da bude književni jezik..." Dogovoreno je da zajedničko književno narječje bude štokavsko ijekavskog izgovora, da se mjesto jata piše *je/ije*, da se *h* piše gdje mu je mjesto po etimologiji, da se uz vokalno *r* više ne piše *a* ili *e*, te da se iza genitiva plurala ne dodaje *h*.

35. Bio je to dogovor predstavnika dvaju naroda. Srbi i Hrvati ipak nisu u XIX vijeku stvorili jedinstven književni jezik, pa su zbog raznih okolnosti u njihovim izrazima ostale mnoge različitosti. Drugačiji pristup jeziku imale su i dvije filološke škole: zagrebačka i beogradska. Zbog ovih različitosti već tada se vidjelo da zajednički jezik ima dvije varijante: zapadnu i istočnu.

36. Odjeci reformi u jeziku i književnosti koje su proveli Vuk i ilirci odrazile su se i na jezičku situaciju u Bosni i Hercegovini, konkretno i na književnojezički izraz pisaca koji prihvataju najznačajnije tekovine reforme. U osnovici jezika književnih djela sa ovog područja uglavnom je maternji govor pisaca. Ako autori nisu ijekavci, svjesno unose ijekavicu u svoj izraz. Osim toga, u Bosni i Hercegovini u to vrijeme nije postojala filološka škola kakvu su imali Zagreb i Beograd, pa na pisanu riječ utiču norme karakteristične za beogradsku ili zagrebačku filološku školu. Kod pisaca Bošnjaka često je miješanje uticaja ovih dviju normi. Npr. u književnojezičkom izrazu Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka do pojave *Gramatike bosanskog jezika* (1890) pretežu uticaji zagrebačke filološke škole. Iza 1890. u njegovim tekstovima ispoštovana je vukovska norma koja je karakteristika pomenute gramatike. Ustvari, u Bosni i Hercegovini je i tada postojao treći književnojezički izraz veoma blizak hrvatskom i srpskom sa vlastitim specifičnostima. Za vrijeme austrougarske vladavine ovaj izraz je zvanično nazvan *bosanski jezik*. Radilo se o nazivu kojim je i ranije u narodu i kod pisaca imenovan jezik u Bosni i Hercegovini. Odlukom Zemaljske vlade naziv *bosanski jezik* je bio

proglašen za službeni, što je bilo na snazi od 1890. Ta ista vlast će već 1907. iz političkih razloga ukinuti taj naziv.

37. Iako u XIX vijeku nije stvoren jedinstven književni jezik, uvijek se govorilo da se radi o jednom jeziku. Tako je poslije Drugog svjetskog rata zajednički standardni jezik nazvan **hrvatskosrpski/srpskohrvatski**. Izražavane su, uz to, želje za prevladavanjem razlika u standardnom jeziku, pa je u Novom Sadu 1960. sastavljen prvi zajednički pravopis u historiji standardnog jezika, a 1967. otpočela je i izrada zajedničkog rječnika standardnog jezika.

38. **Srpskohrvatski/hrvatskosrpski standardni jezik** imao je niz specifičnosti: dva izgovora (ekavski i ijekavski), dva pisma, bogatstvo leksičkih sinonima, kao i upotrebu izraza specifičnih za pojedine sociokulturne sredine (npr. *točno* u Hrvatskoj, *nijesam* u Crnoj Gori itd.). Taj standard razvijao se za potrebe četiriju naroda: Bošnjaka, Hrvata, Srba i Crnogoraca. S obzirom na to da su se konstituirale i četiri sociokulturne sredine, svaka od njih unosila je u zajednički standard i vlastite specifičnosti, bazirane na jezičkom naslijeđu i na specifičnim civilizacijskim, književnojezičkim i političkim različitostima.

Zbog toga su u normi postojale varijacije: dva ili više leksema za jedan pojam (*hljeb* i *kruh*, *zrak* i *vazduh*, *uvjet* i *uslov, afrikat(a) - sliveni suglasnik - trenik*), fonetske varijacije (*leksem* i *leksema*, *Evropa* i *Europa, Bizantija* i *Vizantija*), tvorbena sinonimija (*autobuski* i *autobusni, demokratija* i *demokracija, kvalifikovati* i *kvalificirati*), sintaksičke veze (*postao je* direktor/direktorom, *moram* raditi/ da radim) itd.

39. U normi se poštovala **elastična stabilnost**, pa je korisnik mogao birati izraze u okviru navika pojedinih sociokulturnih sredina i tako se profilirao standardnojezički izraz u toj sredini. To je razvijalo varijante u okviru zajedničkog jezika i najprije se počelo govoriti o **hrvatskoj** i **srpskoj varijanti** i o dva izraza: **bosanskohercegovačkom** i **crnogorskom standardnojezičkom izrazu**. Zatim

se to sve imenovalo kao četiri izraza: **bosanskohercegovački, crnogorski, hrvatski i srpski standardnojezički izraz**, koji su sa stanovišta vrijednosnih kriterija bili realizacija jednog standardnog jezika.

40. Konkretno, radilo se o blagoj diferencijaciji zajedničkog standardnog jezika na četiri izraza, što je iza 1990. uz veliko učešće ekstralingvističkih faktora dovelo do preimenovanja izraza u posebne standardne jezike. Izrazi nekada zajedničkog standarda su nominirani kao **bosanski jezik, hrvatski jezik i srpski jezik**. Jedino Crnogorci nisu još imenovali svoj izraz **crnogorskim jezikom** i upotrebljavaju naziv **srpski jezik**. Preciznije, u službenu upotrebu vraćeni su nazivi koji su u narodu postojali kroz historiju.

41. Terminom **bosanskohercegovački standardnojezički izraz** u razdoblju od 1970. do 1992. označavan je jezički idiom koji se upotrebljava u Bosni i Hercegovini. Taj izraz se distancirao i od istočne i od zapadne varijante po tome što predstavlja specifičnu selektivnost jezičkih sredstava sa vlastitim osobenostima u svojoj autentičnoj upotrebi. Ova činjenica je potvrđena zaključcima niza naučnih skupova (*Simpozij o jezičkoj toleranciji Sarajevo 1970, Mostarsko savjetovanje 1973*. i dr.) i od tadašnjih bosanskohercegovačkih političkih struktura književnojezičkom politikom, koja je, između ostalog, bila zasnovana na njegovanju autohtonih književnojezičkih i kulturnih vrijednosti i na punoj slobodi individualnog izbora jezičkih sredstava bez obzira na njihovu varijantsku markiranost u drugim sredinama.

Intenzivno proučavanje bosanskohercegovačkog jezičkog izraza otpočelo je osnivanjem Instituta za jezik u Sarajevu 1972. godine. Svojom aktivnošću u nizu projekata istraživački radnici Instituta dali su veliki doprinos definisanju i afirmaciji bosanskohercegovačkog standardnojezičkog izraza. Projektima kao što su *Jezik štampe u BiH do 1918, Jezik pisaca XIX vijeka, Jezik pisaca XX vijeka, Školska terminologija, Bosanskohercegovački dijalekatski kompleks, Pravo-*

pisna problematika, Transkrpicija alhamiado tekstova, Muslimanska imena orijentalnog porijekla, Jezička terminologija u doba Austrougarske i dr. osvijetljena su do tada neistražena pitanja vezana za razvoj standardnog jezika u Bosni i Hercegovini. Svojim učešćem u naučnoistraživačkim projektima Instituta za jezik u Sarajevu a samim tim i afirmaciji bh. standarda doprinijeli su: *dr. Mevlida Karadža, dr. Herta Kuna, dr. Josip Baotić, dr. Milan Šipka, dr. Asim Peco, dr. Ismet Smajlović, dr. Miloš Okuka, dr. Ljiljana Stančić, dr. Ibrahim Čedić, dr. Naila Valjevac, dr. Hanka Vajzović, dr. Senahid Halilović* i dr.

Iza 1990. godine političke strukture Bošnjaka su bosanskohercegovački standardnojezički izraz nominirale terminom **bosanski jezik,** kojim je često kroz historiju nazivan jezik u Bosni i Hercegovini. Već je rečeno da je za vrijeme austrougarske vladavine u periodu od 1890. do 1907. godine to bio i službeni naziv jezika. Istovremeno političke strukture drugih dvaju naroda u Bosni i Hercegovini opredijelile su se za nazive **hrvatski jezik** (Hrvati) i **srpski jezik** (Srbi) i prihvatili standardne jezike onako kako su oni postavljeni u Republici Hrvatskoj i Republici Srbiji, iako je i njihov autentični izraz najbliži bh. standradu. S njihove strane, to je bilo praktično napuštanje bosanskohercegovačkog jezičkog standarda. Međutim, iako je Bošnjacima preostalo da se sami brinu o bh. standardu, sada bosanskom jeziku, ni oni nisu bili potpuno zadovoljni njegovom standardnojezičkom normom, pa je i tu primjetna tendencija udaljavanja od onoga što smo u nauci o jeziku poznavali kao bh. standard, najprije u *Rječniku karakteristične leksike bosanskog jezika* književnika Alije Isakovića, a potom u *Pravopisu bosanskoga jezika* dr. Senahida Halilovića i još nekim djelima. Najčešće bez dogovorenih kriterija u normu bh. standarda počele su se unositi do tada nezastupljene jezičke posebnosti iz izraza Bošnjaka. Uz to, normom se nastoje potisnuti određeni alternativni izrazi iz upotrebe, čime se narušava karakteristična osobina bogatstva dubleta i sinonima u bh. standardu. Ipak, normiranje u tom pravcu nije izvršeno u svim segmentima, pa se sadašnji bosanski standardni jezik još uvijek uglavnom podudara s ranijim bh. standardom. Pored toga, u praksi se ne poštuje do kraja Pravopisom propisana norma, te se i dalje u upotrebi koristi sloboda izbora jezičkih sredstava. To govori da norma u određenim slučajevima još nije stabilizirana.

FONETIKA I FONOLOGIJA

42. U nauci o jeziku razlikujemo dvije discipline koje se bave glasovima. To su **fonetika** i **fonologija** (oba termina su izvedena prema grčkom *fone* što znači glas). Fonetika proučava glasovni sistem jezika, svojstva i artikulaciju glasova, glasovne promjene i zakone. Pošto proučava funkciju glasova i istražuje njihova obilježja koja su **distinktivnog (razlikovnog) karaktera**, fonologija se razlikuje od fonetike, pa je često nazivaju i **funkcionalnom fonetikom.** Ustvari, ona proučava kako jezik iskorištava razlikovnu funkciju fonema radi komunikacije.

GLASOVI

43. **Glas** je specifičan prirodni zvuk koji registriramo čulom sluha. Nastaje aktivnošću govornih organa i posjeduje određena artikulaciona i akustična svojstva na osnovu kojih je čovjek u mogućnosti da ga putem uha, slušnog nerva i mozga percipira i razlikuje od drugih glasova. Jezička disciplina koja se bavi proučavanjem izgovora, akustičke i perceptivne prirode glasova, te utvrđuje metode za njihov opis i klasifikaciju zove se **fonetika**.

Nastanak glasova

44. Najznačajniju funkciju u nastanku glasova imaju **govorni organi**: pluća, grkljan sa glasnim žicama, jezik, usna i nosna duplja (šupljina), ždrijelo, nepce, resica, zubi, usne i nos.

45. Glas nastaje istiskivanjem zračne (vazdušne) struje skupljanjem i širenjem pluća. Struja zraka se oblikuje u glas tokom prolas-

ka kroz grkljan, te usnu, a kod nekih glasova i kroz nosnu duplju (šupljinu). Glavni tvorac zvuka glasa su glasne žice (glasnice, glasiljke), koje su prilikom oblikovanja glasa napregnute. Zračna struja izaziva njihovo treperenje, što se očituje kao glas, koji se još modificira u usnoj (ili nosnoj) duplji. Sudjelovanje organa govornog aparata u stvaranju glasova nazivamo **artikulacija**.

Pri artikulaciji glasa glasne žice daju akustički kvalitet glasu. Jezik, zauzimajući određeni položaj u ustima usmjeravanjem vrha, prednjeg, srednjeg ili zadnjeg dijela, korijena ili bokova u pravcu zuba, alveola, tvrdog ili mehkog nepca, određuje oblik usne (ili nosne) duplje kao osnovnog rezonatora, što doprinosi drugačijoj prirodi svakog glasa.

Klasifikacija glasova

46. Za izgovor svakog glasa govorni organi zauzimaju poseban položaj jedan prema drugom. Svojim približavanjem ili udaljavanjem jednog od drugog oni stvaraju prepreke struji zraka koja dolazi iz pluća. U stvaranju prepreke najaktivniji organi su usne i jezik.

47. Na osnovu toga da li struji zraka prolazak ometa ili ne ometa pomenuta prepreka zasniva se klasifikacija glasova na **vokale (samoglasnike)** i **konsonante (suglasnike).** Ako su govorni organi potpuno odvojeni i ne čine prepreku struji zraka, nastaju vokali: *a, e, i, o, u*. Potpun ili djelimičan dodir organa može načiniti jaču ili slabiju prepreku koju zračna struja mora svladati i u tom slučaju nastaju konsonanti: *b, p, d, t, m, v, f, c, z, s, l, n, dž, č, ć, đ, š, lj, nj, r, g, k, h, j, ž.*

I. Klasifikacija vokala

48. Prilikom izgovora vokala glasne žice ravnomjerno trepere, a zračna struja prolazi bez naročitih smetnji, pa su oni čisti tonovi, bez šumova. Zato je njihov izgovor zvonak i jasan.

Izgovor svakog vokala može biti jači i slabiji, viši i niži, duži i kraći. To je karakteristika svih vokala. Ono po čemu se razlikuju jedan od drugoga jeste **boja** glasa, koja nastaje na osnovu različitog oblika usne duplje pri izgovoru pojedinih vokala.

Kad se hoće istaknuti razlika među vokalima pojedinačno, oni se mogu klasificirati po **položaju govornih organa**. Podjela na **vokale prednjeg reda** (*i, e*) i **vokale zadnjeg reda** (*a, o, u*) vezana je za položaj jezika, tj. njegovog kretanja pri izgovoru ovih glasova prema prednjem ili zadnjem dijelu usne duplje. U zavisnosti od stepena uzdignutosti jezika u usnoj duplji razlikujemo **visoke** (*i, u*), **srednje** (*e, o*) i **niski vokal** (*a*). Za prvu klasifikaciju bitan je horizontalan, a za drugu vertikalan položaj jezika.

II. Klasifikacija konsonanata

49. Konsonanti se također dalje mogu klasificirati prema **položaju govornih organa** na manje grupe. Polazište u tome su dva kriterija: **mjesto gdje se konsonant tvori**, tj. koji organi govornog aparata sudjeluju u njegovom stvaranju, i **po načinu na koji se tvori**, tj. da li zračna struja iz pluća mora svladati prepreku govornih organa ili ne.

a. **Po mjestu tvorbe** konsonanti se svrstavaju u grupe zavisno od toga koji organ ima presudnu ulogu u njihovom nastajanju. Najprije se dijele u dvije veće grupe **usnenih** (*b, p, m, v, f*) i **jezičkih konsonanata** (*t, d, s, z, c, r, l, n, š, ž, č, dž, ć, đ, nj, lj, j, k, g, h*), zbog toga što u njihovom stvaranju najviše sudjeluju usne i jezik.

Unutar ovih dviju grupa moguće su i preciznije klasifikacije. Usneni se dalje mogu podijeliti na **dvousnene** (*b, p, m*) i **usnenozubne** (*v, f*), dok u jezičke spadaju: **zubni** (*t, d, s, z, c*), **alveolarni** (*r, l, n*), **prednjonepčani** (*š, ž, č, dž, ć, đ, nj, lj, j*), te **zadnjonepčani (velarni) konsonanti** (*k, g, h*).

Dvousneni ili ***bilabijalni suglasnici*** *b, p, m* tvore se uz pomoć obiju usana, dok kod ***usnenozubnih*** ili ***labiodenalnih*** *f* i *v* osim usana u tvorbi sudjeluju i zubi kao dijelovi govornog aparata.

Alveolarni ili ***nadzubni konsonanti*** *r, l, n,* nazvani su po mjestu iznad gornjih zuba gdje se tvore. S obzirom na to da pri njihovom nastajanju zračna struja teče bez većih poteškoća, ovi se glasovi zovu još ***tekući*** ili ***likvide***.

Prednjonepčani, mehki/meki, nepčani ili ***palatalni suglasnici*** *j, lj, nj, č, ć, dž, d, š, ž* nastaju u području prednjeg ili mehkog nepca kojem se približava ili priljubljuje prednji dio jezika.

Zadnjonepčanim, velarnim ili zadnjojezičnim konsonantima nazivamo *k, g, h* koji nastaju u zadnjem dijelu usne šupljine tako što se jezik priljubi ili približi zadnjem napcu.

b. **Po načinu tvorbe** konsonanti se dijele na **sonante (glasnike)** među koje se svrstavaju *j, r, l, lj, v, m, nj, n* i **šumnike.** Sonanti nastaju tako što zračna struja pri stvaranju ovih glasova zaobilazi prepreku govornih organa u usnoj duplji, pa se po tome približavaju vokalima. Pri nastajanju šumnika zračna struja mora svladavati prepreku potpuno je uklanjajući ili stvarajući otvor kroz nju. Zavisno od toga kako struja svladava prepreku, među šumnicima razlikujemo **eksplozivne** ili **praskave** (*b, d, g, p, t, k*), **strujne** ili **frikativne** (*ž, š, z, s, f, h*) i **afrikativne** ili **slivene konsonante** (*c, č, dž, đ, ć*).

Sonanti ili ***glasnici*** su zvučni i nemaju svog bezvučnog para, svrstavaju se među konsonante, ali poneki od njih može imati i vokalsku vrijednost: u današnjem jeziku takav je vokal ***r̥*** (*tr̥n, vr̥h, r̥t*), a u starijem jeziku i ***l̥*** (*vl̥k= vuk, sl̥za=suza*). Da su bliski vokalima pokazuje i to što se ***l*** na kraju riječi i sloga vokaliziralo u ***o*** (*pepel>pepeo, radil>radio, no-sil-ca>nosioca*), sonant **v** je dao **u** (*vbnuk>unuk, vbdova> udova)*, sonant ***j*** prelazio u ***i*** (*jbgla> igla*), ili obrnuto (*plat-i̯-en> plat-j-en> plaćen*) itd.

Eksplozivi, eksplozivni ili ***praskavi konsonanti*** su glasovi pri čijem nastajanju zračna struja mora uz prasak (eksploziju) svladati potpunu prepreku govornih organa u usnoj šupljini.

Kod ***frikativa***, ***frikativnih, strujnih*** ili ***trenih konsonanata*** prepreka zračnoj struji nije tako izrazita kao kod eksploziva. Dijelovi govornog aparata se jedva dodiruju, pa se zračna struja provlači, tare o zidove prepreke.

Afrikate, afrikativni ili ***sliveni konsonanti*** su kombinacija eksplozivnog i strujnog elementa, jer u izgovoru ovih glasova razlikujemo prasak i strujanje. Kad zajedno izgovorimo ***t i š - tš***, dobićemo ***č***, a od sjedinjenog ***t i s > c***. Znači da su konsonanti ***č i c*** sliveni od dva navedena elementa. Pored njih, takvi su još: ***ć (< tś), đ (dź)*** i ***dž (dž).*** U govornom jeziku javlja se i afrikata ***dz*** (obilježava se znakom ѕ). Možemo je čuti kad izgovorimo rečenicu u kojoj se jedna riječ završava sa **c** a sljedeća počinje zvučnim suglasnikom: *otac ga je zvao, zec bi pobjegao* i sl., ili u stranim riječima, npr. *Salzburg*.

III. Klasifikacija glasova po akustičkim osobinama

50. Priroda glasova je uslovljena mjestom i načinom njihove tvorbe. Od ovih artikulatornih osobina glasova zavise njihove **akustičke osobine,** tj. one osobine koje registriramo čulom sluha i koje omogućavaju razlikovanje glasa od glasa. Na akustičkim osobinama zasnovana je njihova fonološka funkcija distinktivne jedinice.

51. Glasovi u našem jeziku imaju više akustičkih osobina među kojima su najznačajnije: **vokalnost** i **konsonantnost.** Na osnovu akustičkih osobina može se vršiti klasifikacija glasova. Računajući, npr. na vokalnost i konsonantnost kao akustičke osobine, svi glasovi se mogu podijeliti u tri veće grupe: **vokali** - glasovi koje karakterizira ton, **sonanti** - glasovi koje karakterizira ton sa malo šuma i **konsonanti** - glasovi koje karakterizira puno šuma sa malo tona i zato ih nazivamo još **šumnici** ili **šumni konsonanti**.

52. Sljedeće su akustične osobine glasova:

- **Vokalnost** je karakteristična za izgovor glasova *i, e, a, o, u*, čiji je zvuk bez šuma, što proističe iz treperenja glasnih žica i slobodnog prolaska zračne struje kroz govorni aparat.
- **Šumnost** kao akustičku osobinu imaju konsonanti *b, d, g, p, t, k, s, z, š, ž, c, ć, č, dž, đ, h* i ona je posljedica prepreke zračnoj struji u govornom aparatu. Pri prolasku struje stvara se šum, pa otuda i naziv za ovu osobinu. Sa malo šuma su i sonanti *j, r, v, l, lj, m, n, nj,* pa se stoga klasifikuju među konsonante. Vokali su bešumni glasovi.
- **Zvučnost** je osobina glasova pri čijoj realizaciji trepere glasne žice. Tu osobinu imaju konsonanti *b, d, g, z, ž, đ, dž,* sonanti *j, r, v, l, lj, m, n, nj* i vokali *i, e, a, o, u.*
- **Bezvučnost** je osobina glasova *p, t, k, s, š, ć, č, f, h, c.* Nemaju osobinu zvučnosti, jer pri izgovoru ovih glasova ne trepere glasne žice.

- **Nazalnost** je osobina glasova pri čijoj realizaciji jedan dio zračne struje prolazi i kroz nosnu duplju. Samo tri sonanta *m, n, nj* imaju nazalnost, a svi ostali su nenazalni, tj. usni ili oralni glasovi.

- **Gravisnost** imaju vokali *o, u,* sonanti *v, m* i konsonanti *p, b, k, g, f, h.* Ostali glasovi su negravisni. Osobina gravisnost se očituje u "tamnijoj" boji zvuka, jer se pri artukulaciji ovih glasova stvara dug usni rezonator. Određeni gravisni glasovi izgovaraju se u zadnjem dijelu usne šupljine, a neki uz učešće usana.

- **Akutnost** posjeduju vokali *i, e,* sonanti *n, nj, l, lj, r, j* i konsonanti *t, d, s, z, š, ž, c, ć, č, đ, dž.* Mjesto njihove tvorbe su zubi, desni i tvrdo nepce. Pri njihovoj artikulaciji pokreti jezika smanjuju usni rezonator, što omogućuje razvijanje "svjetlije" boje zvuka.

- **Difuznost** je osobina vokala *i* i *u,* sonanata *v, n, m, l, r* i konsonanata *p, b, d, t, f, s, z, c.* Zvučna energija ovih glasova se rastura, raspršuje, ili se koncentrira na najvišem ili najnižem području spektra. Ti se glasovi tvore u prednjem dijelu usne šupljine.

- **Kompaktnost** kao zvučno obilježje imaju vokal *a*, sonanti *j, nj, lj* i konsonanti *š, ž, k, g, h, đ, dž.* Kod njih su prilikom izgovora različiti tonovi pomiješani u jednom kompaktnom zvuku.

- **Prekidnost** kao osobinu imaju sonanti *m, n, nj, r* i konsonanti *b, d, g, p, t, k, c, č, ć, đ, dž.* Pri njihovoj realizaciji zračnoj struji se priječi potpuna prepreka, pa se najprije javlja prekid, a onda prasak (eksplozija) u izgovoru.

- **Stridentnost** imaju glasovi *v, š, ž, f, c, č, dž, s, z.* Ostali glasovi su nestridentni. Ta se osobina očituje u jačem i dužem šumu prilikom izgovora.

- **Napetost** kao osobinu imaju glasovi *lj, nj, r, f, h, s, š, c, ć, č, p, t, k.* Prilikom izgovora tih glasova napinju se govorni organi koji neposredno sudjeluju u njihovoj tvorbi.

Fonem(a)

53. Osnovni zadatak fonologije je proučavanje fonema, najmanjih jezičkih jedinica koje imaju distinktivnu (razlikovnu) funkciju. Niz riječi u našem jeziku razlikuje se samo po jednom fonemu. Ako

slušalac drugačije čuje samo jedan izgovoreni fonem, neće biti ostvarena komunikacija između njega i govornika. Npr. iz riječi *broj* slušalac umjesto ***b*** može čuti ***k*** i tu poruku prihvatiti kao *kroj*, što će dovesti do nerazumijevanja. To pokazuje da fonem kao najmanja jezička jedinica upućuje na razliku između riječi *broj* i *kroj*.

Istu tu funkciju ima ***č*** u riječi *spavačica* u odnosu na ***ć*** u *spavaćica*, foneme ***r*** i ***j*** u *bor : boj*, foneme ***m*** i ***b*** u *mrak : brak*, ***dž*** i ***đ*** u *džak : đak*, ***l*** i ***v*** u *lijek : vijek* itd. Dakle, foneme omogućavaju razlikovanje riječi.

54. Svaki jezički znak mora imati oznaku i označeno. Foneme ***b*** (*broj*), ***č*** (*spavačica*), ***r*** (*rob*), ***m*** (*mrak*), ***dž*** (*džak*) itd. realizuju se kao zvuk u govoru ili kao slovo u pismu, tj. one su samo oznaka. Dakle, foneme nisu jezički znakovi. Osnovna im je funkcija ukazivanje različitosti među jezičkim znakovima, osiguravanje razlikovanja značenja, pa se zbog te funkcije zovu **distinktivne (razlikovne) jedinice**.

Fonem je apstraktna jedinica, dok je glas njena konkretna realizacija. Zbog toga je glas jedinica govora, a fonem jedinica jezika. Svaki glas nije fonem nego samo onaj koji ima distinktivnu funkciju.

Iz toga proizlazi da može biti više glasova nego fonema, jer se u izgovoru fonem može realizovati u više varijanata. Jedan fonem ima onoliko varijanata koliko ima ljudi koji je izgovaraju. Ipak, dokle god u tim varijantama prepoznajemo njenu distinktivnu funkciju, to je jedan te isti fonem. Razlike u izgovoru fonema koje su uslovljene govornim osobenostima ljudi jesu **fakultativne varijante fonema**.

Od ovoga treba razlikovati varijante fonema čija je različita artikulacija uslovljena pozicijom u riječi. Npr. u riječima *Hana* i *Hanka, Ana* i *Anka* i sl. fonem ***n*** ima dvije realizacije zbog različitog okruženja u kojem se nalazi. U *Hana* između dva ***a*** ima nazalnu artikulaciju, dok u riječi *Hanka* zbog dodira sa ***k*** dobija velarnu artikulaciju, tj. poprima osobine izgovora tog suglasnika. Ovakve varijante artikulacije jedne te iste foneme zbog pozicije u riječi nazivaju se **kombinatorne varijante fonema** ili **alofoni**.

Jedan fonem može imati više alofona. Foneme su samostalne razlikovne jedinice i iznad su alofona koji su samo varijante fonema i javljaju se zbog pozicije u riječi. Alofoni su karakteristika govora, dok se u pismu svi alofoni istog fonema bilježe jednim slovom (grafemom), tj. u pismu se bilježe samo foneme.

Razlikovno, distinktivno ili diferencijalno obilježje

55. Kada upotrijebljeni glasovi doprinose razlikovanju značenja između većih jezičkih jedinica kao što su riječi (up. *rad: red, izviniti se : izvinuti se, zaspim : zaspem, džak: đak, mrak: brak, bor: boj* i sl.), kažemo da se radi o fonemama. Prema tome, glasovi su foneme ako pomažu u razlikovanju značenja najmanje dvije riječi. Takvi glasovi imaju fonološku vrijednost. U navedenim primjerima razlikovanju iskaza doprinosi odnos fonema: *a: e, i : u, i: e, dž: đ, m: b, r: j.*

56. Fonološka vrijednost počiva na akustičkim osobinama glasa. Svaki glas sadrži nekoliko tih osobina. Samo onaj glas u kojem se spoj tih osobina ne podudara sa spojem osobina drugog glasa predstavlja fonem. Na toj različitosti spojeva osobina počiva **fonološka opozicija** ili **opreka** koja omogućava razlikovanje značenja riječi, njihovih oblika i značenja.

Te razlike između fonema u fonologiji se nazivaju **razlikovna, distinktivna** ili **diferencijalna obilježja**.

Koje će od tih obilježja biti iskorišteno u stvaranju fonološke opozicije, zavisi od toga koje su dvije foneme u pitanju.

Vokali ***a*** i ***e*** u *rad* i *red* pomažu svojim distinktivnim obilježjem razlikovanje značenja tih riječi. Oba su sa obilježjem vokalnosti, a razlika je u tome što je vokal ***a*** kompaktan, a vokal ***e*** nekompaktan.

Ako su to konsonanti ***dž*** i ***č***, onda će distinktivno obilježje biti **zvučnost**, pošto se ova dva fonema podudaraju u svim drugim obilježjima osim u ovom: ***dž*** je zvučno, a ***č*** bezvučno. Ta razlika omogućuje im da stvore opoziciju, tj. da se razlikuju riječi *džep : čep* i mnoge druge riječi.

Kod riječi *bob* i *rob*, razliku unose foneme ***b*** i ***r***. Obje su sa obilježjem zvučnosti, a razliku unosi obilježje **gravisnosti**, tj. ***b*** je gravisan, a ***r*** negravisan.

57. Razlika među riječima nije uvijek zasnovana samo na opoziciji dvaju fonema. To je tako ovdje pokazano kako bismo najbolje

otkrili funkciju distinktivnog obilježja. Sastav riječi se ne mora poklapati ni u jednom fonemu (up. *izbor: kuća*), ili su u riječima istovjetne samo neke foneme (up. *krava: mršava*), a distinkcija se ostvaruje prema pomenutim kriterijima.

Karakteristike pojedinih fonema i njihov status u standardnom jeziku

Fonem(a) *h*

58. S obzirom na to da je frikativni zadnjonepčani konsonant ***h*** u izgovoru sklon slabljenju i gubljenju, jedan dio štokavskih govora za njega ne zna. U govoru Bošnjaka uglavnom je stabilan, što se odražava i na standardni jezik. Stoga fonemu ***h*** nalazimo u svim pozicijama u okviru riječi.

59. U pisanju i izgovoru jednak status imaju **etimološko** i **protetsko (protetičko)** ***h***, s tim što je u određenim slučajevima ovo drugo manje frekventno.

60. Pod **etimološkim** ***h*** podrazumijevamo svako **h** koje se oduvijek nalazi u korijenu riječi. Takvo ***h*** je, npr. u sljedećim riječima:

- hljeb, hotel, Hercegovina, halifa, harem, hodža, hadžija, hafiz, haljina, hrana, hendek, hajvan, hlad, hiljada, hatar, hurma, hurmašica, hodati, huka, historija, hemija, hlor, hronika, hirurgija, htio, htjeti, hitati, hučati itd.

- Mehmed, mahala, duhovnik, pazuho, prehrana, duhan, uho, muha, kuhar, proha, čoha, aždaha, promaha, muhtar, tarhana, pehlivan, bosanskohercegovački, lahak, lahka, lahko, mehak, mehka, mehko, truhlo, pohlepan, napuhati, kuhati, mahati itd.

- kruh, stih, duh, trbuh, orah, suh, gluh, matuh, nekih, izučenih, slobodnih, velikih, pametnih, drugih, naših itd.

61. **Protetskim** ***h*** se naziva glas koji se razvio u riječi radi lakšeg izgovora. Npr. u riječima: *hrđa, hrđav, hrđati, hrvati se, hrzati,*

hrskavica, hambar i sl. upotreba protetskog ***h*** je ustaljena i obična, pa je sasvim razumljivo što su ove riječi ušle u bosanski standard. Pravopisna norma uz ove preporučuje još i oblike *hlabav, hlupati, hurlik, hudovica, nahuditi, ohlupina, zijeh, lehemiti* itd. sa protetskim ***h***. U narodnim govorima i jezičkoj praksi ovi oblici su vrlo rijetki. Zbog toga što su oblici bez ***h*** *labav, lupati* i sl. češći u današnjoj jezičkoj praksi, ne samo da ih ne bi trebalo smatrati nestandardnim nego bi u odnosu na prve trebali imati prednost. Oblici sa protetskim ***h*** mogu biti stilsko sredstvo za dočaravanje lokalne boje u književnom djelu.

62. Fonema ***h*** se izgovara i piše u riječima u kojima ona zajedno sa fonemom **v** tvori grupu ***hv***: *hvatati, hvala, hvaliti* itd. i ne valja tu grupu zamjenjivati sa ***f***: *fatati, fala, faliti* i sl., ili sa ***v***: *vatati, vala* itd. Oblici sa ***f*** mjesto ***hv*** karakteristika su razgovornog jezika. Uz to, takva zamjena sa ***f*** može izazvati nedoumicu. Npr. napisana riječ *faliti,* ukoliko je neakcentovana, može se zamijeniti sa riječju istog glasovnog sklopa - posuđenicom iz njemačkog jezika koja znači: *nedostajati, ne biti prisutan.*

63. Konsonantska grupa ***hv*** je u liku *kahva* koji preporučuje pravopisna norma. Oblik *kahva* je frekventan turcizam u narodnim govorima, pa ima svoje mjesto i u standardu. U upotrebi je, međutim, frekventniji lik *kafa*. Neki smatraju da je lik *kahva* standardniji, neki smatraju da je naporedan sa likom *kafa*, a neki među njima nalaze semantičku razliku, tj. likom *kahva* se obilježava na poseban način poslužen ovaj napitak (tacna, findžan, džezva, rahatlokum..). Treći lik *kava* uglavnom je ustaljen u hrvatskom, dok je u srpskom standardu normiran oblik sa ***f***.

64. U dubletne oblike se svrstavaju *hemija - kemija, hronika - kronika, hlor - klor, hirurgija - kirurgija* i sl. u kojima je fonema ***h*** alternanta fonemi ***k***. Tu se radi o posuđenicama iz klasičnih jezika koje se upotrebljavaju u naučnim i stručnim terminologijama. Oblici sa ***h*** direktno primljeni iz grčkog jezika (ch > h) frekventniji su u upotrebi od oblika sa ***k*** (<ch) koji su u bosanski jezik došli iz latinskog jezika.

Fonem(a) *f*

65. Usnenozubni ili labiodentalni konsonant *f* izgovara se tako što donja usna dodiruje rubove gornjih sjekutića, gdje nastaje prepreka zračnoj struji. Jezik je više ili manje pasivan. U bosanskom standardu mu je dosljedna upotreba, što je oslonjeno na njegovu postojanost u govoru Bošnjaka, gdje nema zamjene sa njegovim parnjakom ***v***, osim u slučaju kad je taj glas u sastavu konsonantske grupe ***hv*** (up. standardno *hvala*, *hvaliti* i *fala, faliti* iz razgovornog jezika).

Ostvaruje se u riječima onomatopejskog porijekla: *fućkati, fijukati, frktati*, kao i u posuđenicama iz stranih jezika: *filozof, fantazija, hermafrodit, jeftin, fin, franak, funta, fišek, fjord, fratar, grof, fajda, fes, mejtef, teferič, efendija* itd.

Fonem(a) *j*

66. U bosanskom jeziku ***j*** je zvučni palatalni konsonant. S obzirom na nepostojanost artikulacije konsonanta ***j*** ispred i iza ***i***, u standardnom jeziku postoje određena pravila njegove upotrebe.

a. Konsonant ***j*** se upotrebljava ako je vokal ***i*** na prvom, a ostali vokali na drugom mjestu, tj. ***i + a, e, u***: *materija, dijalekt, prijati, higijena, dijeta, pijuk, trijumf* itd. Nema ga ako je ***o*** iza ***i***: *dio, dioba, cio, bio, nosio, radio, radio* (ali: radija), *milion* (ali: milijun) itd. i između dijelova izvedenih riječi: *iako, prianjati, priučen, priuza* i dr.

b) Konsonant ***j*** se upotrebljava ako je sadržan u osnovi riječi: *moji (moj), svojih (svoj), Smajić (Smajo), tajiti (tajna), sjajiti (sjaj), kalajisati (kalaj), historijski (historija)* i sl.

c) Između ***i*** i ***e*** u standardu se javlja protetsko ***j***, npr. u trpnom pridjevu: *napi-en>napijen (inf. napiti).*

d) Kad ***i*** dolazi iza ostalih vokala, ne upotrebljava se u riječima: *Aiša, čair, daidža, kaiš, biroi, rešoi, kupei, rezimei* itd. Isto je i u riječima koje su nastale tvorbom: *naime, zaista, oivičiti, uistinu, uigrani* itd.

Foneme *ć, č* i *d, dž*

67. Dva para fonema ***č - ć*** i ***đ - dž***, prvi bezvučan a drugi zvučan, srodni su konsonanti koji se ne izgovaraju svugdje jednako. Često se kaže da su ***č*** i ***dž*** "tvrdi", a ***ć*** i ***đ*** "mehki" u izgovoru, pa iz te osobine proističe njihovo nedovoljno razlikovanje u govoru i pisanju. Najčešće je u govoru svaki par sveden na jednu fonemu, na ***ć*** i ***đ*** (rjeđe na ***č*** i ***dž***). To nerazlikovanje ***č*** i ***ć***, odnosno ***đ*** i ***dž***, ispoljava se i u pisanju, što je u suprotnosti sa standardnojezičkom normom.

Zbog toga oni što ne razlikuju ove foneme moraju svoj izraz usaglasiti sa važećom normom, koja objašnjava na koji se način one artikuliraju i ukazuje na kategorije riječi u kojima se javljaju.

Foneme *č* i *ć*

68. **Fonemu *č*** imaju riječi izvedene morfemima: ***-ač*** (*vozač, kopač, opasač*), ***-ača*** (*pregača, rudača, povezača*), ***-ačak, -ačan*** (*punačak, punačan, dugačak, ubitačan*), ***-ačica*** (*pjevačica, sviračica, spavačica, krojačica*), ***-če, -čad*** (*pašče, slonče, siroče, Arapčad, siročad*), ***-čica*** (*cjevčica, grančica*), ***-čić*** (*kazančić, kamenčić, obraščić*), ***-čina*** (*šamarčina, lijenčina, somčina*), ***-ič*** (*branič, vodič, ribič, gonič*), ***-ičak*** (*plamičak, krajičak, grumičak*), ***-ičan*** (*energičan, ironičan, simpatičan*), ***-ičar*** (*hemičar, fizičar, električar*), ***-ičast*** (*ljubičast, bjeličast, jagodičast*).

69. Fonema ***č*** u sljedećim oblicima riječi je alternanta fonemama ***k*** i ***c***:

a. vokativ jednine imenica muškog roda sa osnovom na ***k*** ili ***c***: *radniče : radnik, momče : momak, oče : otac, starče : starac.*

b. u komparativu nekih pridjeva na ***k***: *jači : jak, gorči : gorak, preči : prijek.*

c. u prezentu, glagolskom prilogu sadašnjem i imperativu: *skačem - skačući -skači : skakati, vičem - vičući - viči : vikati.*

d. neki glagoli na ***-ći*** u prezentu, aoristu (2. i 3. lice jd.) i trpnom pridjevu imaju također ovu alternaciju: *pečem - peče - pečen :*

peći, siječem - siječe - sijeku, kao i glagolske imenice od ovih glagola: *pečenje, sječenje, vučenje* i sl.

e. u izvedenim riječima od osnovne koja ima ***k*** ili ***c***: *đak - đače - đački, jezik - jezičak - jezički/jezični, korak - koračanje, muka - mučan, ruka - ručina; mjesec - mjesečni - mjesečina; otac - očev, zec - zečica - zeč(i)ji.*

70. Jedan dio riječi s fonemom ***č*** treba naučiti, jer se na drugi način teško može utvrditi koji je glas u njima: *Foča, žuč, bič, kreč, vrč, veče(r), ručak, račve, račun, priča, početi, dočepati, hrčak, čačkati, čamac, čekati, četka, češalj, čudo, čedo, čistiti, čupati* i dr.

71. **Fonema *ć*** je u riječima koje su izvedene morfemama: ***-ać*** (*golać, crvendać, zelembać, srndać*), ***-aći*** (*pisaći, brijaći, oraći, jahaći, kupaći, peraći*), ***-ći*** (završetak infinitiva nekih glagola: *ići, naći, poći, sjeći, tući, poći*, te glagolskog priloga sadašnjeg: *čitajući, radeći, padajući, misleći*), ***-ić*** (završetak deminutiva: *nožić, prstić, ključić, vjetrić, zubić* i prezimena: *Čedić, Mušinović, Muraspahić, Baotić, Marinković, Bogićević*), ***-oća*** (u imenicama izvedenim od pridjeva: *tvrdoća, sljepoća, teškoća, lahkoća, trudnoća*), ***-ići*** (*jarići, pilići, pačići, mačići*).

72. Fonema ***ć*** je alternanta fonemi ***t*** u sljedećim kategorijama:

a. u instrumentalu jednine imenica žen. roda na suglasnik: *smrt : smrću, pamet : pameću, mladost : mladošću, slast : slašću, svijest : sviješću.*

b. u prezentu, imperativu i glagolskom prilogu sadašnjem od glagola na ***-tati***: *cvrkutati - cvrkuće - cvrkući - cvrkućući, cvokotati - cvokoćem - cvokoći - cvokoćući.*

c. u imperfektu i trpnom pridjevu na ***-titi, -tjeti***: *pratiti - praćah - praćen, mlatiti - mlaćah - mlaćen.*

d. u komparativu pridjeva: *ljut - ljući, gust - gušći, plitak - plići*, kao i priloga: *ljuto - ljuće, gusto - gušće, često - češće*.

e. u oblicima glagola ***htjeti***: *ću, hoću, ćeš, hoćeš, hoćah, hoćasmo.*

f. fonema ***ć*** je i u riječima izvedenim morfemom s početnim *-j*: *cvijet - cvijeće (<cvijet-je), prut - pruće, list - lišće, vlast - bezvlašće,*

Split - Splićanin, krst - raskršće, ljeto - proljeće, brat - braća, mati - maćeha, zauzet - zauzeće, Egipat - Egipćanain itd.

Fonemu **ć**, također, imaju riječi: *ćeretati, ćućoriti, ćarlijati, ćuran, ćurka, ćevap, ćutati; gaće, naćve, noć, peć, već, vijeće, vreća* itd.

73**.** Fonemu ***ć*** u inicijalnoj poziciji imaju riječi orijentalnog porijekla: *ćuskija, ćato, ćaba, ćasa, ćebe, ćehaja, ćeif, ćemane, ćemer, ćerpič, ćeten, ćilim, ćorda, ćošak, ćumur, ćuprija* itd.

Foneme *đ* i *dž*

74. **Fonema *đ*** u riječima i oblicima riječi dolazi kao alternanta fonemi ***d***:

a. u instrumentalu jednine imenica ženskog roda na ***-d*** u nominativu jednine: *glad : glađu, zapovijed : zapovijeđu.*

b. u prezentu, imperativu i glagolskom prilogu sadašnjem glagola na ***-dati***, a u prezentu imaju ***-em, -eš***: *glodati: glođem - glođi - glođući, zidati: ziđeš - ziđi - ziđući.*

c. u imperfektu i trpnom pridjevu glagola na ***-diti, -djeti***: *voditi : vođah - vođen, vidjeti : viđah - viđen, viđena.*

d. u komparativu pridjeva i priloga na ***d***: *tvrd - tvrđi (>tvrd-ji), mlad - mlađi, sladak - slađi (slad-ji) - slađe.*

e. u glagolima izvedenim od ***ići*** **(*id-*):** *pođem, dođem, nađem; pođoh, dođoh, nađoh; pođi, dođi, nađi..*

75. U izvedenim riječima također je ***đ*** alternanta fonemi ***d***:

a. u imenicama: *grozd : grožđe (grozd-je), grad : građanin, rod : rođak, brdo : zabrđe* itd.

b. u nesvršenim glagolima izvedenim od svršenih: *ugoditi - ugađati, roditi - rađati, ubijediti - ubjeđivati, izgraditi - izgrađivati, vidjeti - viđati* itd.

76. Fonema ***đ*** je u riječima orijentalnog porijekla: *đevdir, đevrek, đem (na uzdi), đeram, đerđef, đidija, đogat, đinđuva, đon, đubre, đul, đumruk, đuture, đuveč, đuvegija* itd.

77. Također, treba upamtiti da je ***đ*** u sljedećim riječima: *lađa, leđa, oruđe, hrđa, hrđav, riđ, smuđ, vjeđe, gleđ, điþiti, đavo, đak* itd.

78. **Fonema** ***dž*** se nalazi u posuđenicama:

a. riječima orijentalnog porijekla: *daidža, džep, džanarika, džezva, dželat, džigerica, džamija, hodža, findžan, pendžer* ...

b. te u riječima preuzetim iz engleskog (*džez, džemper, džentlmen, džip, džungla, džem, budžet, imidž*), mađarskog (*džak*), japanskog jezika (*džiu - džica*) i dr.

79. Tu fonemu imaju i izvednice sa sufiksom ***-džija***: *mehandžija, ćevabdžija, bostandžija, dućandžija, kavgadžija, tobdžija, račundžija, šaljivdžija* itd.

80. Manji broj izvedenica na ***-ba*** i ***-bina*** ima fonemu ***dž*** od ***č*** ispred tih sufiksa: *naručiti : narudžba, svjedočiti : svjedodžba, poručiti : porudžbina.*

DISTRIBUCIJA FONEMA

81. Vršeći svoju razlikovnu fukciju foneme se uključuju u veće jezičke jedinice sa značenjem - u morfeme i riječi. Imenica *bicikl* sadrži foneme ***b-i-c-i-k-l***, koje tako raspoređene označavaju jedan predmet iz objektivne stvarnosti. Udruživanje ovih fonema podređeno je izgovoru, tj. tako raspoređene foneme daju se izgovoriti bez posebnog naprezanja govornih organa.

82. Fonema u morfemi ili riječi zauzima određeno mjesto prema kriteriju koji važi za fonološki sistem našeg jezika. Pozicija koju ona može ostvariti naziva se **distribucija** ili **raspodjela fonema**.

83. Zakonitosti povezivanja fonema u veće jedinice najlakše otkrivamo u najmanjim nizovima fonema, što znači da treba poći od **sloga** koji je najmanji skup fonema i najmanji izgovorno nedjeljiv odsječak govora.

84. **Slog** kao izgovornu cjelinu može sačinjavati sam vokal, ili, što je češće, vokal udružen sa konsonantom, npr. *ku-ća, že-na, pla-ni-na* itd.

Jezgro ili nosilac sloga je vokal, a konsonant se može naći ispred i iza vokala. Također, ispred i iza vokala može se naći više od jednog konsonanta: *ber-ba, kur-jak, brat-stvo* itd.

Navedene riječi ne možemo rastaviti na slogove na sljedeći način: *be-rba, ku-rjak, bra-tstvo*, pošto bismo slogove *rba, rjak, tstvo* izgovarali s naporom, a tome se buni i naš osjećaj za jezik. To pokazuje da postoji određena zakonitost po kojoj u slogu možemo imati tačno određen raspored fonema.

Taj raspored uslovljen je prirodom konsonanata, njihovim artikulatorno-akustičkim osobinama. To pokazuje da postoje ograničenja u udruživanju fonema u veće cjeline, tj. one se ne mogu slobodno kombinirati.

85. **Ograničenja udruživanja fonema** u veće cjeline uslovljena su određenim zakonitostima. Te zakonitosti su u razlikama, sličnostima ili istovjetnostima akustičkih i artikulatornih osobina glasova, što rezultira određenim posljedicama koje u jeziku nazivamo **glasovnim zakonima**. Ograničenje je, npr. ako se fonema u distribuciji ne može ostvariti u svojoj tipičnoj realizaciji, nego se realizira neka druga fonema, npr. ***t*** se javlja kao ***d*** u *kosidba* od *kosit-ba*, ili se prividno gubi kao fonema ***t*** u *zadaci* od *zadatci.*

86. Ograničenja ostvarivanja fonema u konsonantskom sistemu su najčešće uslovljena **asimilacijom (jednačenjem)** ili **redukcijom (gubljenjem)** konsonanata do kojih dolazi kad su u konsonatskoj grupi u neposrednom dodiru dvije foneme toliko različite da se ne mogu jednostavno izgovoriti u jedinstvenoj cjelini.

87. Kad su u pitanju ograničenja u distribuciji fonema u fonemskim grupama, iz navedenih slučajeva se vidi da u promjeni jedna od fonema vrši uticaj na drugu. Najčešće se radi o uticaju druge na prvu (up. *svat+ba - svadba* i sl.), pa se takva promjena u nauci naziva **regresivna**, za razliku od **progresivne promjene** kad prvi glas utiče na potonji, up. kod treće palatalizacije: *nicati* od osnove *nik-* (up. *niknuti*), gdje je vokal ***i*** u poziciji ispred velara ***k*** uslovio da se mjesto njega ostvari ***c***, jer iza velara za ovo nije bilo smetnji.

MORFONOLOGIJA

88. Foneme su sastavni dijelovi morfema, najmanjih jezičkih elemenata koji se ne mogu dalje raščlanjivati bez štete po značenje. Morfeme mogu imati isti sadržaj (značenje) i djelimice različite oznake, pa se u tom slučaju nazivaju **alomorfi**. Npr. alomorfi su ***-nik, -nič, -nic*** u oblicima *radnik, radniče, radnici*. Promjena sastava morfema javlja se na morfemskim granicama u dodiru sa drugom morfemom. Tačno se zna pred kojom morfemom se vrši promjena. Npr. morfema ***-nik*** će doći u nizu oblika (up. gen. jd. *radnika,* dat. jd. *radniku*), **-nič** je ispred morfeme ***e*** u vok. jd. *radniče* i u izvedenici ispred ***-i***: *radničina*, ***-nic*** ispred morfeme koja počinje sa ***i*** (n. mn. *radnici,* dat. mn. *radnicima*). Alomorfi, dakle, sadržavaju određena morfološka i tvorbena značenja.

89. Fonologiju zanima fonološki sastav morfema, a morfologiju i tvorbu riječi njihovo funkcioniranje i veze. Promjene u morfemama opisuju se, dakle, u fonologiji, u morfologiji i tvorbi riječi. Iz toga je nastao naziv **morfonologija** za dio gramatike koji analizira sastav morfema i međusobne veze između strukture morfema i njihovog funkcioniranja.

Alternacije

90. Promjene u sastavu morfema očituju se kao alternacije fonema i fonemskih grupa. Mijenjaju se sastavi korijenskog, prefiksalnog i sufiksalnog morfema i u tom slučaju razlikujemo **fonološki** uslovljenu alternaciju kao što je to slučaj zamjenjivanja zvučnog suglasnika bezvučnim (up. *vrabac - vrapca*, alternacija b/p) i **morfološki** uslovljenu alternaciju u drugoj palatalizaciji (*ruka - ruci*, alternacija k/c).

Razlika među ovim alternacijama je u tome što se prve ostvaruju u grupama fonema gdje važe pravila njihove distribucije, dok se druge nalaze u određenoj morfološkoj kategoriji, npr. ***c*** od ***k*** ostvaruje se ispred ***i*** u dativu jednine.

91. Fonološki uslovljene alternacije su jednačenje suglasnika po zvučnosti, jednačenje suglasnika po mjestu tvorbe i gubljenje suglasnika. Morfološki uslovljene alternacije su nepostojano a, prelazak l u o, palatalizacije, jotovanja, refleksi starog jata.

FONOLOŠKI USLOVLJENE ALTERNACIJE

Jednačenje konsonanata po zvučnosti

92. U okviru riječi često se javljaju konsonantske grupe teške za izgovor. Tada jedan glas u okviru konsonantske grupe utiče na drugi kako bi mu se približio u artikulaciji, što dovodi do olakšanja izgovora. Na taj način, pored ostalog, vrši se i **jednačenje** ili **asimilacija suglasnika po zvučnosti**. Genitiv se kod imenica muškog roda tvori dodavanjem nastavka ***-a*** (up. *grad-**a**, igrač-**a***). Na isti način ne može se tvoriti *vrabac-**a***, jer se kod ove imenice u genitivu jednine ne javlja nepostojano ***a*** između ***b*** i ***c***, pa će genitiv te imenice glasiti *vrapca* (<*vrabca*).

93. Kod ove imenice u genitivu se dodiruju ***b*** i ***c***, koji po pravilu o ograničenju u distribuciji ne mogu tako ostati jer su potrebna dva bezvučna konsonanta radi lakšeg izgovora. Mjesto ***b*** dolazi fonema ***p***, pa će biti *vrapca* a ne *vrabca*. To kazuje da se ispred bezvučnog može ostvariti samo bezvučni suglasnik.

S druge strane, ispred zvučnog suglasnika mogu se ostvariti samo zvučni suglasnici. Npr. riječ *svadba* nastala je od riječi *svat* dodavanjem nastavka ***-ba***: *svat-**ba***. U *svadba* je, dakle, nakon dodira ***t*** i ***b***, fonema ***t*** ostvarena kao zvučno ***d***.

94. Prema tome, kada se u riječi jedan do drugoga u konsonantskoj grupi nađu dva konsonanta nejednaka po zvučnosti, oni se

jednače, i to tako da se prvi upravlja prema drugome prelazeći u svoj zvučni ili bezvučni parnjak. Tu se, dakle, radi o regresivnoj promjeni glasova.

95. Ovo jednačenje obuhvata grupu od sedam parova zvučnih i bezvučnih konsonanata, pa imamo alternacije ***b/p, d/t, g/k, z/s, ž/š, đ/ć, dž/č***:

-*hljeb-čić > hljepčić, vrabac > vrapca, top-džija > tobdžija, ljub-ka > ljupka,*

- *pod-pis > potpis, dohod-ka > dohotka, slad-ko > slatko,*
- *burek-džija > buregdžija, svak-da > svagda,*
- *bez-pravan > bespravan, polaz-ka > polaska,*
- *tež-ka > teška, drž-ka > drška,*
- *smeđ-kast > smećkast,*
- *svjedoč-ba > svjedodžba* i sl.

Bezvučni ***f, h, c*** nemaju svog parnjaka, što znači da će se oni pred zvučnim ostvariti samo kao f, h, c, kao, npr. u riječima**:** *ah**b**ab, pinc**g**auer, laf**dž**ija, Veh**b**ija, Šeh**z**ija* i sl. U tom slučaju alternacije su ***f/ø, h/ø, c/ø.***

96. Jednačenje se uvijek vrši u izgovoru, ali se ne primijenjuje u pisanju kod konsonantskih grupa ***ds*** i ***dš***. Piše se samo: *pre**ds**jednik, po**dš**išati, o**dš**etati, gra**ds**ki*, iako se izgovara: *pre**ts**jednik, po**tš**išati* i sl.

Jednačenje konsonanata po mjestu tvorbe

97. Ova promjena je uža od jednačenja po zvučnosti - ona obuhvata suglasnike ***s, z, n*** i nešto rjeđe suglasnik ***h***. Zasnovana je na različitosti artikulatornih osobina konsonanata i javlja se kao posljedica ograničenja distribucije fonema.

U određenim pozicijama suglasnici ***s*** i *z*, koji su strujni i zubni, te ***h*** kao strujni i velarni, ostvaruju se kao *š* i *ž* kad se nađu ispred prednjonepčanih suglasnika: *š, ž, č, dž, ć, đ, nj, lj, j*, a alveolarno **n** kao ***m*** ispred bilabijala ***p*** i ***b***, pa imamo alternacije: ***s/š, z/ž, h/š, n/m***.

a. ***s*** se radi lakšeg izgovora ostvaruje kao *š*: *misao* - *mis**lj**u* > *mi**šlj**u*, *list*- *li**sć**e* > *li**šć**e*, *prositi* - *pro**snj**a* > *pro**šnj**a*, *nositi* - *no**snj**a* > *no**šnj**a*.

b. *z* se ostvaruje kao *ž*: *paziti* - *pa**znj**a* > *pa**žnj**a*, *grozd* - *gro**zđ**e* > *gro**žđ**e*.

c. ***h*** se ostvaruje kao *š*: *trbuh* - *trbu**hč**ić* > *trbu**šč**ić*, *orah* - *ora**hč**ić* > *ora**šč**ić*, *Bihać* - *Bi**hć**anin* > *Bi**šć**anin*, *drhtati* - *dr**hć**em* > *dr**šć**em*.

d. ***n*** se ostvaruje kao ***m***: *stan* - *sta**nb**eni* > *sta**mb**eni*, *prehrana* - *prehra**nb**eni* > *prehra**mb**eni*, *crn* - *cr**np**urast* > *cr**mp**urast*.

98. Od ovoga pravila ima izuzetak kad se ***s*** i ***z*** ipak ostvaruju u svojoj tipičnoj realizaciji:

a. na kraju prefiksa: up. *s-**lj**ubiti* - ***slj**ubiti*, *raz-**lj**utiti* - *ra**zlj**utiti*,

b. ispred ***lj*** i ***nj*** nastalih u procesu ijekavskog jotovanja: *slijep* - ***slj**epoća*, *snijeg* - ***snj**ežni*, *njedra* - *i**znj**edriti*.

To navodi na zaključak da su u ovakvim slučajevima počeli da slabe fonološki razlozi za ograničenje u distribuiciji iako u narodnim govorima još uvijek ima takvo ograničenje: ***šlj**ubiti*, *ra**žlj**utiti*, ***šlj**ez* i sl.

Gubljenje suglasnika

99. Gubljenje suglasnika također je ograničenje u distribuciji fonema, ali nije iste prirode kao i jednačenja. Dok su jednačenja posljedica ograničenja s obzirom na različite akustičke i artikulatorne osobine fonema u grupi konsonanata, gubljenje suglasnika je rezultat ograničenja u distribuciji fonema istih ili sličnih artikulatornih osobina u konsonantskoj grupi. Zajedničko je što su oba ograničenja u funkciji olakšavanja izgovora. Kod jednačenja fonema se prilagođava narednoj, dok se kod gubljenja suglasnika ostvaruje nulta vrijednost.

Alternacija je konsonant/nulta vrijednost.

a. U konsonantskoj grupi se ne mogu ostvariti dvije iste foneme, pa se jedna od njih u tom slučaju mora ispustiti, izostaviti: *bez-zvučan* > *bezvučan*, *bez-zakonje* > *bezakonje*, *rus-ski* > *ruski*, *raz-*

žaliti > raž-žaliti > ražaliti, raz-širi-ti > ras-širiti > raš-širiti > raširiti, raz-sipati > ras-sipati - rasipati itd.

Gubljenje jedne od fonema događa se u poziciji koja je direktno omogućena tvorbom riječi (up. *bez-zvučan > bezvučan*), a u nekim slučajevima, osim tvorbe (up. *razširiti > rasširiti > rašširiti > raširiti*), zastupljeni su, prije gubljenja suglasnika, jednačenje po zvučnosti i mjestu tvorbe

b. Suglasnici ***t*** i ***d*** ne ostvaruju se ispred ***c, č, ć, đ, dž***, pošto se radi o afrikatama u kojima su jedan od elemenata (up. *ts=c, tš=č* itd.). Stoga u toj poziciji ispadaju: *gubitak - gubici* (nom. množine) od *gubitki > gubitci*, *otac - oca* (gen. jednine) od *otca*, *inatdžija - inaddžija > inadžija* itd.

U genitivu jednine imenice *otac:otca* između ***t*** i ***c*** ne javlja se nepostojano ***a*** i formira se konsonantska grupa ***tc***, koja bi mogla ostati tako s obzirom na jednačenje po zvučnosti. Ipak, ***t*** ovdje nestaje ispred ***c***, a razlog je u tome što fonema ***c*** ima artikulacionu prepreku u početku kao ***t***, a na kraju kao ***s***, pa se doživljava kao spoj ***ts***. Ako riječ *otca* napišemo sa tako prikazanim ***c***: *ottsa*, vidi se da su jedan uz drugoga dva ista suglasnika, što po pravilu vodi ispadanju jednog ***t***. Ostalo je *otsa*, tj. *oca*. Isti proces imamo i u nom. plurala: *gubici* - up. *gubittsi*, s tim što se prije toga ***k*** ispred ***i*** ostvarilo kao ***c***: *gubitki > gubici.*

Kod riječi *inadžija* na *inat* dodan je sufiks *-džija* : *inat-džija*. Fonema ***t*** u toj poziciji ostvaruje se kao ***d***: *inaddžija*. Pošto se ne može ostvariti skup ***ddž*** (***d*** je jedan od elemenata afrikate ***dž***), ***d*** mora ispasti i ostaje *inadžija.*

Ovo se, međutim, ne ostvaruje u pisanju riječi kod kojih se prefiks svršava sa ***d*** i ***t*** a koji su ispred afrikate: *odcvrkutati - otcvrkutati* (jednačenje suglasnika po zvučnosti), *podčiniti - potčiniti, otcijepiti, poddžarnuti, otćušnuti* itd., mada se izgovara bez ***t*** i ***d*** sa malo produženim izgovorom afrikate iza njih.

c. Suglasnici ***t*** i ***d*** ne ostvaruju se između ***s, z, š, ž*** i nekog drugog suglasnika ili sonanta, osim ***r*** i ***v***, zbog toga što bi se stvorila tri suglasnika koje je teško izgovarati: *zalistak - zalistka > zaliska, naprstak - naprstka > naprska, bolestljiv > bolešljiv, ustmeni > usmeni, radostna > radosna, mastna > masna, nuždno > nužno, mjestni > mjesni* itd. Dakle, kad se ostvari skupina od tri suglasnika, ona se uprošćava ispuštanjem ***t*** ili ***d***.

a. *s* se radi lakšeg izgovora ostvaruje kao *š*: *misao - **mislju** > **mišlju**, list- lisće > **lišće**, prositi - pro**snj**a > pro**šnj**a, nositi - no**snj**a > no**šnj**a*.

b. *z* se ostvaruje kao *ž*: *paziti - pa**znj**a > pa**žnj**a, grozd - gro**zđ**e > gro**žđ**e*.

c. ***h*** se ostvaruje kao *š*: *trbuh - trbu**hč**ić > trbu**šč**ić, orah - ora**hč**ić > ora**šč**ić, Bihać - Bi**hć**anin > Bi**šć**anin, drhtati - dr**hć**em > dr**šć**em*.

d. ***n*** se ostvaruje kao ***m***: *stan - sta**nb**eni > sta**mb**eni, prehrana - prehra**nb**eni > prehra**mb**eni, cr**np**urast > cr**mp**urast*.

98. Od ovoga pravila ima izuzetak kad se *s* i *z* ipak ostvaruju u svojoj tipičnoj realizaciji:

a. na kraju prefiksa: up. ***s**-**lj**ubiti - **slj**ubiti, ra**z**-**lj**utiti - ra**zlj**utiti*,

b. ispred ***lj*** i ***nj*** nastalih u procesu ijekavskog jotovanja: *slijep - **slj**epoća, snijeg - **snj**ežni, njedra - i**znj**edriti*.

To navodi na zaključak da su u ovakvim slučajevima počeli da slabe fonološki razlozi za ograničenje u distribuiciji iako u narodnim govorima još uvijek ima takvo ograničenje: ***šlj**ubiti, ra**žlj**utiti, **šlj**ez* i sl.

Gubljenje suglasnika

99. Gubljenje suglasnika također je ograničenje u distribuciji fonema, ali nije iste prirode kao i jednačenja. Dok su jednačenja posljedica ograničenja s obzirom na različite akustičke i artikulatorne osobine fonema u grupi konsonanata, gubljenje suglasnika je rezultat ograničenja u distribuciji fonema istih ili sličnih artikulatornih osobina u konsonantskoj grupi. Zajedničko je što su oba ograničenja u funkciji olakšavanja izgovora. Kod jednačenja fonema se prilagođava narednoj, dok se kod gubljenja suglasnika ostvaruje nulta vrijednost.

Alternacija je konsonant/nulta vrijednost.

a. U konsonantskoj grupi se ne mogu ostvariti dvije iste foneme, pa se jedna od njih u tom slučaju mora ispustiti, izostaviti: *bez-zvučan > bezvučan, bez-zakonje > bezakonje, rus-ski > ruski, raz-*

žaliti > raž-žaliti > ražaliti, raz-širi-ti > ras-širiti > raš-širiti > raširiti, raz-sipati > ras-sipati - rasipati itd.

Gubljenje jedne od fonema događa se u poziciji koja je direktno omogućena tvorbom riječi (up. *bez-zvučan > bezvučan*), a u nekim slučajevima, osim tvorbe (up. *razširiti > rasširiti > rašširiti > raširiti*), zastupljeni su, prije gubljenja suglasnika, jednačenje po zvučnosti i mjestu tvorbe

b. Suglasnici ***t*** i ***d*** ne ostvaruju se ispred ***c, č, ć, đ, dž***, pošto se radi o afrikatama u kojima su jedan od elemenata (up. *ts=c, tš=č* itd.). Stoga u toj poziciji ispadaju: *gubitak - gubici* (nom. množine) od *gubitki > gubitci*, *otac - oca* (gen. jednine) od *otca*, *inatdžija - inaddžija > inadžija* itd.

U genitivu jednine imenice *otac:otca* između ***t*** i ***c*** ne javlja se nepostojano ***a*** i formira se konsonantska grupa ***tc***, koja bi mogla ostati tako s obzirom na jednačenje po zvučnosti. Ipak, ***t*** ovdje nestaje ispred ***c***, a razlog je u tome što fonema ***c*** ima artikulacionu prepreku u početku kao ***t***, a na kraju kao ***s***, pa se doživljava kao spoj ***ts***. Ako riječ *otca* napišemo sa tako prikazanim ***c***: *ottsa*, vidi se da su jedan uz drugoga dva ista suglasnika, što po pravilu vodi ispadanju jednog ***t***. Ostalo je *otsa,* tj. *oca*. Isti proces imamo i u nom. plurala: *gubici* - up. *gubittsi*, s tim što se prije toga ***k*** ispred ***i*** ostvarilo kao ***c***: *gubitki > gubici.*

Kod riječi *inadžija* na *inat* dodan je sufiks *-džija* : *inat-džija*. Fonema ***t*** u toj poziciji ostvaruje se kao ***d***: *inaddžija*. Pošto se ne može ostvariti skup ***ddž*** (***d*** je jedan od elemenata afrikate ***dž***), ***d*** mora ispasti i ostaje *inadžija.*

Ovo se, međutim, ne ostvaruje u pisanju riječi kod kojih se prefiks svršava sa ***d*** i ***t*** a koji su ispred afrikate: *odcvrkutati - otcvrkutati* (jednačenje suglasnika po zvučnosti), *podčiniti - potčiniti, otcijepiti, poddžarnuti, otćušnuti* itd., mada se izgovara bez ***t*** i ***d*** sa malo produženim izgovorom afrikate iza njih.

c. Suglasnici ***t*** i ***d*** ne ostvaruju se između ***s, z, š, ž*** i nekog drugog suglasnika ili sonanta, osim ***r*** i ***v***, zbog toga što bi se stvorila tri suglasnika koje je teško izgovarati: *zalistak - zalistka > zaliska, naprstak - naprstka > naprska, bolestljiv > bolešljiv, ustmeni > usmeni, radostna > radosna, mastna > masna, nuždno > nužno, mjestni > mjesni* itd. Dakle, kad se ostvari skupina od tri suglasnika, ona se uprošćava ispuštanjem ***t*** ili ***d***.

U pisanju je izuzetak od ovoga grupa ***stn*** kod pridjeva izvedenih nastavkom ***-ni*** od riječi stranog porijekla: *az**bestni**, prote**stni**, aori**stni***, kao i grupa ***stk*** kad se nađe u imenicama ženskog roda tipa: *femini**stk**inja, tei**stk**inja*, mada i u ovim slučajevima u izgovoru konsonant ***t*** ispada.

MORFOLOŠKI USLOVLJENE ALTERNACIJE

Palatalizacije

100. Za jednačenje suglasnika po mjestu tvorbe i zvučnosti, te za gubljenje suglasnika kaže se da su fonološki uslovljene promjene, što znači da se vrše kad se određene foneme nađu u neposrednom dodiru. Međutim, sve promjene nisu te prirode. Palatalizacijama nazivamo zamjenjivanje nepalatalnih suglasnika ***k, g, h***, palatalnim suglasnicima ***č, ž, š***, odnosno ***c, z, s*** u određenim morfološkim kategorijama. Npr. velarno ***k*** ispred ***e*** ostvaruje se kao ***č*** u vokativu jednine (*radnik-e - radniče*). Ali danas ta promjena nije fonološki uslovljena jer se ***k*** može ostvariti i u svojoj tipičnoj realizaciji ispred ***e***, npr. u akuzativu množine (*radnike, majke*). Dakle, ispred ***e*** nije došlo do promjene kao u prvom slučaju.

Prva palatalizacija

101. Zamjenjivanje velarnih ili zadnjonepčanih suglasnika ***k, g, h*** palatalnim ***č, ž, š*** nazivamo prva palatalizacija, pa se javljaju alternacije ***k/č, g/ž, h/š*** u sljedećim morfološkim kategorijama:

a. ispred vokala ***e*** u vokativu jednine: *voj**n**i**če**, vra**že**, du**še*** (u vezi sa *voj**nik**, vr**ag**, du**h***), u prezentu: *vu**č**em, stri**ž**em, vr**š**em* (u vezi sa *vući - vu**k**u, strići -stri**g**u, vrijeći - vr**h**u*) i trpnom pridjevu: *pe**č**en, stri**ž**en, izvr**š**en* (u vezi sa *pe**k**u, stri**g**u, izvr**h**u*),

b. ispred vokala **i** u tvorbi riječi sufiksalnim morfemom: *juna**č**ina (juna**k**-ina), ro**ž**ina (ro**g**-ina), trbu**š**ina (trbu**h**-ina), dječa**č**ić (dječa**k**-ić), vra**ž**ić (vra**g**-ić), stra**š**ilo (stra**h**-ilo),*

c. ispred vokala ***a*** koji se nalazi na mjestu vokala prednjeg reda: *tr**č**ati (od tr**k**-a), da**š**ak (da**h**-ak), bje**ž**anje (bije**g**).* Ustvari, u

ovom *a* skrivaju se praslavenski mehki poluglas (ь) i staro jat ispred kojih su ***k, g, h*** također davali ***č, ž, š***. U riječima *trčati* i *bježanje* nekad je bio jat (up. *běgě-*), koji je iza palatalnih suglasnika dao ***a***, dok je u *dašak* nastavak imao poluglas (ь), koji je, također, dao a.

102. Suglasnici ***ć, ž, š*** su mogli nastati od ***k, g, h*** i jotovanjem, pa se često ne vidi razlika između ove promjene i palatalizacije. Prezentski oblici *vičem, plačem, stružem, mašem* imaju prednjonepčane suglasnike nastale jotovanjem. Razlikuju se od oblika *vučem, strižem, vršem* u kojima su suglasnici ***č, ž, š*** nastali palatalizacijom. Razliku pokazuje treće lice plurala prezenta u kojem, kad je izvršena palatalizacija, ostaju neizmijenjeni ***k, g, h*** (up. *vučem - vuku, strižem - strigu, vršem - vrhu*), dok je kod jotovanja u tom licu mjesto velara prednjonepčani suglasnik (*plačem - plaču, mašem - mašu, stružem - stružu* itd.).

103. Prednjonepčani ***č, ž, š*** ne ostvaruju se u mnogim kategorijama riječi pod uticajem analogije, zbog tendencije za čuvanjem osnove ili su riječi novijeg obrazovanja.

Kod prisvojnih pridjeva načinjenih nastavkom ***-in*** sa izvršenom palatalizacijom su likovi *majčin, djevojčin*, ali je nema u: *sekin, zekin, bakin, kokin*, pa prema tome analogijom i: *majkin, djevojkin*.

Velari su neizmijenjeni i u oblicima pridjeva: *tetkin, patkin, crnkin, bjelkin, slugin, agin, snahin*, jer, da se ostvare kao ***č, ž, š***, došlo bi do deformacije osnove, te promjene značenja riječi.

Promjene velara nema ni kod pridjeva načinjenih nastavkom ***-in*** od vlastitih imenica: *Hankin, Ankin, Bosankin, Slovenkin, Mahin, Vahin* itd.

Ako bi palatalizacijom nastao glasovni sklop podložan promjeni, velar također ostaje, npr. u konsonantskim grupama ***čk*** i ***zg***: *točkić, mozgić* itd.

Druga palatalizacija

104. Zamjenjivanje velara ***k, g, h*** sa ***c, z, s*** ispred ***i*** naziva se druga **palatalizacija** ili **sibilarizacija**, pri čemu se javljaju alternacije *k/c, g/z, h/s*:

- u imenicama: *oca* (prema starom genitivu jednine: otьka), *ovca* (ovika), *staza* (stьga), *kneza, lice* (up.lik),

- u nastavcima: *-ica, -ac* i dr.

108. Iz današnje perspektive izgleda da suglasnici ***c*** i ***z*** ispred vokala prednjeg reda u vokativu jednine prelaze u ***č, ž***: *otac - oče, knez - kneže, starac - starče*, ili u deminutivnim imenicama: *ptica - ptičica, zec - zečić* itd. Međutim, palatali ***č*** i ***ž*** su refleks prve palatalizacije od velara ***k*** i ***g***: *oče* (osnova: otь**k**-), *zečić* (ze**k**o), *kneže* (kne**g**inja). Drugo je to što je znatno kasnije po trećoj palatalizaciji u genitivu jednine nastalo *otьca, kneza*, pa su se odatle ***c*** i ***z*** prenijeli analogijom u nominativ jednine: *otac, knez*.

109. U prezentskim oblicima glagola: *ničem, stižem, dižem* palatali su nastali jotovanjem velara, a ne ***c*** i ***z*** (up. *stig-jem*), dok su u infinitivu refleksi treće palatalizacije (*nicati, stizati, dizati*). Ipak, u pojedinim gramatikama stoji da ispred vokala prednjeg reda **c** i **z** prelaze u ***č*** i ***ž***, odnosno da se jotuju ***c, z, s***, pa nastaje ***č, ž, š***, što, kako se vidi, nije tačno.

Jotovanje

110. Ispred palatalnog ***j*** nisu ostvareni u svojoj karakterističnoj realizaciji brojni suglasnici. U izvođenju komparativa na osnovni oblik riječi dodaje se nastavak ***-ji***: *ljut-ji, brz-ji, tvrd-ji, mlad-ji, drag-ji* i sl. Mjesto suglasnika ***t, d, z, g*** pod uticajem ***j*** ostvareni su njima najbliži palatalni ***ć, đ, ž*** u oblicima *ljući, kraći, tvrđi, mlađi, draži, brži* itd.

Ovakva promjena suglasnika u nauci se naziva **jotovanje** prema grčkom imenu **jota** (iota) za suglasnik ***j***. Za razliku od palatalizacije u kojoj su uzročnici te promjene vokali prednjeg reda ostajali u riječi, palatal ***j*** je najčešće nestajao nakon završenog procesa. Ustvari, jotovanjem su se ostvarivala dva palatala u susjedstvu (up. *ljuć-ji, tvrd-ji, brž-ji* i sl.), koji nisu mogli stajati jedan uz drugoga, pa je ***j*** moralo ispasti.

111. U nauci o jeziku jotovanje se, kao i palatalizacija, klasifikuje u morfološke pojave. Ta klasifikacija je formalna, zasnovana na morfološkim kategorijama u kojima se promjena vrši, pa tek na suglasnicima koji su njom obuhvaćeni. U vezi s tim, razlikuju se dvije vrste jotovanja: **staro** i **novo**, odnosno **nova jotovanja**, jer ih ima više. Pošto su se jotovanja vršila u prošlosti, oblici u kojima su se izvršila u današnjem jeziku se čuvaju po tradiciji.

112. U većini slučajeva između starog i novog jotovanja nema razlike. Razliku između komparativa *tvrđi* pridjeva *tvrd* i instrumentala jednine *glađu* od imenice *glad* otkriva nam historijska gramatika. U prvom slučaju je staro jotovanje izvršeno još u praslavenskom jeziku, a u drugom novo jotovanje je vršeno tek nakon gubljenja poluglasa koji je onemogućavao dodir nepalatalnog suglasnika i ***j***: up. *gladьju*. Sve do gubljenja poluglasa nepalatalno ***d*** je imalo svoju tipičnu distribuciju.

113. Rezultati starog i novog jotovanja nisu uvijek isti sa stanovišta savremenog jezika. U nekim oblicima i nakon izvršene promjene ostvaruje se fonema ***j***. Npr. u trpnom pridjevu *mučen* (< muk- i̯-en > muk-j -en), *obložen* iza ***č*** i ***ž*** palatal ***j*** ispada, jer su jedan uz drugog bila dva palatala. Kasnije, kad su ***č*** i ***ž*** očvrsli, iza njih je ***j*** moglo stajati, pa imamo *račji*, *podnožje* (od *rakji - rak-ji - račji, podnogьje - podnogje - podnožje*) i sl.

114. Svi nepalatalni suglasnici nisu se jotovali na isti način. Kad su usneni ***b, p, m, v*** došli u dodir sa ***j***, grupe ***bj, pj, mj, vj*** nije bilo jednostavno izgovoriti, pa su one razbijane prelaznim glasom **l**, koje se jotovalo ostvarujući se kao ***lj***. Za ovo nalazimo primjere i u starom i novom jotovanju, up. *grub-ji > grub-l-ji - grublji, kapati - kap-l-je > kaplje; grob-je > groblje* itd. Ustvari, nisu ni jotovani usneni suglasnici, nego ovo umetnuto ***l***, koje se naziva **epentetsko** ***l*** ili **epentetikum**.

Staro jotovanje

115. Radi se o jotovanju po kojem su se pred palatalnim suglasnikom ***j*** mijenjali suglasnici: ***s, z, d, l, n, k, g, h, p, b, v, m,*** dajući: ***š, ž, ć, đ, lj, nj , č, ž, š, plj, blj, vlj, mlj, flj.*** U vezi s tim su i alterna-

cije: ***s/š, z/ž, d/đ, l/lj, n/nj, k/č, g/ž, h/š, p/plj, b/blj, v/vlj, f/flj, m/mlj.***

Staro jotovanje sačuvano je u sljedećim kategorijama riječi:

- u komparativu pridjeva (ispred sufiksa -ji): *brži* (brz-ji), *žući* (žut-ji), *ljući* (ljut), *draži* (drag), *deblji* (deb-), *grublji* (grub);

- u oblicima prezenta sa ifinitivnom osnovom na ***a***: *mazati - mažem (maz-jem), pisati - pišeš, mahati - mašeš, vikati - viče, hramati - hramlje* itd.

Po starom jotovanju suglasnici su se mijenjali ispred ***j*** koje je nastalo skraćivanjem ***i***:

- u trpnom pridjevu glagola sa infinitivnom osnovom na **i**: *voziti - vožen (voz-i̯-en), roditi - rođen (rod-i̯-en), plaćen, pravljen, zašarafljen*;

- u imperfektu: *vožah (voz-i̯-ah), soljah, građah, nošah, gonjah, moljah*;

- u iterativnim (učestalim) glagolima kod kojih je jotovan suglasnik u osnovi: roditi - *rađati (rod-i̯-ati)*, pohoditi - *pohađati*, okupiti - *okupljati (okup-i̯-ati > okup-l-j-ati)*, ponoviti - *ponavljati*, javiti - *javljati.*

Novo jotovanje

116. **Novo** ili **mlađe jotovanje** obuhvatilo je suglasnike ***t, d, l, n*** i usnene ***p, b, m, v***. Tu se javljaju alternacije ***t/ć, d/đ, l/lj, n/nj, p/plj, b/blj, m/mlj, v/vlj***. To jotovanje je u sljedećim kategorijama riječi:

- u instrumentalu jednine imenica ženskog roda na suglasnik: *glađu* (gladju), *solju, mašću (mastju), zoblju (zobju > zob-l-ju), krvlju (krvju > krv-l-ju), mišlju*;

- kod zbirnih i drugih imenica načinjenih nastavkom ***-je***: *pruće* (prutje), *lišće, grožđe, zelje, korijenje, snoplje, drvlje, grmlje, groblje, zdravlje, bespuće, bezumlje* itd;

- kod glagolskih imenica tvorenih od trpnog pridjeva: *učenje (učen-je), oranje, čitanje, pisanje, nošenje, smaknuće* itd;

- u pojedinačnim izvedenicama: *braća* (bratja), *nećak* (netjak), *rođak, divljak*;

- kod pridjeva izvedenih nastavkom *-ji*: *kravlji, mravlji, riblji, janjeći* (janjetji). U pridjevu *goveđi* je staro jotovanje, što potvrđuje oblik *goveždь* u stsl. jeziku.

U vezi s ovim jotovanjem valja navesti standardne likove: *klasje, pasji, prosjak, kozji*, u kojima ***s*** i ***z*** nisu izmijenjeni ispred palatalnog ***j***, pa se po tim izuzecima ovo jotovanje razlikuje od starog jotovanja.

117. Također, po starom jotovanju ***j*** nije moglo stajati iza ***š, ž, č, r*** zbog palatalnosti ovih suglasnika. Kako su oni vremenom očvrsli, iza njih danas stoji palatalni ***j***: *lažju, orašje, podnožje, račji, iverje* i dr.

Najnovije jotovanje

118. Najnovije jotovanje je vezano za ijekavsko područje. U standardnom jeziku je ograničeno na jotovanje suglasnika ***l*** i ***n*** kad se nađu ispred ***j*** iz kratke zamjene jata: *ljepota (up. lijep), ljeto, voljeti, željeti, njega, njedra* i sl. To je jotovanje karakteristika ijekavskog izgovora, dok su u ekavskom ove riječi sa ***l*** i ***n***: *leto, voleti* itd. Alternacije su ***n/nj, l/lj***.

119. U isto jotovanje svrstava se promjena ***t*** i ***d*** ispred ***j*** u ***ć, đ*** u dijalekatskim oblicima: *ćerati, lećeti, viđeti, đevojka* itd. Standardni oblici su: *tjerati, djevojka, letjeti, vidjeti* i sl.

U nekim govorima ovim jotovanjem su zahvaćeni i suglasnici ***s*** i ***z***, pa nastaje palatal blizak glasovima ***ś*** i ***ź***: *śekira, źenica, śesti* itd.

Ovo ***j*** iz kratke zamjene jata također gradi konsonatske grupe sa usnenim suglasnicima, pa u govorima dolazi do jotovanja epentskog ***l***: *življeti, pljesma, trpljeti, vljera* i sl. U standardu su, razumije se, ove riječi bez izvršenog jotovanja.

Podnovljeno, podmlađeno, analoško ili psihološko jotovanje

120. U vezi sa ovim jotovanjem su alternacije konsonantskih grupa ***st/št/šć, zd/žd/žđ***: *ovlastiti/ovlašten/ovlašćen, zabrazditi/zabražden/zabražđen* i sl.

120. Po starom jotovanju konsonantske grupe ***st*** i ***zd*** u dodiru sa palatalnim ***j*** dale su ***št*** i ***žd***, pa tako prema glagolu *pustiti* imamo iterativ *puštati*, trpni pridjev *pušten*, prema *namjestiti - namještati - namješten*, *zabrazditi - zabražden* i sl. Trpni pridjev *pušten* nastao je, npr. od *pust+ i̯ +en > pustjen*, iterativ *puštati* od *pust+ i̯ +ati>pustjati* itd.

121. Ali nije ostalo ovako kod svih glagola, pa u savremenom jeziku pored odnosa *pustiti : pušten* imamo i odnos *častiti : čašćen*, *ožalostiti : ožalošćen* i sl.

122. Konsonantska grupa ***šć*** nije iz procesa jotovanja, nego se u distribuciji našla kao posljedica djelovanja analogije. U glagolskim oblicima *plaćen - plaćati* fonema ***ć*** je normalan rezultat jotovanja (up. *plat- i̯ -en - platjen - plaćen, plat- i̯ -a-ti - platjati - plaćati*), pa s obzirom na te oblike izgleda kao da nije izvršeno jotovanje ***t*** u oblicima *ovlašten, iskorišten* i umjesto njega, iako nema nikakvih uslova za vršenje jotovanja, analoški se distribuira ***ć*** iz oblika gdje je ono nastalo redovnim putem. Tako su nastali naporedni likovi: *ovlašćen : ovlašten, iskorišćen : iskorišten* itd.

Kako je u ovim oblicima već izvršeno staro jotovanje, ova zamjena se vrši pod uticajem analogije, a svoju ulogu ima i psihološki momenat, otuda i razni nazivi za ovakvo jotovanje. U nauci ga zovu **podnovljeno, podmlađeno, analoško ili psihološko jotovanje.**

123. U današnjem standardu reflekse podnovljenog jotovanja imamo u sljedećim slučajevima:

a. Refleks podnovljenog jotovanja redovno se ostvaruje u komparativu pridjeva. Analogijom prema komparativima pridjeva *žući, ljući*, gdje je ***ć*** redovno nastalo jotovanjem ***t,*** izvedeni su standardni oblici: *čvršći* (čvrst), *češći* (čest), *gušći* (gust), dok su iz upotrebe potpuno nestali oblici po starom jotovanju: *čvršti, češti, gušti.*

b. Kod glagola ima kolebanja, pa su tri specifične upotrebe trpnog pridjeva: samo oblik sa starim jotovanjem (*pušten, namješten, ukršten, oprošten, nagoviješten, smožden*), oblik s podnovljenim jotovanjem potisnuo je oblike sa ***št*** i ***žd*** (*čašćen, čišćen, ožalošćen, gošćen, ubražđen*), te naporedna upotreba oblika oba jotovanja (*ovlašten : ovlašćen, iskorišten : iskorišćen, upropašten : upropašćen, uvršćen : uvršten* itd.).

124. Glagoli izvedeni pomoću *-ja(ti)* imaju očuvano staro jotovanje: *puštati, namještati, opraštati, ukrštati* i sl., dok je kod glagola na *-ivati* i *-avati* stanje nejednako. Tako glagoli na -**ivati** imaju podnovljeno jotovanje: *ovlašćivati, obraždivati*. Refleks ***šć*** imaju oblici glagola izvedeni i sa *-ivati* i *-avati*: *pročišćivati : pročišćavati, uprošćivati : uprošćavati*, dok je kod nekih glagola na ***-avati*** staro jotovanje, a u njihovom dubletnom parnjaku na ***-ivati*** podnovljeno: *nagovještavati : nogovješćivati, obavještavati: obavješćivati*, a sve tri mogućnosti ima primjer: *iskorištavati: iskorišćavati : iskorišćivati.*

Zamjena *l* sa *o* na kraju riječi i na kraju sloga

125. Zamjena konsonanta ***l*** na kraju riječi ili sloga vokalom ***o*** naziva se još **vokalizacija**. Ta zamjena je izvršena u starijem jeziku, a u današnjem jeziku je morfološka pojava. U savremenom jeziku imamo oblike sa vokalom ***o***: *radio < radil, kotao, pepeo* i oblike sa nezamijenjenim ***l***: *radila, kotla, pepela*... čime se ostvaruje alternacija ***l/o***. Tu su još i oblici u kojima je tipična realizacija ***l***: *bol, val, žalba, molba, general,* pa nema alternacije sa ***o***.

a. U muškom rodu jednine glagolskog pridjeva radnog dobiveno ***o*** je postalo distinktivna oznaka ovog oblika, kao što je, npr. ***-la*** nastavak za jedninu ženskog roda: *nosio < nosilь, čitao, radio : nosila, čitala, radila* i sl. Tako je i kod pridjeva: *veseo : vesela, zao : zla, okrugao : okrugla, nagao : nagla, debeo : debela, kiseo : kisela* itd.

Kod imenica muškog i ženskog roda sa nepostojanim ***a*** ovo ***o*** je distinkcija prema drugim oblicima u paradigmi: *kotao : kotla, posao : posla, ugao : ugla, smisao : smisla, misao : misli* itd.

b. Imenice na ***-lac*** sa značenjem **vršioca radnje:** *čitalac - čitaoca - čitaocu - čitalaca - čitaocima, pratilac - pratioca, varilac - varioca, gonilac - gonioca* posebno navodimo pošto kod njih treba

razlikovati oblike u kojima je bila vokalizacija ***l*** sa ***o*** od onih gdje je nema. Ovdje se, naime, vokal ***o*** može javiti i analogijom: jedan *nosioc*, pet *nosioca*, a treba: jedan *nosilac*, pet *nosilaca* i sl.

Ako su imenice na ***-lac*** od jednosložne glagolske osnove i znače **nosioca neke osobine**, mahom su bez vokalizacije ***l***: *tkalac - tkalca, prelac - prelca, znalac - znalca*, ili mogu biti oba slučaja: *pogorjelac - pogorjelca i pogorioca, stradaoca i stradalca*. Međutim, samo je *imalac - imaoca, starosjedilac - starosjedioca.*

Imenice na ***-lac*** koje nisu izvedene od glagola nego od drugih riječi nemaju vokalizaciju ***l***: *bijelac - bijelca, nevaljalac - nevaljalca, ilegalac - ilegalca itd.*

c. Dvostruki oblik ima znatan broj imenica i pridjeva: *predio i predjel, razdio* i *razdjel, so i sol, sto i stol, do i dol, seoce i selce, kolca i koca, obao i obal, topao i topal, bijel i bio, cijel i cio.*

d. Niz je naših riječi bez zamjene ***l*** u ***o*** (*bol, bolnica, glagol, ždral, molba, djelce, ogledalce, ohol, školski* itd.), kao i posuđenica iz drugih jezika (*bal, palma, žurnal, apostol, general, maršal, kanal, bokal, telal, zumbul, bulbul, skandal itd.).*

126. U vezi sa zamjenom ***l*** sa ***o*** u riječima kod kojih se na kraju formiraju grupe vokala ***-ao, -eo, -uo*** u razgovornom jeziku vrši se **asimilacija (jednačenje) vokala**: *čuvao - čuvoo - čuvô, posao - posoo - posô, brinuo - brinoo - brinô* itd. Ta pojava se javlja u kombinaciji sa **kontrakcijom vokala**, koja se sastoji u sažimanju dva ista vokala u jedan sa dužinom. Standardni oblici, naravno, imaju neizmijenjene pomenute grupe vokala.

Nepostojano *a*

127. Uporedimo li nominativ imenice *momak* sa ostalim padežima jednine: *momka, momku, momkom* itd., zapazićemo da samo nominativ ima ***a*** između konsonanata ***m*** i ***k***. Taj vokal, dakle, nije postojan, jer se negdje javlja a negdje ga nema, pa se zato zove **nepostojano** ***a***. Ustvari, alterniraju vokal ***a*** i nulti stepen.

128. Alternaciju **a/ø** imamo u sljedećim kategorijama riječi:

a. Imenice muškog roda imaju *a* u nom. jd. i gen. množ.: *konac, konaca; lovac, lovaca; početak, početaka; vrabac, vrabaca* itd., koje se ne javlja u ostalim padežima: *konca, koncu, konci, koncima; početka, početku; vrapca, vrapci* itd.

b. Imenice ženskog i srednjeg roda ovo *a* imaju samo u gen. množ.: *ovca - ovaca, kruška - krušaka, koplje - kopalja, rebro - rebara* itd.

c. Kod pridjeva u jed. muš. roda: *modar* (m.r.) - *modra* (ž.r.) - *modro* (ž.r.) - modri (mn.), *dobar - dobra, silan - silna* itd.

d. Kod radnog pridjeva također u jed. muš. roda: *tresao* (m.r.) - *tresla* (ž.r.) - *treslo* (s.r.) - *tresli* (mn.), *pekao - pekla - pekli, išao - išli* itd.

Proširivanje riječi vokalima

129. Kad se proširuje osnova prezenta umetanjem vokala u konsonatsku grupu, javljaju se alternacije ***ø/a, ø/e, ø/o***: *trti : tarem, brati - berem, zvati - zovem*.

130. Proširenje je također kad se vokal dodaje na kraj prijedloga i prefiksa i nastaje alternacija ***ø/a***.

a. Na kraj prijedloga ***s*** se dodaje ***a*** ako riječ pred kojom stoji počinje sa ***s, š, z, ž*** (*sa sinom, sa štapom, sa zubom, sa ženom*), kad ta riječ počinje sa ***h*** (*sa hrvanjem, sa hrđom*), konsonatskom grupom u kojoj je drugi konsonnant ***s, š*** (*sa psom, sa pšenicom*) i u slučaju kad je ispred zamjeničkog oblika mnom: *sa mnom*.

Vokal ***a*** se dodaje i prijedlogu ***k*** kad je on ispred imeničkog oblika koji počinje sa ***k*** ili ***g***: *ka klupi, ka kući, ka gradu*.

Vokal ***a*** dobijaju i prijedlozi **nad, pod, pred, niz, uz, kroz** ako su ispred enklitika: *nada me, poda me, preda nj, kroza te, niza te* itd.

b. Prefiks ***s*** ispred ***s, š, z, ž*** proširuje se sa **a**: *strugati - sastrugati, znati - saznati, žvakati - sažvakati* i sl. Proširenje imaju i prefiksi ***od-***, ***ob-***, ***raz-*** ispred glagola koji počinju konsonantskom grupom: up. *odagnati* : odbaciti, *odabrati* : odgurnuti, *razabrati* : razbaciti itd.

131. Na kraju nekih oblika pridjeva i zamjenica javlja se neobavezni **pokretni vokal** ili **navezak**, pa se pojavljuju alternacije: ***ø/a, ø/e, ø/u***: gen. jed. *bosanskog* - *bosanskoga*, dat. i loc. jed. *bosanskom* - *bosanskome* - *bosanskomu*, dat., instr. i loc. množ.: *silnim* - *silnima, našim* - *našima*; instr. jed. *njim* – *njime itd.*

132. Proširivanje vokalom je izvršeno i u tvorbi riječi ispred sufiksa: ***-ski*** (*Bosna* - *bosanski*), ***-nji*** (*jutro* - *jutarnji*); u posuđenicama tipa *akcent / akcenat, dijalekt / dijalekat, dokument / dokumenat*, gdje je alternacija ***ø/a***.

Alternacije refleksa jata

133. Umjesto starog jata u narodnim govorima su tri zamjene (refleksa) - ikavska, ekavska i ijekavska. Bosanski standardni jezik naslonjen je na govore koji imaju ijekavsku zamjenu jata. Pravilo je da mjesto dugog jata stoji dvosložni refleks ***ije***, mjesto kratkog jednosložni refleks ***je***. Postoje i odstupanja od ovog pravila, pa u današnjem standardu mogu da se jave još i refleksi ***i*** i ***e***.

Foneme i fonemski skupovi koji su refleksi jata alterniraju zbog promjene kvantiteta sloga u kojem se jat nalazio.

134. **Alternacija *ije/je*.** Karakteristično je da u raznim oblicima iste riječi nalazimo različite reflekse jata kao rezultat skraćivanja dugog ili duljenja kratkog jata, što se javlja u deklinaciji imenica, poređenju pridjeva, u tvorbi riječi:

a. U deklinaciji imenica sljedeći su tipovi alternacija:

- muški rod, jednina : množina: *svijet* - *svjetovi, korijen* - *korjenovi, zvijer* - *zvjerovi, cvijet* - *cvjetovi*;

- sred. rod, nom. jed. : ostali padeži: *dijete* - *djeteta*;

- ženski rod, svi padeži : gen. množine: *pripovijetka / pripovijetke... - pripovijedaka / pripovjedaka / pripovijetki, popijevka - popijevaka / popjevaka / popijevki.*

b. U izvedenicama je skraćeno ***ije*** iz osnovne riječi: *bijeg - bjegunac, bježati, bijel - bjelilo, cvijet - cvjećara, gnijezdo - gnjezdašce, Nijemac - njemački.*

c. Od svršenih glagola izvedeni nesvršeni imaju ***je***: *ocijediti - ocjedivati, ocijeniti - ocjenjivati, zamijeniti - zamjenjivati..*

Svršeni glagol u promjeni ima ***ije***: *ocijediti - prez. ocijedim, ocijeniti - ocijenim,* a nesvršeni *je: ocjenjivati - ocjenjujem, zamjenjivati - zamjenjujem.*

d. Ako svršeni glagol ima ***je***, izvedeni nesvršeni će imati ***ije***: *dospjeti - dospijevati, oboljeti - obolijevati, odjeti - odijevati.*

135. Alternacije *ije/je/e*. Vokal ***e*** je refleks kratkog jata u poziciji iza ***r*** pred kojim stoji još neki konsonant: *brijeg - bregovi, crijep - crepovi, ždrijebe - ždrebad, strijela - strelica, dozrijevati - dozreti, drijemati - dremljiv, okrijepiti - okrepljenje, upotrijebiti - upotreba, vrijeme - vremena, srijeda - sredina, vrijedan - vredniji, trijezan - trezniji* itd.

U upotrebi se, međutim, javlja kolebanje, pa se umjesto **e** javlja i refleks ***je*** u oblicima: *brjegovi, crjepovi, strjelica, ždrjebad.* Standardnojezička norma daje prednost oblicima sa ***e*** na osnovu frekventnije upotrebe u govornoj i pisanoj praksi. Jedino se dvostrukost zadržava kod izvedenica od imenice *grijeh* : *grjehota / grehota, grješnik / grešnik.*

Refkesi ***ije*** i ***e*** od jata iz starih prefiksa *pre-* i *pred-* javljaju se u dubletima kao što su: *prijelom - prelom, prijekor - prekor, prijenos - prenos, prijedlog - predlog, prijevod - prevod, prijelaz - prelaz, prijestup - prestup, prijevara - prevara, prijeglas - preglas, prijevoz - prevoz.*

Uz savjet da je uvijek bolje upotrebljavati oblike sa ***ije***, pravopisna norma kao dubletne preporučuje i parove: *presad / prijesad, pretop / prijetop, prečnik / priječnik, pregled / prijegled, preklop*

/ prijeklop, prelet / prijelet, premaz / prijemaz, prepjev / prijepjev, preplet / prijeplet, presjek / prijesjek. Međutim, uzevši u obzir da su likovi sa ***ije*** sasvim neobični u jezičkoj praksi, ne bi ih trebalo smatrati standardnim.

136. **Alternacije** ***ije/je/i***. Mjesto jata javlja se ***i*** u sljedećim slučajevima:

a. Ispred ***o*** stoji ***i*** u muš. rodu glagolskog radnog pridjeva: *vidjeti - vidjeo - vidio*, a ***je*** u ženskom, srednjem rodu i množini: *vidjela, vidjelo, vidjeli...*, *letjeti - letio* (ali: *letjela* i sl.*)*, *trpjeti - trpio* (ali: *trpjela* i sl.); u imenicama: *dio - dijela, dioba - dijeliti*; u pridjevu: *cijel - cio*.

b. Ispred ***j*** stoji ***i*** kod glagola: *grijati (<grějati), smijati se, sijati, vijati, obiju(<obje)*.

c. Ispred ***lj*** stoji ***i*** u riječima: *biljeg (bělěg), bilježiti, bilješka, obilježje*. Izuzetak su riječi *nedjelja, kudjelja* gdje se ***je*** zadržava ispred ***lj***.

d. Refleksi ***je*** i ***i*** naporedni su u oblicima glagola i imenica kojima je osnova ***tek-***: *isticati - istjecati, preticati - pretjecati, sticati - stjecati, uticati - utjecati; sticaj - stjecaj, sticanje - stjecanje, uticaj - utjecaj*.

Glagol *natjecati se* i imenica *natječaj* upotrebljavaju se samo u obliku sa ***je***.

e. Alternacija refleksa ***i/ije*** je u dubletnim oblicima glagola: *dolivati/dolijevati, zalivati/zalijevati, slivati se/ slijevati se*, a u dubletnim likovima imenica: *zaliv/zaljev, proliv/ proljev, uliv/uljev* nalazimo alternaciju ***i/je***, od čega odstupa *slijev/sliv*, gdje je alternacija ***i/ije***.

AKCEN(A)T I DUŽINE

137. Vokal je jezgro ili nosilac sloga i zajedno sa konsonantima koji ga okružuju čini izgovorno nedjeljivu cjelinu. Slogovi se međusobno razlikuju po svom glasovnom sastavu. Također, razlika me-

du slogovima je u njihovom trajanju - dužini, jer izgovor nekih slogova traje duže a nekih kraće, što zavisi od toga da li je vokal u slogu dug ili kratak. Tako je vokal **a** u riječi *brat* kratak, a u riječi *majka* dug. Ovo nije jedina razlika među slogovima. Osim **dužine (trajanja)** postoje još **jačina** i **ton** izgovora pojedinih slogova. Razlikovanje po jačini odnosi se na snagu zvučne struje prilikom izgovora sloga koja je jača kod naglašenog a slabija kod nenaglašenog sloga. Razlikovanje po tonu očituje se u njegovom dizanju ili spuštanju prilikom izgovora. Ako se ton tokom izgovora diže, govorimo o uzlaznoj intonaciji. U obrnutom slučaju radi se o silaznoj intonaciji. Jačina, ton i dužina zajedno doprinose isticanju jednog sloga u riječi prilikom izgovora. Tu pojavu isticanja jednog sloga u riječi prilikom izgovora označavamo terminom **akcen(a)t** ili **naglasak**.

Akcenat je vrlo značajno jezičko sredstvo, jer često pomaže u razumijevanju značenja izraza. Ako u tekstu nije naznačen akcenat, to kod čitaoca može izazvati dvoumljenje, jer ima oblika kojima je isti glasovni sastav a različito značenje. Takva je, npr. riječ *lȕk* (biljka) i *lûk* (dio oružja). Značenje ovih riječi može se utvrditi na osnovu konteksta i pomoću izgovora, odnosno akcenta. Kad riječ *lȕk* znači biljku, vokal ***u*** izgovara se kratko, sa silaznim akcentom, a kad znači oružje, mora se izgovoriti dugo, također sa silaznim akcentom (*lûk*).

To pokazuje da distinktivnu (razlikovnu) funkciju osim fonema ima i akcenat, što se iskorištava u pozicijama kad na osnovu fonološkog sastava riječi nije moguće uspostaviti fonološku opoziciju, jer je riječ sastavljena od istih fonema.

Za riječi istog fonološkog sastava bitna je, dakle, funkcija akcenta. Promjenu u značenju takvih riječi osim akcenta može unijeti i **dužina** koja dolazi poslije akcentovanog vokala. To, npr. pokazuje sljedeća rečenica: *Tog dâna si rekla da ima dánā*. Fonološki sklop *dana* javlja se dva puta, ali sa različitim značenjem: jednim je iskazan gen. jednine, a drugim gen. množine. U gen. množine slog ***-na*** je dug, a u gen. jednine kratak. **Dužina** ili **kvantitet** vokala također ima distinktivnu (razlikovnu) funkciju.

Sve mogućnosti naznačavanja različitog značenja time se ne iscrpljuju. Npr. naizgled slične rečenice: *Majka je došla kući.* / *Majka je došla kući?* bitno se razlikuju zbog različite **intonacije**. Prva rečenica je izjavna na šta upućuje tačka na kraju, a u izgovoru to je neutralan iskaz. U drugoj rečenici je upitna intonacija na šta upućuje upitnik, a u izgovoru emocionalan iskaz. To znači da i intonacija u standardnom jeziku ima distinktivnu funkciju.

Akcenat i dužina nazivaju se **prozodijske** ili **naglasne** jedinice, koje se međusobno razlikuju po **jačini (intenzitetu), tonu (intonaciji) i trajanju (kvantitetu)**. **Prozodija** (grč. prosodia = naglašavanje) dio je fonologije pod kojim se podrazumijeva sistem prozodijskih osobina jednog jezika.

138. Savremeni standardni jezik ima **četiri akcenta** za čije se određivanje kao glavna mjerila uzimaju njihova **intonacija** i **kvantitet**. Prema intonaciji akcenti su **silazni ili uzlazni**, a prema kvantitetu **kratki i dugi**. U tekstu četiri naša akcenta obilježavamo sljedećim znakovima iznad naglašenog vokala u slogu: **kratkosilazni** (̏), **dugosilazni** (̑), **kratkouzlazni** (̀) i **dugouzlazni akcenat** (́).

a. Kod kratkosilaznog akcenta ton i intezitet naglo opadaju, tj. spuštanje glasa ide vrlo brzo. Stoga ga pojedini gramatičari nazivaju *brzi*. Taj akcenat imaju sljedeće riječi: *brȁt, kȕća, dȑvo, knjȉga, stȁrac, prȉjatelj, grȁđanin, brȁti, slȁti, glȅdati* i sl.

b. Kod dugosilaznog akcenta također opadaju ton i intezitet. Za razliku od kratkosilaznog, kod dugosilaznog akcenta spuštanje glasa se vrši u dva dijela, najprije jako i brzo, a onda slabo ili nikakvo, pa ga zovu i **spori**. Sve to se vidi iz izgovora riječi s ovim akcentom: *glâs, prâvda, mâjka, lâkat, pljûsak, pâmtiti, prâvdati, drûg* i sl.

c. Kod kratkouzlaznog i dugouzlaznog akcenta nema tog paralelizma u kretanju tona i inteziteta, pošto oni tonski stalno rastu, dok im intezitet prvo raste a zatim opada. Razlika između uzlaznih akcenata je u tome što kod dugouzlaznog rast tona i rast i opadanje intenziteta biva u većim razmjerama, što se vidi iz izgovora riječi s jednim i drugim akcentom:

- *žìvot, òtac, gòra, nòga, pòbratim, gospòdin, budàla, pèći, govòriti itd.*,
- *národ, krílo, vójska, gláva, dobítak, završétak, hváliti, kazívati, bankrotírati i sl.*

139. Osnovna razlika između silaznih i uzlaznih akcenata je u tome što se slog iza onoga pod silaznim akcentom izgovara ispod vrhunca tona akcentovanog sloga, a slog iza onoga koji je pod uzlaznim akcentom na istom je tonskom nivou na kome se okončava akcentovani slog. Pa, budući da su u opoziciji intenzitet, ton i trajanje, tj. da se mijenja melodija, naš akcenat je muzički, a jezik tonski.

140. Osnovna su tri pravila u distribuciji akcenata:

a. Silazni akcenti se nalaze samo na prvom slogu riječi. Iz toga slijedi da, npr. jednosložne riječi mogu imati samo silazne akcente (up. *pȁs, pâs, tȑn, lûk, sȁn, bît, hȑt* itd.).

b. Uzlazni akcenti mogu stajati na svakom slogu riječi, osim na posljednjem.

c. Neakcentovane dužine ostvaruju se uvijek poslije akcentovanog sloga.

141. Sve riječi našeg jezika nemaju vlastiti akcenat. S tim u vezi riječi se dijele na **naglašene** ili **toničke riječi** sa vlastitim akcentom i riječi koje nemaju vlastitog akcenta a sa naglašenim čine **akcenatsku cjelinu** i zovu se **nenaglašene** ili **atoničke riječi,** npr. *u grádu, sjèdio je, su ȉšli* i sl.

Riječi ispred naglašenih riječi zovu se **proklitike (prislonjenice**), dok su riječi iza naglašenih riječi **enklitike (naslonjenice**).

U proklitike ubrajamo: *prijedloge, veznike i riječcu* ***ne***.

Enklitike su nenaglašeni oblici prezenta *jesam* (sam, si, je, smo, ste, su), nenaglašeni oblici prezenta glagola *htjeti* (ću, ćeš, će, ćemo, ćete, će), aorist glagola *biti* (bih, bi, bi, bismo, biste, bi), nenaglašeni oblici ličnih zamjenica (me, te, ga, je, nj, je, ju, nas, vas, ih, mi, ti, mu, joj, nam, vam, im), nenaglašeni oblici povratne zamjenice (se, si), upitna riječca *li*.

142. Akcenatske cjeline ostvarene sa proklitikom ispred naglašene riječi: *ȕ grad, nà njivu, isprèd kućē, na pòsao, ȉz dana ȕ dan, nȁ vodu* itd., imaju **preneseni akcenat** na nenaglašenu riječ, pa proklitika ima akcenat, dok ga tonička riječ nema. To se može ostvariti samo ako naglašena riječ ima silazni akcenat (*iz dâna > ȉz dāna, ispred kȕćē > isprèd kućē*). Preneseni akcenat može biti kratkosilazni (*ȕ grad, ȉz grada*) i uvijek je na prvom slogu u akcenatskoj cjelini, ili kratkouzlazni (*nà njivu, ìz kućē*), koji se kod dvosložnih prijedloga javlja na posljednjem slogu (*isprèd kućē*).

143. **Dužina** ili **kvantitet**, kao što je rečeno, ima distinktivnu (razlikovnu) funkciju (up. nom. jednine *žèna* i gen. množine *žénā)* i ostvaruje se uvijek iza akcentovanog sloga, pa se stoga zove *postakcenatskom*. Ona je obavezna u određenim gramatičkim kategorijama, jer je razlikovno fonološko sredstvo u jeziku. U tekstu se dužina bilježi na dva načina. Ako je dužina na nenaglašenom slogu u riječi, onda iznad vokala dolazi položena crtica: up. u gen. pl. *lȍpātā, klêtāvā*. Kad se ne bilježi akcenat a dužina ima distinktivnu funkciju, tad se ona bilježi znakom (ˆ): *lopatâ, kletavâ* i sl.

Dužina je karakteristika niza kategorija riječi. Nalazimo je:

- u genitivu množine imenica, pridjeva, zamjenica i promjenljivih brojeva (*knjígā, žénā, komandírā, vȅlikīh, nȁšīh, trȅćīh*);
- nastavku genitiva jednine imenica na ***-a*** (*màglē, žènē*),
- kod zamjenica i pridjeva (*nȁšē, bȓzē, plâvē*);
- u nastavku ***-om*** u instrumentalu jednine imenica na ***a*** (*žènōm, dúšōm, sȉlōm*);
- u svim nastavcima određenog vida pridjeva (*kràtkī, vȅlikī, vȉtkōg(a), plâvā, ȍštrōg(a), vȅlikōm*);

- u nastavcima za prezent (*dôđēm*, *svírā*, *zabrànjujū*),
- nastavku glagolskog priloga sadašnjeg (*mijènjajūći*, *čìtajūći*, *glȅdajūći*, *píšūći*);
- u nastavku glagolskog priloga prošlog (*ìspekāvši*, *rèkāvši*, *naȕčīvši*);
- u nastavcima komparativa i superlativa pridjeva (*jȁčī*, *nàjmlađī*) itd.

GRAFIJA

144. Foneme se u pisanju bilježe **slovima** ili **grafemama**. Skup slova ili grafema koji se upotrebljavaju u jednom jeziku naziva se **pismo** ili **grafija**. Naučna disciplina koja se bavi prenosom fonema u grafeme naziva se **grafematika**.

145. U Bosni i Hercegovini u upotrebi su **latinička i ćirilička grafija.** U bosanskom savremenom jeziku osnovno je pismo latinica, ali se preporučuje i znanje ćirilice. U latinici i ćirilici ima 30 grafema. Grafeme imaju ustaljeni redoslijed, koji se prema trima prvim grafemama u latinici naziva **abeceda**, a u ćirilici **azbuka.**

Latinica: a, b, c, č, ć, d, dž, đ, e, f, g, h, i, j, k, l, lj, m, n, nj, o, p, r, s, š, t, u, v, z, ž.

Ćirilica: а, б, в, г, д, ђ, е, ж, з, и, ј, к, л, љ, м, н, њ, о, п, р, с, т, ћ, у, ф, х, ц, ч, џ, ш.

146. U latinici se slova dijele na **osnovna** i **izvedena**. Ova druga se izvode od osnovnih slova pomoću **grafijskih** ili **dijakritičkih** znakova koji dolaze iznad, ispod ili preko slova. U latinčkoj grafiji su četiri vrste grafema: osnovna slova: ***a, b, c, d, e f, g, h, i, j, k, l, m, n, o, p, r, s, t, u, v, z***; izvedena: ***č, ć, đ, š, ž***; digrafi (dvoslovi): ***dž, lj, nj*** i trigraf (troslov) ***ije***.

Dvoslovi su od dva slova ali jedinstvena, nerazdvojiva cjelina. Troslov ***ije*** sastavljen od tri slova služi kao grafem za obilježavanje duge zamjene jata.

147. Skup pravila o pisanju, tj. kako se grafemi kombiniraju i upotrebljavaju u riječima, naziva se **pravopis** ili **ortografija** (grč. orthos = pravilan, grafo = pišem). Pravopis jednog jezika mora biti zasnovan na dogovoru jezičkih stručnjaka. Jezički stručnjaci pri tome moraju poštivati sve karakteristike i osobitosti jednog jezika i na toj osnovi propisivati pravopisnu normu.

Pravopisom se prije svega rješava odnos govorenja i pisanja. Pravopis bosanskog jezika u osnovi je **fonološki**, što znači da se grafemama bilježe foneme kao razlikovne jedinice, a ne njihove izgovorne realizacije. Zbog toga se, npr. istim grafemom bilježi izgovorno različito ***n*** u riječima **Hana** i **Hanka.** Grafem ***n*** predstavlja fonemu ***n*** kao razlikovnu jedinicu. Naravno, postoje i odstupanja kao, npr. u slučajevima kad se javljaju fonološki uslovljene alternacije (v. t. 92-99).

148. Skup pravila o izgovoru glasova koji predstavljaju foneme obuhvaćen je naučnom disciplinom koja se zove **ortoepija** (grč. orthos = pravilan, epos = riječ). Da bi se njegovao pravilan izgovor, nužno je postojanje norme. Ortoepska pravila nastaju na osnovu karakteristika najrasprostranjenijeg tipa izgovora koji se normira kao zajednički i postaje standardna izgovorna norma.

MORFOLOGIJA

149. **Morfologija** (grč. morphe = oblik, logos = nauka) je gramatička disciplina koja proučava oblike riječi, vrste riječi i promjenu riječi. Pod morfologiju tradicionalno se podvode još **morfematika** (nauka o morfemima) i **tvorba riječi** koja proučava načine građenja riječi.

Morfem(a)

150. Za razliku od fonema koje imaju samo oznaku, morfemi su jezičke jedinice koje imaju oznaku i označeno, što znači da riječ nije najmanja jedinica koja ima značenje. Npr. riječ *predradnik* može se raščlaniti na tri jedinice od kojih svaka ima oznaku i označeno. Tu su, dakle, tri minimalna jezička znaka: *pred-rad-nik.* Takve jezičke jedinice nazivaju se **morfemi,** tj. najmanji jezički elementi sa značenjem koji se ne mogu dalje raščlanjivati bez štete po značenje.

151. Provjera broja morfema u jednoj riječi obavlja se stavljanjem neke riječi u suodnos s nizom drugih riječi u kojima je jedan dio isti. Ako izdvojimo morfem *rad* iz *predradnik*, to smo učinili stavljajući je u suodnos sa riječima *rad, radni, raditi, poraditi, preraditi, radnja* itd. Zajednički dio *rad* objedinjava te riječi u niz srodnih riječi. Morfem *nik* ćemo izdvojiti stavljanjem riječi *predradnik* u suodnos sa riječima koje ga također imaju: *savjetnik, bestidnik, jadnik, poslanik, sretnik* itd., a morfem *pred* u niz *predstraža, predsjednik, predstava, predsjedavati, predstaviti* i sl. U navedenim riječima podudaran je samo jedan jezički znak. Skupine riječi formirane na osnovu prisustva jednog morfema nazivaju se **morfemski nizovi.**

U morfemski niz ulaze samo riječi u kojima je jedan morfem podudaran po **izrazu** i po **značenju (sadržaju)**. Ako je podudarnost samo u izrazu, isključuje se uvrštavanje u morfemski niz. Tako riječ *radost* ne ulazi u niz: *predradnik, raditi, radni, poraditi* i sl., pošto je morfem *rad* u njoj sa značenjem "rado" i ne podudara se sa morfemom *rad* u sadržaju (značenju).

Ako riječ *predradnici* raščlanimo na morfeme *pred-rad-nic-i*, ustanovit ćemo da prva tri morfema ***pred, rad, nic*** (od *nik*) imaju leksičko značenje, dok je morfema ***i*** sa gramatičkim značenjem. Prva tri svoj sadržaj dobijaju iz realne stvarnosti, dok gramatički svoj sadržaj dobija iz jezika (tj. gramatike). To pokazuje da treba razlikovati dva tipa morfema: **leksičke i gramatičke.** Konkretno, morfem ***i*** gramatički znači da je to "nominativ plurala, muški rod", dok leksičke morfeme *pred-rad-nik* zajedno upućuju na pojavu iz stvarnosti, tj. na onoga "koji predvodi radnike".

152. Među leksičkim morfemima, također, postoji razlika. U riječi *predradnik* osnovno značenje nosi morfem ***rad***, dok druga dva ***pred*** i ***nik*** to značenje modificiraju. Morfema ***rad*** je **korijenska,** a druge dvije se nazivaju **derivacijske morfeme**.

153. Derivacijski morfem se također međusobno razlikuju po tome što jedni dolaze ispred a drugi iza korijenskog morfema. Prvi se zovu **prefiksi** ili **prefiksalni morfemi** (*pred*-radnik, *pre*-letjeti), dok su iza korijenskog morfema **sufiksi** ili **sufiksalni morfemi** (rad-*nik*, uči-*telj*, čit-*ač* i sl.). Prefiksi i sufiksi jednim imenom zovu se **afiksi,** pa su, prema tome, leksički morfemi: **korijenski morfem i afiksi**.

154. Derivacijski morfemi imaju vrlo značajnu funkciju u jeziku. Zajedno sa korijenskim morfemima sudjeluju u tvorbi novih riječi, pa im otuda još naziv **tvorbeni morfemi.** Tako od riječi *rad* derivacijskim ili tvorbenim morfemima izvedena je nova riječ *predradnik.*

155. U tvorbi riječi određeni morfemi se ne mogu odrediti ni kao prefiksi ni kao sufiksi, jer ne stoje ni ispred ni iza korijenskog

morfema. Takav je morfem ***o*** u *dug-o-ruk*, koji stoji između dva korijenska morfema i povezuje ih. Taj morfem naziva se **interfiks** i ima funkciju povezivanja korijenskih morfema. Tu funkciju interfiks ima i u sljedećim riječima: *drvosječa, parobrod, standardnojezički* itd.

Interfiks služi za tvorbu složenica kad ove nastaju iz zavisne sintagme, npr. *sjeći drva - drvosječa, standardni jezik - standardnojezički itd.*

Interfiks se javlja i u tvorbi polusloženica, samo što se iza njega u pisanju upotrebljava crtica, npr. *filozofsko-psihološki, književno-historijski* i sl. Polusloženice se izvode od nezavisnih sintagmi, u navedenim primjerima to su *filozofski* i *psihološki*, odnosno *književni* i *historijski*.

Međutim, valja razlikovati polusloženicu *književno-historijski* od složenice *književnohistorijski*. Polusloženica se odnosi na pitanja iz književnosti i historije i ostvarena je od nezavisne sintagme, dok se složenica odnosi na pitanja iz književne historije i složena je od zavisne sintagme. Iz toga se da zaključiti da se složenice odnose na jedan pojam, a u polusloženicama prepoznajemo dva pojma.

156. U nizu srodnih riječi *raditi, radnja, preraditi* itd. zajednički korijenski morfem je ***rad***. Ako na morfeme izdijelimo glagol *raditi*, tj. *rad-i-ti*, prepoznajemo da je morfem ***-ti*** u funkciji infinitivnog nastavka, morfem *rad* je korijenski, a morfem ***-i-*** ih povezuje. Očito da je ovo ***-i-*** poseban morfem koji se naziva **infiks** i služi za tvorbu infinitivne osnove ***radi-***.

Infiksi su i morfemi ***-ov/-ev*** u nominativu plurala imenica muškog roda *vukovi, gradovi, zečevi* i sl., jer također spajaju korijenski morfem i nastavak za oblik (up. *grad-ov-i* i sl.). Služe, dakle, za tvorbu osnove množine ove kategorije imenica.

157. Gramatički morfemi također imaju značajnu funkciju u jeziku. Osnovno im je da stave riječi u odnos (relaciju) prema drugim riječima. Stoga se zovu još **relacioni morfemi**. Npr. morfem ***i*** u sintagmi *tadašnji predradnici* stavlja riječ *tadašnji* u odnos prema riječi *predradnici* i pokazuje da se slažu u rodu, broju i padežu i gramatički znače "nominativ plurala muškog roda".

Morfem ***a*** u sintagmi *zgodna žena* označava relaciju ovih dviju riječi i ima gramatičko značenje "nominativa jednine ženskog roda".

158. U određenim slučajevima javlja se suodnos gramatičkog morfema sa **nultim gramatičkim morfemom** koji se u nauci o jeziku bilježi posebnim znakom *(ø)*. Takav je odnos, npr. u sintagmi *tadašnji predradnik*, u kojem je gramatičko značenje "nominativ singulara muškog roda" iako u riječi *predradnik* nije obilježen gramatički morfem, što ne znači da tu morfem ne postoji. U pitanju je nulti morfem koji alternira sa morfemom ***i*** iz riječi *tadašnji* i s njim dijeli gramatičko značenje.

159. Morfemi mogu imati isti sadržaj (značenje) i djelimice različite oznake, pa se u tom slučaju nazivaju **alomorfi.** Primjeri alomorfa su morfeme ***-nik, -nič, -nic*** u riječima rad*nik*, rad*niče*, rad*nici*. Ustvari, zajednički derivacijski morfem ***-nik*** u jednom slučaju se ostvario kao ***nič*** (alternacija k/č je posljedica izvršene prve palatalizacije), a u riječi *radnici* realizirano je ***nic*** (druga palatalizacija u nominativu plurala i alternacija k/c kao rezultat). To je, dakle, isti morfem koji ima djelimice različite oznake.

Različite oznake morfema mogu biti i posljedica pozicije u kojoj se nađe ova jezička jedinica. U riječima *blizak* i *bliskoća* prepoznajemo alomorfe ***bliz-*** i ***blis-***, što je posljedica asimilacije zvučnog ***z*** u bezvučno ***s*** ispred bezvučnog ***k***. Zbog toga kažemo da su alomorfi posljedica pozicijskih i historijskih zakonitosti.

Riječ

160. Morfem je jezička jedinica koja ima oznaku i označeno, a fonem ima samo oznaku. Morfemi se mogu razlagati na foneme, jer su oni najmanje jezičke jedinice nastale spajanjem fonema. Pošto su fonemi sastavni dijelovi morfema, u nauci o jeziku oni se nazivaju **konstituenti**, a viša jedinica u kojoj se konstituent ostvaruje je **integrant.** U međusobnom odnosu fonema i morfema ova druga jedinica je, dakle, integrant fonema.

U odnosu između morfema i riječi, jasno je da se morfem dobija raščlanjivanjem riječi, pa je u tom slučaju morfem konstituent, dok je riječ integrant. Riječ i morfem imaju oznaku i označeno, obje su jezički znakovi, ali ipak između njih postoji razlika.

161. Riječ je samostalnija jedinica, jer u praksi upotrebljavamo isključivo riječi kao jezičke jedinice. Razlika od morfema vidi se i u tekstu, gdje riječi u rečenici odvajamo bjelinama. Morfemi imaju fiksirano mjesto u okviru riječi, dok se riječi u govornom nizu mogu premještati. Riječ *pjevači* u rečenici *Pjevači su te večeri oduševili gledalište* ne mora biti na prvom mjestu, dok morfemi od kojih je sastavljena imaju strogo određeno mjesto (up. *pjev-ač-i).* Rečenica *Te večeri pjevači su oduševili gledalište*, kao i prethodna, potpuno ispunjava iste zahtjeve u uspostavljanju komunikacije, iako je u njoj drugačiji raspored riječi.

Ipak, premještanje riječi u rečenici regulirano je određenim pravilima koja omogućavaju da neke vrste riječi imaju ustaljeno mjesto u rečenici. Takve su riječi prijedlozi koji moraju stajati ispred imenice. U rečenici *Suljo je otišao u grad* možemo premještati sve riječi osim prijedloga **u,** koji će u svim kombinacijama uvijek doći ispred imenice *grad.*

162. To pokazuje da se razlikuju dvije vrste riječi: **punoznačne** (imenice, glagoli, pridjevi, brojevi, zamjenice i prilozi) i **nepunoznačne** (prijedlozi, veznici, usklici, enklitike i riječce).

Punoznačne riječi se odnose na predmete i pojave u vanjezičkoj i jezičkoj stvarnosti. U njima je ostvareno jedinstvo leksičkog i gramatičkog značenja. U riječi *grad* leksičko značenje je ”mjesto gdje ljudi žive, rade i stanuju”, a gramatički to je “imenica muškog roda”.

Nepunoznačne riječi imaju samo gramatičko značenje, dobijaju svoje značenje iz jezika. Tek u vezi sa punoznačnom riječju nepunoznačne obilježavaju određeno gramatičko značenje. Tako prijedlog ***u*** ispred ***grad*** (u grad) izražava gramatičko značenje “akuzativ”.

Gramatičko značenje imaju i veznici. U rečenici *Pričat ćeš kad me vidiš*, veznik *kad* ukazuje na vremensko značenje, za razliku od rečenice *Pričat ćeš ako me vidiš* u kojoj je veznik *ako* s uslovnim značenjem. Oba pokazuju da je odnos među rečenicama zavisan. Veznici ukazuju na relaciju među rečenicama, prijedlozi na relaciju imeničke riječi prema ostalim riječima u rečenici, pa kažemo da su veznici i prijedlozi nepunoznačne relacione riječi bez leksičkog značenja.

163. Iz svega rečenog proizlazi da je riječ ili leksema samostalna jezička jedinica, integrant morfema sa relativnom slobodom premještanja u rečenici. Punoznačne riječi imaju jedinstvo leksičkog i gramatičkog značenja, dok značenje nepunoznačnih relacionih riječi proizlazi iz jezika.

TVORBA RIJEČI

164. Već je rečeno da derivacijski morfemi (prefiksi i sufiksi) sudjeluju u tvorbi (izvođenju) riječi. Tvorba riječi pomoću prefiksa naziva se **prefiksalnom tvorbom** (up. *pod*šišan), a tvorba pomoću sufiksa - **sufiksalnom tvorbom** (paž*nja*, rad*nik*). Ako u tvorbi jedne riječi sudjeluju i prefiksi i sufiksi, takva se tvorba naziva **prefiksalno-sufiksalna tvorba** (npr. *pred*rad*nik*).

U tvorbi riječi pored prefiksa i sufiksa sudjeluje i **korijenski morfem**, što se vidi iz primjera pred*rad*nik, u kojem tu funkciju ima morfema *rad.* Osnovno značenje morfema *rad* udruživanjem sa prefiksom *pred* i sufiksom *nik* se modificira, pa novonastala riječ ima sasvim drugačije značenje, tj. ona je i dalje u vezi sa značenjem "rad", ali sada se odnosi na nešto drugo.

165. Prefiksalno-sufiksalnom tvorbom nastaju **izvedene riječi, izvedenice, tvorenice ili derivati(vi)**, tj. riječi u kojima se prepoznaje da su izvedene od neke druge riječi ili korijena pomoću derivacionih morfema. U tvorbi izvedenica sudjeluje samo jedan korijenski morfem.

166. Riječi u kojima prepoznajemo više od jednog korijenskog morfema nazivaju se **složenice i polusloženice.** One su nastale tzv. **složeničkom tvorbom** (npr. *crnooka*), ili **složeničkosufiksalnom tvorbom** (npr. *starogradski*). Složenica *crnooka* nastala je slaganjem riječi *crn* i *oko*, dok je u drugom slučaju pridjev *starogradski* složen od riječi *star* i *grad* na što je još dodan sufiksalni morfem -*ski*. Također, u tvorbi složenice mogu biti udružene **složenička** i **prefiksalno-sufiksalna tvorba**, up. *pre-stol-o-nasljed-nik> prestolonasljednik*

167. Često oblici različitog gramatičkog značenja imaju isti gramatički morfem kao nastavak. Npr. u rečenici: Pošao je *kući*, morfem ***i*** u kuć*i* ima značenje dativa jednine ženskog roda, dok u rečenici: Pričao je o svojoj *kući*, morfem ***i*** ima značenje lokativa jednine ženskog roda. Dakle, različita gramatička značenja obilježena su istom formom. Ta pojava naziva se **gramatička homonimija.**

168. Kad se različitim oznakama izražava isti sadržaj, u pitanju je **gramatička sinonimija**. Tu pojavu susrećemo u instrumentalu jednine imenica ženskog roda na suglasnik (*s ljubav**lju**/s ljubav**i**, svojom miloš**ću**/svojom milosti* itd.), gdje je razlika u nastavačkim morfemima ***i/ju***, ili u odnosu nastavačkih morfema u genitivu plurala imenica muškog roda *nokat, prst* (*prsti, prsta, prstiju; noktiju, nokata, nokti*), gdje je razlika izražena odnosom morfema ***i/a/iju***, ali je njihovo gramatičko značenje isto.

169. Osim gramatičke sinonimije, gdje se kao distinkcija javljaju relacioni morfemi, postoji i **tvorbena sinonimija** kod koje su ista značenja izražena različitim derivacijskim morfemima. Npr. u izvedenicama *gledalac/gledatelj, čitalac/čitatelj* itd. distinkcija je u morfemima ***-telj/-lac***, ili kod pridjeva tipa *autobuski/autobusni* različiti su morfemi ***-ski/-sni*** iako se obilježava isti sadržaj.

170. Različiti derivacijski morfemi često pripadaju **istim značenjskim skupinama**.

a. Sufiksalni derivacijski morfemi: ***-ač, -lac, -telj, -nik, -ar, -aš*** dodani na korijenske morfeme pripadaju značenjskoj skupini "vršilac radnje", jer se izvedene riječi sa tim morfemom upravo na to odnose (up. *vozač, gledalac, gledatelj, radnik, pekar, košarkaš* itd.). Dakle, isto značenje bilježi se različitim derivacijskim morfemima.

b. Morfemi ***-ak, -ana, -ara, -nica, -arnica*** u riječima: *pčelinjak, mehana, pekara, slastičarnica, radionica* zajedno sa korijenskim morfemima znače mjesto gdje se nešto radi. Zbog toga ovi morfemi čine značenjsku skupinu "mjesto radnje".

c. Derivacijski (tvorbeni) morfemi grupišu se još u niz drugih značenjskih skupina:

- **augmentativnost** (tj. uvećanost) izražava se morfemima: ***-ina, -urina, -čina, -etina, -erina*** i dr. u riječima: *ljudina, glavurina, ručetina, šamarčina, babetina* itd.
- **deminutivnost** (tj. umanjenost) je značenjska skupina sa velikim brojem morfema: ***-ić, -čić, -ak, -ičak, -ica, -ce*** i sl.: *vučić, krevetić, prozorčić, dašak, kućica, jezerce, kamičak* itd.
- **nosilac osobine** sa morfemima: ***-ac, -onja, -ik, -ača, -ulja*** i dr.: *vranac, bjelonja, sretnik, jezikača, mahnitulja* itd.
- **stanovnik/stanovnica** sa morfemima: ***-ac, -ka, -lija, -ak, -čanin, -anac, -anin, -kinja*** i dr.: *Japanac, Japanka, Bosanac, Mostarac, Sarajlija, Prijedorčanin, Dobojlija, Tuzlak, Norvežanin, Norvežanka* i sl.
- **pripadnost kakvom učenju, partiji ili pokretu**: morfemi ***–ac, -ist***: *hegelovac, ilirac, espedeovac, esdeaovac, nobelovac, materijalist, impresionist, humanist, realist* itd.

171. Značenjske skupine mogu sačinjavati i prefiksalni derivacijski morfemi. Pošto je broj prefiksa mnogo manji od broja sufiksa, manje su i značenjske skupine sastavljene od prefiksa. Značenjsku skupinu prefiksa sa značenjem nepripadanja nečemu predstavljaju morfemi: ***izvan-, van- i ekstra-*** (up. *vanlingvistički, izvanlingvistički* i *ekstralingvistički*). Značenje nasuprot imaju prefiksi ***protiv-, protu-, anti-*** (*protivfašistički, protufašistički, antifašistički*). Prefiksi ***a-, ab-, bez-, i-, in-, ne-*** i dr. čine značenjsku skupinu koja znači nedostajanje čega (up. *alogičan, nelogičan, irealan, nerealan, abnormalan, bešćutan* itd.).

172. Značenjsku skupinu treba razlikovati od tvorbene porodice. U značenjsku skupinu ulaze riječi koje su objedinjene elementom značenja afiksalnog morfema. Tu različiti prefiksi i sufiksi imaju isto značenje. U tvorbenoj porodici, međutim, javlja se isti korijenski morfem (npr. ***rad**, **rad**nja, po**rad**iti, pre**rad**iti, **rad**ni* i sl.).

U značenjskoj skupini podudarno je označeno, dok su oznake morfema različite (up. kod značenja vršioca radnje istog značenja su morfemi ***-ac, -lac,-ač*** itd.). Zajednički korijenski morfem kod tvorbene porodice podudaran je i u oznaci i označenom. Stoga su tvorbena porodica i značenjska skupina sasvim različite i nepodudarne kategorije.

173. Niz derivacijskih morfema preuzeto je iz drugih jezika:

a. Zajedno sa posuđenicama iz orijentalnih jezika došli su sufiksi: ***-luk*** (*ahbabluk, akšamluk*), ***-džija/-čija*** (*bostandžija, buregdžija, mutapčija*), ***-li*** (*merhametli, kadifli, parali*), **-suz** (*baksuz, hrsuz, ugursuz*), ***-džik*** (*arpadžik, kapidžik*), ***-(h)ana*** (*džebhana, musarfihana, kafana, mehana*), ***-ile*** (*avazile, kastile*, *sabahile*), ***-ćar*** (*hizmećar, zulumćar*), ***-stan*** *(bezistan, Gazimestan*), ***-i*** (*turundži, kahvaji*)... Ovako, u okviru riječi preuzeti sufiksi postali su produktivni i dodavani su na druge korijenske morfeme: *bezobrazluk, lopovluk, kukavičluk, podvaldžija, siledžija, brkajlija, dugajlija, novajlija, obrazli, čeličana, šećerana* itd.

b. Prefiksi: ***a-*** (grč.): *alogičan, amoralan*, ***anti-*** (grč.): *anticiklon(a), antifašizam*, ***i-*** (lat.): *irealan, iregularan*, ***ekstra-*** (lat.): *ekstralingvistički, ekstraordinaran*, ***eks-*** (lat.): *ekskraljevski, eksjugoslovenski* itd.

c. Strani su i sufiksi ***-ira*** (njem.): up. u glagolima: *adresirati, apelirati, telefonirati*, *šarmirati, balansirati, lakirati, markirati, kritizirati, intervenirati* i sl. i ***-isa*** (grč.): *anatemisati, intervjuisati, kalajisati, komentarisati, konkurisati, belajisati, testerisati* itd., uz koje moramo pomenuti i domaći sufiks ***-ova***: up. u glagolima *organizovati, manifestovati, palatalizovati, redigovati, redukovati* itd.

Često je podudarno značenje glagola sa sufiksom ***-ira*** i ***-ova*** (up. *organizirati / organizovati, manifestirati / manifestovati, kvalificirati / kvalifikovati, asimilirati / asimilovati, palatalizirati / pala-*

talizovati, redigirati / redigovati, reducirati / redukovati i sl.), isto kao što je sa glagolima u kojima su sufiksi ***-ira*** i ***-isa*** (*intervenirati / intervenisati, intervjuirati / intervjuisati, komentirati / komentarisati, konkurirati / konkurisati, kultivirati / kultivisati* itd.). Naporedna upotreba glagola izvedenih ovim sufiksima karakteristika je standardnog jezika.

Ipak, ima niz ovih glagola u kojima je ustaljen samo jedan sufiks, jer bi sa nekim drugim bili sasvim neobični. Samo sufiks ***-ira,*** npr. imaju glagoli: *adresirati, telefonirati, šarmirati, balansirati, lakirati, markirati, anulirati, aplaudirati, apostrofirati, kopirati, planirati, pilotirati, instalirati, pauzirati, amnestirati, normirati* itd., a sufiks ***-isa*** glagoli: *kalajisati, belajisati, tutorisati, majstorisati, malterisati, testerisati, majmunisati* itd.

174. U svakodnevnoj jezičkoj praksi često susrećemo odstupanja od pravila tvorbe riječi. Radi se o kvarenju jezika koje najčešće dolazi iz vrlo uticajnog administrativnog stila. Npr.:

a. Niz navedenih derivacijskih morfema često su u okviru izvedenih riječi sinonimi, što nije izvan pravila tvorbe riječi (up. tvorbu sufiksima ***-lac*** i ***-telj***: *branilac/branitelj* i sl.). Kvarenje jezika u tom sloju leksike je upotreba nominativnih oblika *nosioc* (up. nosioc aktivnosti), *rukovodioc, mislioc* i sl., nastalih analogijom prema zavisnim padežima *nosioca, nosiocu...* Te izvedenice po pravilu moraju u nominativu jednine imati sufiksalni morfem ***-lac***: *nosilac, rukovodilac, mislilac...*

b. Glagoli: *zaprimiti, iznaći* izvedeni prefiksima ***za-, iz-*** (- Dokumente *zaprimamo* u vremenu od 9 do 11 sati. - Na kantonalnom nivou treba *iznaći* sredstva.) formalno imaju pravilnu tvorbu, ali na nivou značenja takve su riječi potpuno nepotrebne, jer glagoli *primiti, naći, pronaći* semantički su sasvim dovoljni.

c. Standardna je i naporedna upotreba glagola na ***-ovati, -irati*** (up. *kritikovati / kritizirati*), te glagoli na ***-irati, -isati*** (npr. *informirati / informisati*), što znači da u jezičkom sistemu svaki od ovih završetaka ima svoje mjesto. Kvarenje jezičkog sistema je, npr. sufiks ***-isa*** u glagolu *asimilisati (Država ne smije manjine asimili**s**ati, već ih štititi..).* Standardni su samo oblici *asimilirati i asimilovati.*

175. Na osnovu značenja i gramatičkih osobina u našem jeziku razlikujemo deset vrsta riječi: **imenice, pridjeve, zamjenice, brojeve, glagole, priloge, prijedloge, veznike, uzvike i riječce.** Klasifikacija riječi na vrste vrši se kombiniranjem tri sljedeća kriterija: semantičkog, morfološkog i sintaksičkog, tj. na osnovu **značenja, forme** i **funkcije** riječi u rečenici.

176. Uporedimo li značenja riječi *kuća* i *kućiti se*, vidimo da se prva odnosi na "objekat za stanovanje", a druga znači "radom nastojati steći određeno bogatstvo". Prva obilježava predmet, a druga radnju. Već na osnovu toga jasno je da su to dvije različite vrste riječi. Prva nešto imenuje i otuda naziv **imenica,** dok očito taj naziv ne odgovora za drugu riječ koju u morfologiji nazivamo **glagol.**

Analiza **promjene** ovih riječi također će pokazati da ne pripadaju istoj vrsti. Riječ **kuća** se ponaša isto kao i druge imenice, mijenja se kroz padeže (up. *kuća, kuće, kući* itd.), tj. ima **deklinaciju**. Glagoli se **konjugiraju**, tj. imaju promjenu po licima (up. prezent: *kućim se, kućiš se, kući* se itd.). Na osnovu postojanja deklinacije i konjugacije jednostavno ćemo odrediti kojoj vrsti riječi pripadaju riječi, koje nam liče na imenice. Npr. riječ **kućenje** ima samo deklinaciju (*kućenje, kućenja, kućenju* itd.), što znači da pripada imenicama iako je izvedena od glagola i zbog toga se zove **glagolska imenica**.

Navedene riječi razlikuju se i po svojoj **funkciji** kad se neki njihov oblik nađe u rečenici. Imenice najčešće imaju funkciju subjekta ili objekta (up. *Zidari* grade *kuće*), dok su glagoli u ličnoj glagolskoj formi i imaju funkciju predikata (...*grade* kuće). Kao što se vidi, funkcije su im nepodudarne.

177. Često su određene riječi iste po obliku, ali pripadaju dvjema različitim vrstama. U rečenici: *Dobro* dijete *dobro* uči, prva riječ *dobro* odnosi se na osobinu imeničkog pojma uz koji stoji, a druga govori o karakteristici glagolske radnje. Zbog toga se u prvom slučaju radi o **pridjevu**, a u drugom o **prilogu**.

Pored toga što pridjevi obilježavaju osobinu imeničkog pojma, a prilozi osobinu glagolskog pojma, među njima ima još razlika. Pridjevi se mogu deklinirati poput imenica (up. *dobro* dijete, *dobra* djeteta, *dobru* djetetu itd.), dok tu gramatičku osobinu prilozi uopće nemaju. Nemaju ni konjugacije. Pridjevi imaju funkciju atributa, dok prilozi vrše funkciju kakve priloške odredbe. Pridjevi i prilozi, međutim, ako obilježavaju osobinu imaju gradaciju, tj. i jedni i drugi tu osobinu mogu pokazivati u manjem ili većem stepenu (v. *dobro / bolje / najbolje* dijete; *dobro / bolje / najbolje* uči). Ta osobina zove se **komparacija.**

Prilozima se ne obilježava samo osobina glagolske radnje ili stanja kao što je to u prethodnom primjeru. Ove riječi mogu označavati okolnosti u kojima se vrši glagolska radnja, npr. prilog *ovdje* označava mjesto, *jutros* vrijeme, *ovako* način, *zato* uzrok, *često* učestalost i sl.

178. Iz rečenice *Oni su zajedno gledali taj film* izdvojit ćemo riječi *oni* i *taj* koje ne možemo svrstati ni u jednu od dosad pomenutih vrsta riječi, jer se po svojim osobinama od njih razlikuju. Tim riječima se upućuje na već navedene pojave u tekstu (*taj film*) ili na lica izvan govorne situacije (*oni*). Takve riječi pripadaju **zamjenicama**.

Navedene zamjenice po istoj osobini upućivanja uvrštavamo u istu skupinu riječi. Međutim, one se međusobno razlikuju po funkciji u rečenici. Sintaksički, zamjenica *oni* je subjekat, a *taj* je atribut. Prva se zamjenica ponaša kao imenica, a druga kao pridjev i po toj osobini sve zamjenice dijelimo na **imeničke** i **pridjevske**. Imeničke zamjenice imaju posebnu deklinaciju, dok se pridjevske dekliniraju kao i pridjevi.

Zamjenice se zovu još i **deiktičke** ili **upućivačke riječi** zbog njihove zajedničke osobine upućivanja na nešto (up. grč. deiksa = upućivanje).

179. Riječi koje podliježu nekoj od promjena nazivamo **promjenljivim riječima**. Deklinaciju, kao što smo vidjeli, imaju imenice, zamjenice i pridjevi, a konjugaciju glagoli. Te riječi u promjeni imaju razne sisteme oblika, koji se nazivaju **paradigma**. Prilozi ne spadaju

u promjenljive riječi, jer se samo jedan dio priloga komparira. Stoga za njih kažemo da su **polupromjenljive riječi.**

180. Među polupromjenljive riječi svrstavamo i **brojeve,** jer neki od njih imaju deklinaciju, a neki nemaju. Tako se glavni brojevi od *jedan* do *četiri* dekliniraju, a od *pet* pa dalje ne (up. između *četiriju* žena: između *pet* žena). Redni brojevi kojima se obilježava odnos unutar količinskog zbira imaju deklinaciju (up. *prvi, prvog(a), prvom(e)* itd.).

181. Osim promjenljivih i polupromjenljivih riječi u našem jeziku susrećemo se i sa **nepromjenljivim riječima**. Takve su: **veznici** (*i, pa, te, ni, ako, kad, jer, pošto* itd.), **prijedlozi** (*u, na, po, pri, prema, kod, uz* itd.), **uzvici** (*jao, uh, ama, joj* i sl.) i **partikule** (*ne, ipak* itd.).

182. Veznici najčečće označavaju odnose (relacije) među rečenicama. Npr. veznik ***i*** u rečenici *On je gledao Lejlu **i** smješkao joj se,* pokazuje odnos naporednosti (nezavisan odnos), dok, s druge strane, veznik ***kad*** u rečenici *Bio je iznenađen **kad** su ga pozvali***,** odnos zavisnosti među rečenicama itd. Odnos naporednosti naziva se **koordinacija**, a odnos zavisnosti **subordinacija,** tj. jedni veznici imaju gramatičko značenje koordinacije, a drugi gramatičko značenje subordinacije.

Osim gramatičkog veznici imaju i leksičko značenje. Pokazuju smisaoni odnos među rečenicama. U naprijed navedenim rečenicama veznik ***i*** pokazuje sastavni odnos, veže radnje istog smjera, a veznik ***kad*** vremenski smisaoni odnos među rečenicama. Zavisni veznici mogu pokazivati različite smisaone odnose među rečenicama, npr. uzročno-posljedične, mjesne, načinske i sl., a nezavisni veznici sastavne, rastavne, suprotne itd. S druge strane, veznici pokazuju i odnos među riječima, up. *Učenici **i** nastavnici* bili su na izletu.

183. I prijedlozi imaju gramatičko i leksičko značenje. Prijedlog *kod*, npr. u rečenici *Ostao sam **kod** kuće* ima gramatičko značenje

"genitiv", ali i leksičko značenje "mjesto". Za taj prijedlog se zbog toga kaže da označava genitiv sa mjesnim značenjem. Tako je i sa drugim prijedlozima. Svi se mogu razvrstati po gramatičkom i leksičkom značenju. Po leksičkom značenju pokazuju tip značenjske veze između pojmova koje prijedlog stavlja u suodnos, npr. mjesta, uzroka, vremena, načina i sl., a prema gramatičkom značenju pripadnost imenice određenom padežu.

Veznici i prijedlozi pokazuju određene gramatičke i smisaone odnose među riječima ili rečenicama, pa se u gramatici nazivaju **relacionim riječima**.

184. Uzvici su nepromjenljive riječi kojima se izražava pozitivna ili negativna emocija govornika, npr. ***Joj**, što sam se prepala,* dok partikule (riječce), ukazuju na stav govornika prema sadržaju rečenice: *Bez obzira šta vi mislili, ja ću, **ipak**, to uraditi na svoj način.*

Kategorijalna preobrazba (transpozicija) vrsta riječi

185. U jeziku je česta pojava prelaska jedne vrste riječi u drugu pomoću tvorbenog morfema ili bez njega. Ako na taj način od jedne vrste riječi nastane neka druga (imenica, glagol, pridjev i sl.), to jednim imenom nazivamo **kategorijalna preobrazba** ili **transpozicija vrsta riječi.**

Kategorijalna preobrazba vrši se na dva načina: prelaskom jedne vrste riječi u drugu dodavanjem tvorbenih morfema, pri čemu se mijenja glasovni sastav riječi i prelaskom jedne vrste riječi u drugu bez promjene glasovnog sastava riječi.

a. Kad ovim putem od drugih vrsta riječi nastaju imenice, onda se takva preobrazba naziva **supstantivizacija**. Druge vrste riječi mogu postati imenice posredstvom derivacijskog morfema, ali i bez njega. U vezi s glagolom *učiti* je imenica *učenje* očito izvedena pomoću derivacijskog morfema, pa je zovemo **glagolska imenica.** Imenica *ljepota* izvedena prema pridjevu *lijep* bila bi **pridjevska**, a riječi *dvojica, trojica* i sl. prema brojevima *dva, tri* su **brojne imenice.**

U navedenim primjerima kao derivacijske morfeme prepoznajemo *-nje, -ota, -ojica*.

Međutim, do supstantivizacije dolazi i bez sudjelovanja derivacijskih morfema. Npr. u rečenici ***Stari** je rekao da popravimo **stari** put,* oblik *stari* jednom je imenica a drugi put pridjev. Po sintaksičkoj funkciji u prvom slučaju radi se o subjektu, morfološki ima samo muški rod, uza se može vezati atribut (up. *moj* stari, *dobri* stari i sl.). U drugom slučaju radi se o pridjevu, što se vidi po njegovom vezivanju za imenicu i funkciji atributa. Ovdje je očito da pridjev nije u imeničku vrstu prešao posredstvom derivacijskog morfema, jer i pridjev i imenica imaju istu formu. U datom kontekstu pridjev je postao imenica.

b. Ako se neka neglagolska riječ transponuje u glagolsku, onda se radi o **verbalizaciji (poglagoljenju)**. Od imenice *marš* sufiksom ***-ira*** izveden je glagol *marširati*, od broja *dva* prefiksalno-sufiksalnom tvorbom glagoli *razdvojiti, podvojiti* itd.

c. Nastajanje pridjeva od neke druge vrste riječi naziva se **adjektivizacija (popridjevljenje).** Npr. u rečenici ***Putujući**, on zarađuje***,** oblik *putujući* je glagolski prilog, dok u sintagmi ***putujući** orkestar* ista ta forma ponaša se kao pridjev i ima funkciju atributa. U određenom kontekstu navedeni je glagolski oblik postao pridjev.

d. U kontekstu i druge riječi doživljavaju svoju preobrazbu, pa se, npr. upitna zamjenica javlja i kao veznik (up. rečenice: ***Kada** dolaziš? Ispričat ću ti **kada** se vratim.*), što se naziva **konjukcionalizacija (povezničenje).** U rečenici *Izvukao se iz neprilike **zahvaljujući** svojoj prisebnosti* glagolski prilog *zahvaljujući* ima značenje genitivnog prijedloga *zbog* (...zbog svoje prisebnosti), pa se ovakva transpozicija uslovljena kontekstom zove **propozicionalizacija** (preobrazba u prijedlog).

IMENICE

186. Riječi ili lekseme predstavljaju jedinstvo leksičkog i gramatičkog značenja. Ova činjenica prvenstveno se odnosi na ime-

nice kao prave samostalne riječi, što znači da jedino one mogu biti upotrijebljene i izvan rečenice, dok to nije osobina ostalih vrsta riječi. Samostalnost im daje njihovo leksičko značenje.

Imenice su vrsta riječi koja izražava značenje predmetnosti gramatičkim kategorijama roda, broja i padeža ili pomoću drugih gramatičkih pokazatelja. U rečenici imenice vrše različite sintaksičke funkcije, npr. vrlo često su u funkciji subjekta.

187. U nauci o jeziku uobičajeno je da imenice po značenju dijelimo na: **opće (zajedničke), vlastite, zbirne** i **gradivne (tvarne)**.

- Veliki broj imenica služi kao opći naziv za sve istovrsne predmete i pojave koji se odlikuju nekim zajedničkim osobinama. Tako imenice: *grad, selo, rijeka, planina, kuća, zgrada, brdo, čovjek, dječak, djevojka, žena* itd. imaju značenje uopćavanja, pa ih zbog toga zovemo **opće (opšte)** ili **zajedničke imenice**.

- Nasuprot njima stoje imenice koje služe kao imena pojedinačnih pojava. Imenice kao što su: *Hasan, Suljo, Lejla, Esma, Sabaheta, Ruža, Senija, Josip, Vlado, Sarajevo, Mostar, Bosna* itd. nemaju uopćavajući karakter i konkretizuju pojedinačne pojave. Nazivamo ih **vlastitim** ili **osobnim imenicama** i u tekstu pišemo velikim slovom.

- Imenice kao što su: *granje, lišće, pruće, pilad, telad, janjad, burad, rodbina, raja, živina, stoka* i sl. oblikom jednine izražavaju mnoštvo nečega u jednoj cjelini. Njih nazivamo **zbirnim imenicama**. I ove imenice imaju uopćavajući karakter, pa su zbog te karakteristike podvrsta općih imenica.

- Niz imenica kao što su, npr. *voda, pijesak, ulje, mlijeko, brašno, šećer, gvožđe, cement, kreč* itd. koje označavaju svaku količinu neke materije (tvari) nazivamo **gradivnim** ili **tvarnim imenicama.** Imaju značenje uopćavanja, pa su i one podvrsta općih imenica.

188. Prema kriteriju da li imenice znače pojavu koju možemo identificirati samo mislima ili je ona opipljiva, možemo ih klasificirati na **konkretne** i **apstraktne.**

- Kad ovim riječima imenujemo bića i predmete iz realnog svijeta, onda ih nazivamo **konkretne** ili **predmetne imenice**. Takve su imenice: *kuća*, *more, grad, selo, džamija, crkva, Ferid, Senija, Subha, Sarajevo* itd.

- Imenice koje označavaju dodirom nespoznatljive pojave, a koje možemo identificirati našim mislima nazivamo **apstraktne ili mislene (misaone) imenice**. Takve su: *milost, žalost, ljepota, mržnja, ljubav, misao* i sl. Ove imenice nastale su tvorbom (derivacijom) od pridjeva (*milost, žalost, ljepota*) i glagola (*ljubav, misao*), pa su prve tri pridjevske, a preostale glagolske imenice.

Derivacijom su nastale i imenice *današnjica* (od *danas*), *četvrtina* (od *četiri*) koje su također apstraktne.

189. Imenice nastale iz procesa supstantivizacije spadaju u apstraktne imenice, ali to ne znači da su sve apstraktne imenice nastale izvođenjem od drugih vrsta riječi. Ima niz imenica koje su također apstraktne, npr. *psiha, ideja, kategorija, pojam* i sl., ali nisu izvedene supstantivizacijom ni od jedne druge vrste riječi. Zbog toga kažemo da je kategorija apstraktnih imenica znatno šira od kategorije imenica dobijenih supstantivizacijom.

Tvorba imenica

190. Imeničke izvedenice najčešće nastaju od samih imenica, npr. od *ruka* sufiksom ***-etina*** izveden je augmentativ *ručetina*, sufiksom -*ica* deminutiv *ručica*. Imenice se izvode i od drugih vrsta riječi, npr. od pridjeva su *ljepota, milost*, od glagola: *ljubav, misao* i sl. Već smo rekli da se ovakav način tvorbe naziva **sufiksalna tvorba**, za razliku od **prefiksalne,** u kojoj kod tvorbe imenica sudjeluju prefiksi, npr. *među-vrijeme> međuvrijeme, pod-smijeh> podsmijeh.* Kad u tvorbi izvedenica nalazimo i prefikse i sufikse (up. *pred-rad-nik > predradnik),* onda se radi o **prefiksalno-sufiksalnoj tvorbi**. Tako su sve imeničke izvedenice ili tvorenice nastale prefiksalnom, sufiksalnom ili prefiksalno-sufiksalnom tvorbom.

Imenice nastaju i **složeničkom tvorbom** u kojoj pri tvorbi složenice sudjeluje više od jednog korijenskog morfema. Npr. u složenicama *knjig-o-vezac, basn-o-pisac* su takva dva morfema povezana interfiksom ***o***. U izvođenju ovih imenica nalazimo i učešće sufiksa (up. *knjigovez-**ac***), pa se takva tvorba zove **složeničko-sufiksalna**. Također, u složenicama može biti osim složeničke i **prefiksalno-sufiksalna tvorba**, up. *pred-rad-nja>predradnja, pre-stol-o-nasljed-nik>prestolonasljednik.*

Gramatičke karakteristike imenica

191. U imenicama pored korijenskih i derivacijskih morfema obavezno nalazimo i **gramatički morfem.** Dok se korijenskim i derivacijskim morfemima izražava leksičko značenje, gramatičkim morfemima naznačuju se njena gramatička značenja, njene gramatičke karakteristike. Gramatički morfem imenice predstavlja jedinstvo gramatičkog značenja **roda, broja i padeža.**

U riječima *žen-**a**, ženic-**a**, kol-**o**, grad-ø* prepoznajemo osim derivacijskih i korijenskih morfema i gramatičke morfeme. Analizom ćemo utvrditi da isti gramatički morfem istovremeno označava sva tri gramatička značenja: *a* = ženski rod, *o* = srednji rod, ø (nulti morfem) = muški rod; značenje broja: *a, o, ø* = jednina; značenje padeža: *a* = nominativ, *o* = nominativ, ø = nominativ. U prve dvije imenice morfem *a* ima značenje “nominativa jednine ženskog roda”, *o* značenje ”nominativa ili akuzativa jednine srednjeg roda”, a ø značenje ”nominativa jednine muškog roda”.

a. **Rod** kao gramatička kategorija može biti muški, ženski i srednji. Ovu osobinu zapažamo kod svih vrsta riječi koje se dekliniraju, a i u nekim glagolskim oblicima.

Svrstavanje imenica u određeni rod u nekim slučajevima zasniva se na njihovom stvarnom značenju. Tako su imenice *djevojka, žena, Fatima, Jasna* i sl. prirodno ženskog, imenice *vojnik, dječak, mačak, Haris, Ibrahim, Safet* i sl. muškog, a imenice *dijete, pile, janje* znače mlada bića srednjeg roda. Rod imenica koji se zasniva na razlikama bića u prirodi naziva se **prirodni rod**.

Međutim, niz imenica ne možemo prema njihovom stvarnom značenju svrstati u određeni rod. Pripadnost tih imenica jednom od tri roda određuje se najčešće po podudarnosti oblika sa oblicima imenica koje imaju prirodni rod. Tako je, npr. imenica *grana* ženskog roda kao i riječ *žena*, jer obje imaju isti gramatički morfem **a.** Uz to, obje se u sintagmi slažu sa istom zamjenicom: ***ta*** *grana*, ***ta*** *žena*. Za ovakve imenice koje ne imenuju nešto živo kažemo da imaju **gramatički rod**. Taj rod uvijek se može odrediti na osnovu slaganja s rodom pokazne zamjenice: ***taj*** sto (muški rod), ***ta*** livada (ženski rod), ***to*** polje (srednji rod).

Neke imenice se kolebaju u pogledu gramatičkog roda, pa mogu biti dvorode ili trorode. Uz riječ *bol* može doći oblik muškog roda pokazne zamjenice kao atribut (***taj*** *bol*), ali i oblik ženskog roda (***ta*** *bol*) i zavisno od toga ova imenica može biti ili muškog ili ženskog roda. Imenica *veče* je, za razliku od prethodne dvorode, troroda, jer se uz nju može slagati atribut i u muškom rodu (***dobar*** *veče*), i u ženskom rodu (***dobra*** *veče*) i u srednjem rodu (***dobro*** *veče*). Ta pojava u nauci se naziva kolebanje roda kod imenica.

Kod većine imenica gramatičko značenje roda je uvijek isto, dok su različita značenja broja i padeža. Oblik *žena* ima značenje "nominativ jednine ženskog roda" (up. Jedna *žena* je došla), a oblik *žene* značenje "nominativa množine ženskog roda" (up. *Žene* su trebale doći). Isti je, dakle, samo rod, a broj i padež su različiti.

b. Za imenice je karakteristična i pojava **gramatičkog broja**. Najveći broj zajedničkih imenica ima oba broja, može označavati jedan ili više primjeraka nečega, pa se u prvom slučaju radi o **jednini** ili **singularu**, a u drugom slučaju o **množini** ili **pluralu.** Razliku između jednine i množine možemo utvrditi na osnovu smisla (up. *žena : žene*), ali i pomoću gramatičkog značenja morfema. U obliku *žena* morfem ***a*** ima značenje nominativ jednine ženskog roda, a morfem ***e*** u obliku *žene* nominativ množine ženskog roda.

Neke imenice imaju samo oblike jednine, a neke samo oblike množine. Tako, npr. zbirne i gradivne imenice imaju samo jedninu: *granje, pruće, lišće; voda, zemlja, ulje, gvožđe* itd., pošto oblikom jednine obilježavaju kao cjelinu neizbrojiv broj jedinki, ili materiju nedjeljivu na jedinke.

Neke imenice koje imaju samo množinu nazivamo **pluralia tantum**. To su najčešće one koje označavaju predmete i pojave od više dijelova: *usta, naočale, gaće, merdevine* i sl., ili masu u kojoj se ne mogu razabrati posebni dijelovi: *rezanci, mekinje* i sl.

c. Pored roda i broja u našem jeziku javlja se i **gramatičko značenje padeža**, sadržano u značenju gramatičkog morfema imenice. Taj gramatički morfem naziva se još i **padežnim nastavkom**. Ako imenica ima jedninu i množinu, ona se može upotrijebiti u četrnaest padežnih oblika (sedam jednine i sedam množine). Taj skup padežnih oblika zove se **paradigma.** Zbog toga što se paradigmom može nazvati i skup glagolskih oblika, za promjenu imenica kroz padeže uobičajeniji je naziv **deklinacija imenica.** U starijim gramatikama se susreće i naziv **sklanjanje imenica**, ali taj je danas rijetko u upotrebi.

Padežni sistem

192. Zajedno sa osnovnim (leksičkim) značenjem riječima u rečenici izražavamo i dopunsko (gramatičko) značenje. Imenujući predmete i pojave uvijek označavamo u kakvom su odnosu prema drugim predmetima i pojavama. Ti odnosi izražavaju se različitim padežima ili padežnim oblicima, u kojima je nosilac leksičkog značenja osnova riječi, a padežni nastavci su nosioci dopunskog padežnog značenja.

Za obilježavanje različitih odnosa u rečenici i vršenje posebnih funkcija u bosanskom jeziku ima sedam padeža:

Nominativ ili **prvi padež**. Zbog pozicije u rečenici svrstava se u nezavisne padeže zajedno s vokativom. Odgovara na pitanje *ko (tko)* ili *što/šta*? Nominativom se označava vršilac radnje (*Čovjek* radi), ili nosilac osobine (*Kuća* je stara).

Genitiv ili **drugi padež**. Odgovor je na pitanje *od koga* ili *od čega*? Svrstava se u zavisne padeže i ima značenja: pripadanja nečemu (*sin svoga **oca**, knjiga **Meše Selimovića***), pa se tada zove **posesivni**

ili **prisvojni genitiv**; kad označava porijeklo nečega (*Na izložbi je bilo slika raznih **autora***), naziva se **genitiv porijekla**; ako označava osobinu pojma uz koji stoji (*djevojka **plavih očiju***), naziva se **genitiv kakvoće**; kad označava dio cjeline (*komad **hljeba**, čaša **vode***), radi se o **dionom** ili **partitivnom genitivu**.

Dativ ili **treći padež**. Zavisni padež koji znači da je nekome ili nečemu nešto usmjereno, namijenjeno: *Idem **ljekaru**. Pišem **prijatelju***. Naziva se i **padež cilja**. Dativne oblike u rečenici određujemo pomoću pitanja *kome* ili *čemu?*

Akuzativ ili **četvrti padež**. Odgovara na pitanje *koga* ili *šta?* Zavisni padež kojim se označava predmet obuhvaćen glagolskom radnjom: *čita **knjigu**, rješava **zadatak**, kupuje **hljeb*** i sl.

Vokativ ili **peti padež**. Naziva se još padež dozivanja. Svrstava se u nezavisne padeže i osnovno mu je značenje obraćanja: *Čovječe! Hej, ljepoto*!

Instrumental ili **šesti padež.** Određuje se pomoću pitanja *(s) kim* ili *(s) čim*? Zavisni je padež kojim obilježavamo sredstvo vršenja glagolske radnje, i tada je bez prijedloga (*Piše **olovkom***), društvo, i tada je s prijedlogom (*Pričam s **prijateljem***), vrijeme (*Ne radimo **nedjeljom***), mjesto (*Šetam **Ilidžom***) i sl. Instrumental sa značenjem društva naziva se još **socijativ** ili **instrumental zajednice**.

Lokativ ili **sedmi padež**. Zavisni je padež kojim označavamo o *kome* ili *o čemu* se govori, ili *gdje* se šta nalazi: Pričao je ***o prvoj ljubavi***. *Stanuje **u Sarajevu**.*

Deklinacije imenica

193. Sve imenice našeg jezika nemaju isti tip padežnih nastavaka, što se može jednostavno pokazati poređenjem značenja morfema ***a*** i ***e*** u genitivima jednine imenica *grad i luka*: *grada: luke*. Obje morfeme znače genitiv jednine, ali je različita morfemska oznaka. Tu pojavu nalazimo i kod ostalih padeža. Npr. u dativu jednine odre-

đene imenice imaju morfem ***u*** (*gradu, čovjeku*), određene ***i*** (*ženi, kući*) itd.

Na osnovu različitih morfemskih oznaka u padežnoj paradigmi razlikujemo tri tipa deklinacije imenica u našem jeziku. Stoga za sve imenice koje imaju relacioni morfem ***-a*** u genitivu jednine (*grada, čovjeka*) kažemo da se mijenjaju po **prvoj**, imenice sa morfemom ***-e*** u tom padežu (žene, kuće) po **drugoj**, a imenice sa morfemom ***-i*** (*milosti, stvari*) po **trećoj deklinaciji**. Prema različitim nastavcima u genitivu jednine prva se zove još **a-deklinacija**, druga **e-deklinacija** i treća **i-deklinacija**.

194. Niz padeža u pojedinim deklinacijama je **homonimičan,** tj. istog je glasovnog sklopa, ali različitog gramatičkog značenja. Najizrazitiji primjer homonimije su množinski nastavci za **dativ, instrumental** i **lokativ**. Tako imenice muškog i ženskog roda na suglasnik, te imenice srednjeg roda u ovim padežima imaju nastavak ***-ima***: *gradovima, dječacima, stvarima, milostima, selima, poljima, drvima* itd., dok imenice ženskog i muškog roda na ***-a*** imaju nastavak ***-ama***: *ženama, dušama, cestama, hodžama, sudijama, haljinama* itd. U starijem jeziku nisu bili izjednačeni nastavci u ovim padežima. Današnja situacija u standardnom jeziku posljedica je ujednačavanja starih nastavaka ***-im, -am, -ma*** i sl. U narodnim govorima i u jeziku starijih pisaca mogu se zabilježiti oblici ovih padeža sa starim nastavcima: *planinam, konjma, zubma, gradovim* itd.

Prva deklinacija

195. Po **prvoj deklinaciji** mijenjaju se imenice muškog roda sa nultim morfemom i vokalima ***o*** i ***e*** na kraju nominativnog oblika (*pas, slavuj, jelen, čovjek, grad, Emir, Began; anđeo, pepeo, posao, kotao; Jasenko, Zlatko, Karlo; Hase, Koke, Pike*) i srednjeg roda na ***o*** i ***e*** (*selo, drvo, kolo, polje, zvonce*). Po ovoj deklinaciji ne mijenjaju se imenica muškog roda koje se u nominativu završavaju na ***-a***.

Iz promjene imenica koje se svrstavaju u ovu vrstu deklinacije vidi se da je sistem padežnih nastavaka imenica muškog i srednjeg

roda skoro podudaran. Razlika je u gramatičkim morfemima nominativa, akuzativa i vokativa:

Jednina

N	grâd+ø	prìjatelj+ø	jȕtr+o	pȍlj+e	zvónce+ø
G	grâd+a	prìjatelj+a	jȕtr+a	pȍlj+a	zvóncet+a
D	grâd+u	prìjatelj+u	jȕtr+u	pȍlj+u	zvóncet+u
A	grâd+ø	prìjatelj+a	jȕtr+o	= N	zvónce
V	grâd+e	prìjatelj+u	jȕtr+o	= N	zvónce
I	grâd+om	prìjatelj+em	jȕtr+om	pȍlj+em	zvóncet+om
L	grâd+u	prìjatelj+u	jȕtr+u	pȍlj+u	zvóncet+u

Množina

N	grȁdov+i	prìjatelj+i	jȕtr+a	pȍlj+a	zvónc+a
G	grȁdōv+ā	prìjatelj+ā	jȕtār+ā	pȏlj+ā	zvȍn-ā-c+ā
D	grȁdov+ima	prìjatelj+ima	jȕtr+ima	pȍlj+ima	zvónc+ima
A	grȁdov+e	prìjatelj+e	= N	= N	zvónca
V	= N	= N	= N	= N	zvónca
I	grȁdov+ima	prìjatelj+ima	jȕtr+ima	pȍlj+ima	zvónc+ima
L	grȁdov+ima	prìjatelj+ima	jȕtr+ima	pȍlj+ima	zvónc+ima

Nastavke ove promjene imaju i hipokoristici: *Ibro, Bego, Meho, Suljo, Mujo, Joso*, *Mićo, Pajo*. Up. *Ibro, Ibra, Ibru.., Joso, Josa, Josu.., Mićo, Mića, Miću*. Ovi hipokoristici mogu imati promjenu i po drugoj deklinaciji: *Ibro, Ibre, Ibri...* (v. t. 205, 208).

Nadimci *Hase, Koke, Pike* i sl. u zavisnim padežima imaju proširenje -t- iza kojega se dodaje padežni nastavak: *Haseta, Hasetu, s Hasetom; Koketa, Piketa* itd.

U ovoj deklinaciji homonimični su u jednini uvijek dativ i lokativ imenica muškog i srednjeg roda, a kod imenica srednjeg roda i u jednini i množini izjednačeni su nominativ, akuzativ i vokativ, dok je kod imenica muš. roda koje znače živo genitiv jednak akuza-

tivu, a za neživo nominativ jednak akuzativu. U množini homonimični su dativ, instrumenal i lokativ.

A. Imenice muškog roda

196. U **akuzativu jednine** sve imenice muškog roda nemaju isti nastavak. Kod imenica koje označavaju bića oblik akuzativa jednak je genitivu jednine i oba padeža se završavaju na ***a***: *od čovjeka : vidim čovjeka*. Kad imenice muškog roda znače nešto neživo (predmete i sl.), akuzativ je oblički identičan nominativu jednine: *Prozor je otvoren. : Otvorite prozor*! U oba padeža nalazi se nulti morfem.

U jezičkoj praksi, međutim, ima kolebanja. Npr. u rečenicama: *Kupio je **fiata**, Vozi **mercedesa**, Razbio je **forda*** i sl., iako imenice *fiat, ford* i sl. ne znače ništa živo, oblik akuzativa izjednačen je sa genitivom. Ovakva upotreba je uobičajena u razgovornom jeziku, dok je u standardnom akuzativni oblik izjednačen s nominativom, tj: *Kupio je **fiat**,... **mercedes**,... **folksvagen*** i sl.

Akuzativ može biti jednak nominativu ako imenica koja znači živo obilježava kakav kolektiv: *Navijam za **Željezničar**. On voli svoj **narod**. Zarobljen je cijeli **bataljon**.*

197. U **vokativu jednine** su nastavački morfemi: ***-e*** (*brate, junače, sine, narode*, *Fadile*, *Osmane, Josipe* itd.) i ***-u*** iza prednjonepčanog suglasnika (*mladiću, konju*, *sviraču, ježu, zmaju, Milošu, Palošu* i sl.), a imenice koje se završavaju suglasnikom ***r*** imaju oba nastavka (*sekretare / sekretaru, pastire / pastiru* i sl.). Ovo ***r*** je nekad bilo palatal i iza njega je dolazilo ***u***, a poslije njegovog otvrdnjavanja počeli su se upotrebljavati i oblici vokativa sa morfemom ***e***. Radi se o dubletnim oblicima, s tim što imenica **car** ima samo oblik na ***e*** iako je i tu ***r*** bilo nekad palatalno.

Imenice *tetak, patak, mačak* bi se deformisale dodavanjem vokativnog nastavka ***-e*** i glasovnim promjenama koje slijede nakon toga (bilo bi, npr: *tetke>tetče>teče*), pa se stoga u vokativnoj funkciji upotrebljava oblik nominativa: *Dođi, **mačak**, da dedo da šećera.*

Jedan dio ličnih imena ima u vokativu jednine nastavak ***-e***: *Josipe, Ibrahime, Seade, Redžepe* i sl., dok je ***-u*** u imenima: *Refiku, Abdulahu, Allahu* itd. Imena sa velarom na kraju *Malik, Sadik, Faik* itd. imaju vokativ identičan nominativu.

Nominativ se upotrebljava u službi vokativa kad se imena završavaju na ***-ec, -ac, -ek, -ak***: *Brabec, Barac, Zubak, Maček* i sl., ali i kod imena kao što su: (*gospodine) Jelcin, Arsov, Nikitin, Franc, Rudi, Hajnrih, Spok* itd. U nekim slučajevima može se upotrijebiti i oblik s vokativnim nastavcima: *gospodine Vilsone, Klintone, Vestendorfe, Istvude,Putine, Baueru, Krameru* itd.

198. U **instrumentalu jednine** imenica muškog roda dva su nastavačka morfema: ***-om*** (up. *gradom, čovjekom* i sl.) i ***-em*** (*lučem, panjem, krojačem, žaračem, nožem, mačem, mladićem, košem, lancem, novcem, drhtajem, jahačem itd.*).

U najvećem broju imenica nastavak ***-em*** je zadržan iza prednjonepčanih suglasnika, što je nasljeđe iz praslavenskog jezika, u kojem je svako ***o*** iza palatalnog suglasnika alterniralo u ***e***, pa i ono iz nastavka ***-om***.

Djelovanjem disimilacije vokala u susjednim slogovima narušen je ovaj osnovni princip distribucije, pa danas iza prednjonepčanih suglasnika dolazi nastavak ***-om***: *krečom, ježom, lavežom, Bečom, Grmečom; keljom, kejom, hmeljom, itd.*

Osim disimilacije distribuciji nastavka ***-om*** iza prednjonepčanih doprinijelo je i otvrdnjavanje palatala ***č, dž, š, ž,*** pa su naporedni oblici instrumentala *kaišem i kaišom, gulašem i gulašom, jurišem i jurišom*, dok je samo ***-om*** u: *lavežom, krečom* itd. Palatalni su i danas suglasnici ***j, lj, nj, đ, ć,*** pa iza njih u instrumentalu, ukoliko ne djeluju disimilatorni procesi, dolazi nastavak ***-em***: *dvobojem, lojem, slučajem, glasićem* itd.

Palatalni su bili i glasovi ***c*** i ***r,*** pa je iza njih redovito dolazio nastavak ***-em***: *lancem, novcem, carem, gospodarem*... Otvrdli su, međutim, i oni, pa su kod nekih imenica obična oba nastavka: *sekretarom : sekretarem, poštarom : poštarem, čuvarom : čuvarem, stolarom : stolarem, carom : carem* itd., dok je kod drugih isključivo ***-om***:

bunarom, vjetrom, govorom, darom, mirom, nadzorom, zatvorom, izgovorom itd.

Hipokoristici redovito iza palatala imaju morfem ***-om***: *s Mujom, sa Suljom, sa rodom* itd., što se moglo razviti kad je nestalo ograničenje distribucije vokala ***o*** iza palatala. Isto pokazuje i nominativ jd. u kojem također iza palatala dolazi ***o***: *Mujo, Suljo, rodo* itd.

199. U **nominativu množine** imenice muškog roda na suglasnik imaju nastavak ***i***: *konji, dani, zubi, jadi, učenici, prsti* itd. Kod većeg broja imenica morfem se ne dodaje direktno na osnovu, nego ispred njega dolazi umetak ***ov*** ili ***ev***: *grad-ov-i, muž-ev-i, kraj-ev-i* i sl. Sekvenca ***ev*** je od ***ov*** nastala zbog alternacije ***o*** u ***e*** iza palatalnog suglasnika u praslavenskom jeziku.

Dosta jednosložnih imenica imaju množinu koja je podjednako obična u upotrebi sa umetkom i bez umetka, pa su **dubleti**: *brci / brkovi, vuci / vukovi, znaci / znakovi, kraci / krakovi, zvuci / zvukovi* itd.

Imenice koje su redovno sa umetkom u upotrebi, mogu se u poeziji javiti bez njega zbog broja slogova u stihu: *dvori, ključi, brodi, cari* i sl.

Iza nekadašnjeg palatala ***r*** samo imenica *car* ima umetak ***ev*** (*carevi*), dok sve druge imenice u toj poziciji imaju ***ov***: *parovi, torovi, borovi, čvorovi, kerovi, darovi* itd. Vjerovatno je u svim tim slučajevima umetak ***ov*** došao kad je suglasnik ***r*** otvrdnuo i nije mogao uticati na alternaciju ***o*** u ***e***.

Jedan broj imenica ima umetak ***ev*** iza suglasnika ***c, z, s***. Naročito su frekventni i uobičajeni nominativi plurala: *mlazevi, mrazevi, pojasevi, placevi, nosevi*, dok su znatno rjeđi dubletni oblici sa ***ov***: *mlazovi, nosovi, pojasovi* itd.

200. Imenice koje se u nominativu jednine završavaju na ***-anin***, u množini imaju osnovu bez krajnjeg sloga ***-in*** na koju se dodaju gramatički morfemi. U nominativu plurala, npr. imenica *građanin* glasi *građani* (>*građan-i*), *dvoranin - dvorani, Visočanin - Visočani, Stočanin - Stočani, Zagrepčanin - Zagrepčani, Norvežanin - Norve-*

žani itd. Nastavak **-i** ima i nominativ plurala *čobani*, koji se prema Pravopisnom rječniku bosanskog jezika formira izravno od nominativa singulara *čoban*. Dajući prednost liku *čoban* u odnosu na *čobanin*, u normi se pojavio jedan izuzetak više.

201. Posuđenice iz drugih jezika u nominativu plurala pored toga što se javljaju s nastavkom ***-i***: *akti, dokumenti, fakti*, mogu se javiti i sa nastavkom ***-a***: *akta, dokumenta, fakta*, pa se radi o dubletima. Oblike množine sa ***-i*** imaju posuđenice: *atašei, bifei, rezimei, biroi, kupei* itd. U deklinaciji na neizmijenjenu osnovu ovih imenica, tj. na nominativ dodaju se naši gramatički morfemi: *bife, bifea, bifeu..., bifei, bifeima; žele, želea, želeu..., želei, želeima...* Neke imenice stranog porijekla u dekliniranju kao osnovu imaju dio posuđene riječi: *auto, auta, autu..., kino, kina, kinu..., nokturno, nokturna, nokturnu...* i sl.

202. Obilježje **genitiva množine** imenica muškog roda je nastavak ***-ā***. Osim njega neke imenice imaju i nastavak ***-ī***.

a. Niz imenica u genitivu plurala sa nastavkom ***-ā*** ima i nepostojano ***a***: *vrâbācā, lȍnācā, nȍvācā, stȁrācā, nòsilācā, mòlilācā* i sl.

Za razliku od ovih imenica koje nepostojano ***a*** imaju i u nominativu jednine, ono se u posuđenicama s grupom suglasnika na kraju javlja samo u genitivu množine: *àgenātā (od agent), dèfekātā, dokùmenātā, komàndanātā* i sl. Ove posuđenice imaju ***t*** kao krajni suglasnik. Ako je u njima koji drugi suglasnik na kraju, nepostojano **a** se ne javlja u genitivu množine: *dȉftōngā (od diftong), rȅvērsā, sȕfīksā, ȉndēksā, rȅflēksā* itd.

Nastavak ***-ā*** je i kod imenica koje u nominativu množine imaju sekvencu ov/ev koja je karakteristika i ovog oblika: *ògnjēvā, vjȅtrōvā, bòrōvā, pȍslōvā* itd.

b. Nastavak ***-ī*** imaju oblici genitiva množine: *tih pet* ***mjesécī***, *šest* ***sátī***, ***párī***, ***hvátī***, ***ljúdī*** itd. Imenice *pȑst, nȍkat, gȍst* također su sa nastavkom ***-ī*** u genitivu: *pr̀stī, nòktī, gòstī*, sa nekadašnjim dualskim nastavkom ***-iju***: *nòktijū, pr̀stijū, gòstijū*, ali i sa nastavkom ***-ā***: *nokátā, pȓstā, gôstā*.

B. Imenice srednjeg roda

203. Po gramatičkim morfemama homonimični su dativ i lokativ jednine (up. *jutru, polju, drvetu*), nominativ, akuzativ i vokativ u jednini i množini (up. *jutro : jutra*, *polje* : *polja, drvo : drva*) i dativ, instrumental i lokativ množine imenica sr. roda (*jutrima, poljima, drvima*).

204. Nastavački morfemi kod imenica srednjeg roda dolaze na dva tipa osnove. Kod imenica *jutro* i *polje* osnova je drugačija u zavisnim padežima od osnove imenice *drvo*. Prve dvije imenice imaju istu osnovu u svim padežima, dok imenica *drvo* ima osnovu s proširenjem, up. genitive *jutr-**a*** i *drve-**t-a***. U vezi s tim, razlikujemo imenice srednjeg roda sa proširenom i bez proširene osnove.

a. U kategoriju **imenica srednjeg roda bez proširene osnove** svrstavamo imenice *selo, jutro, rebro, sedlo, polje, koplje, ognjište, igralište* itd. Te imenice nemaju proširenu osnovu, ali se razlikuju po završnom vokalu u nominativu jednine. Mjesto vokala ***o***, imenice s prednjonepčanim suglasnikom imaju ***e*** na kraju (up. *selo* : *polje*). Iz toga slijedi da će takve imenice i u instrumentalu jednine imati nastavak ***-em*** iza prednjonepčanog suglasnika: *poljem, kopljem, ognjištem* itd. Imenice u kojima ne stoji prednjonepčani suglasnik ispred nastavka imaju ***-om***: *selom, sedlom, jutrom* itd.

b. **Imenice srednjeg roda sa proširenom osnovom** su: *dijete, pleme, tele, janje, drvo, pile, čudo* itd. Kao proširenje javlja se ***-n***: *plemena, imena, bremena*, *-t*: *drveta, djeteta*, a i **-s** u mogućim oblicima plurala: *čudesa, nebesa, tjelesa.*

Imenice koje imaju ***-n*** kao proširenje redovno imaju pravilnu množinu, npr. *imena, imena, imenima...* Kod imenica sa ***-t*** kao proširenjem karakteristično je da se umjesto množine češće upotrebljava oblik zbirne imenice na ***-ad*** iako postoje redovni oblici množine: *dugmad : dugmići, pilad : pilići, telad : telići, jarad : jarići* itd.

Za imenice kao što su *drvo, zvonce* i sl. karakteristično je da se u praksi javljaju i oblici zavisnih padeža bez proširenja, up.: *drvo, drva, drvu; zvonce, zvonca, zvoncu* itd., pored naporednih likova *drvo, drveta, drvetu; zvonce, zvonceta, zvoncetu...* Pravopisni rječnik bosanskog jezika u ovom slučaju ne oslanja se na jezičku praksu i daje prednost oblicima bez proširenja. Taj rječnik ne navodi ni množinske oblike *čudesa, nebesa, tjelesa* u kojima je osnova proširena sa ***s*,** a preporučuju se oblici bez proširene osnove *čuda*, *neba*, *tijela* imenica *čudo, nebo, tijelo.*

Druga deklinacija

205. Po **drugoj deklinaciji** mijenjaju se sve imenice ženskog i muškog roda koje se u nominativu završavaju na ***-a*** i hipokoristici:

	Jednina		**Množina**		**Hipokoristik**
N	dúš-a	sùdij-a	dûš-e	sùdij-e	Mújo
G	dúš-ē	sùdij-ē	dúš-ā	sȕdīj-ā	Mújē
D	dúš-i	sùdij-i	dúš-ama	sùdij-ama	Múji
A	dûš-u	sùdij-u	dûš-e	sùdij-e	Múju
V	dûš-o	sùdij-a	dûš-e	sùdij-e	Mûjo
I	dúš-ōm	sùdij-ōm	dúš-ama	sùdij-ama	Mújōm
L	dúš-i	sùdij-i	dúš-ama	sùdij-ama	Múji

Imenice ženskog roda (*žena, duša, sestra, nana, gospođica, Lejla, Hajra, Mubera, Naila...*) i **imenice muškog roda** (*sudija, sluga, tobdžija, aga, hadžija, hodža, Alija, Ilija, Ivica...*) u jednini imaju homonimične oblike dativa i lokativa (nastavak ***-i***), a u množini dativa, instrumentala i lokativa (nastavak -**ama**).

206. U **vokativu jednine** većina imenica ženskog roda ima nastavak ***-o***: *ženo, dušo, sestro, babo, Hajro, Seno, Maro* itd. Kod imenica koje označavaju srodstvo običniji je vokativ jednak nominativu: *mama, tata, strina* i sl. od vokativa s nastavkom ***-o***: *mamo, tato, strino* i sl. Kad su u pitanju neka lična imena, vokativ je oblički identičan nominativu: *Mubera, Naila, Hanka, Marija, Jasna, Hedija,* i sl. Lična imena muškog roda na ***-a*** imaju vokativ izjednačen s

nominativom: *Alija, Sejdalija, Ilija*... Imenice ženskog roda na ***-ica*** imaju nastavak ***-e***: *ljepotice, gospodice, svetice, drugarice* itd.

207. U **genitivu množine** dva su nastavka: ***-ā*** i ***-ī***.

a. Nastavak ***-ā*** imaju imenice: *žèna - žénā, knjȉga - knjîgā, dúša - dúšā, sȕdija - sȕdījā* i sl. Po glasovnom sastavu su identični nominativ jednine i genitiv množine. Distinkcija je u dužini koju ima genitiv plurala na krajnjem ***-ā***.

Imenice ženskog roda sa grupom suglasnika na kraju osnove imaju između njih u genitivu plurala nepostojano ***a***: *sèstra - sestárā, djèvojka - djèvojākā, krȕška – krȕšākā itd.*

b. Određene imenice sa konsonantskom grupom na kraju osnove imaju nastavak ***-ī*** u genitivu plurala, ali nemaju nepostojano ***a***: *smétnja - smétnjī, mòlba - mólbī, ràdnja - rádnjī, vójska - vójskī, krétnja - krétnjī, šétnja - šétnjī, smútnja - smútnjī, čéžnja - čéžnjī* i sl. Pored nastavka ***-ī***, u tom padežu upotrebljava se i nastavak ***-ā***: *smétnjā, mólbā, rádnjā, krétnjā, šétnjā* i sl.

Ovima slične imenice: *pošta, lasta*, *uzda, bošča, nužda,* koje također nemaju nepostojano ***-a*** između dva krajnja suglasnika u genitivu množine, samo su sa nastavkom ***-a***: *pôštā, lástā, gôšćā* itd.

Kod nekih imenica može se vokalom ***a*** razbiti konsonatska grupa, pa u tom slučaju genitiv plurala ima nastavak ***a***: *bânka / bánka - bȁnākā, sȁblja - sȁbāljā, bȕkva - bùkāvā* itd. Određene riječi moraju imati ***-ī*** kao nastavak, jer bi sa razbijenom konsonantskom grupom značile nešto drugo: *lȍpta - lȍptī, kȁzna – kȁznī* i sl. (Bilo bi *lȍpātā, kȁzānā*, što su genitivi plurala imenica *lòpata i kàzan.*).

c. Imenice *ruka, noga, sluga* u genitivu množine imaju oblik sa nastavkom ***-ū***: *rùkū, nògū, slúgū*. Tu je sačuvan nekadašnji oblik stare dvojine.

208. **Hipokoristici** *Suljo, Aljo, Mujo, Meho, Pero, Joso* u zavisnim padežima imaju nastavačke morfeme kao imenice ženskog i muškog roda na ***-a*** (*Suljo, Sulje, Sulji*...) i u tom slučaju radi se o

drugoj deklinaciji. Ove imenice imaju promjenu i po prvoj deklinaciji (*Suljo, Sulja, Sulju...*), pa jedne i druge oblike treba uzimati kao dubletne. Ipak, tu treba dodati da je promjena po drugoj deklinaciji raširenija u bosanskohercegovačkim narodnim govorima. Zbog toga u upotrebi pretežu takvi oblici.

209. **Posuđenice** kao što su *morfema, fonema, leksema* imaju deklinaciju kao i ostale imenice ženskog roda: *morfema, morfeme, morfemi...* S obzirom na to da se te imenice u nominativu jednine javljaju i u obliku na suglasnik, tada su imenice muškog roda i u promjeni imaju nastavke tih imenica: *morfem, morfema, morfemu...*Tu su, dakle, zastupljeni nastavci prve i druge deklinacije. Isto je i u množini gdje pored promjene: *morfemi, morfema, morfemima*, ima i promjena: *morfeme, morfema, morfemama..* U jezičkoj praksi je upotreba obaju oblika naporedna i smatraju se dubletima.

210. Posuđenice *modernist, anarhist, ateist, oportunist* itd. pored oblika na suglasnik u nominativu jednine upotrebljavaju se i sa nastavkom ***-a***: *modernista, anarhista, ateista, oportunista* itd.

U ***jednini*** oba oblika ove imenice imaju promjenu po drugoj deklinaciji: *modernist(a), moderniste, modernisti, modernistu...* Promjena po prvoj deklinaciji bila bi vrlo neobična, up. *modernist, modernista, modernistu, modernista...*

U ***množini*** je obrnuta situacija. U promjeni su nastavci prve deklinacije: *modernisti, modernista, modernistima, moderniste*, dok se po drugoj deklinaciji javlja samo nominativni oblik na ***-e***: *anarhiste, moderniste* i sl. U ostalim padežima su opet nastavci po prvoj deklinaciji: *moderniste, modernista, modernistima, moderniste i sl.*

211. Slično je i sa posuđenicama na ***-at***: *afrikat, diplomat, autokrat* i sl. koje također imaju u nominativu jednine oblik na ***-a:*** *afrikata, diplomata, autokrata* i sl. U jednini su samo nastavci druge deklinacije: *afrikat(a), afrikate, afrikati, afrikatu..., diplomat(a), diplomate, diplomati...* U množini su mogući nastavci obje deklinacije: *afrikati, afrikata, afrikatima, afrikate..*, pored: *afrikate, afrikata, afrikatama...*

212. Posuđenica **litar** mijenja se po prvoj deklinaciji: *litar, litra, litru*... Dubletni oblik **litra** je imenica ženskog roda na **a**, pa se mijenja po drugoj vrsti: *litra, litre, litri*...Međutim, složenice *centilitar, decilitar, hektolitar* nemaju dubletnog lika, promjena im je samo po prvoj deklinaciji: *centilitar, centilitra, centilitru*...

Treća deklinacija

213. Trećoj vrsti deklinacije pripada mali broj **imenica ženskog roda** koje se u nominativu jednine završavaju nultim morfemom (ø), ili, kako kaže tradicionalna gramatika, tu se svrstavaju imenice ženskog roda na suglasnik:

	Jednina		**Množina**	
N	ràdost-ø	kćî/kćȅr-ø	rȁdost-i	kćȅr-i
G	rȁdost-i	kćȅr-i	rȁdost-ī	kćȅr-ī
D	rȁdost-i	kćȅr-i	rȁdost-ima	kćèr-ima
A	rȁdost-ø	kćȅr-ø	rȁdost-i	kćȅr-i
V	rȁdost-i	kćȅr-i	rȁdost-i	kćȅr-i
I	rȁdošću/rȁdosti	kćȅr-i	rȁdost-ima	kćèr-ima
L	rȁdost-i	kćȅr-i	rȁdost-ima	kćèr-ima

214. Po ovoj deklinaciji mijenjaju se imenice: *ljubav, krv, glad, slast, milost, žalost, sposobnost, riječ, laž , žeđ, obitelj* itd. Kao što se vidi, najčešći je nastavak ***-i*** u ovoj deklinaciji, pa je većina padežnih oblika homonimična. U dativu, instrumentalu i lokativu množine imaju nastavak ***-ima***.

Imenice ženskog roda na ***-o***: *misao, pomisao, smisao* u nom. jed. imaju nulti morfem, jer je krajnje ***o*** od ***l***: up. *misal+ø > misao.* U ostalim padežima oblici su: gen. *misli*, dat. *misli*, instr. *mišlju,* lok. *misli,* nom. mn. *misli* itd.

215. U instrumentalu jednine su dva nastavka **-*i*** i **-*ju***: *ljubavi i ljubavlju, radosti i radošću, laži i lažju...* Instrumentalni oblik s nastavkom **-*ju*** najčešće se upotrebljava ako ispred njega ne dolazi nijedna pratilačka riječ, npr. atribut: *Isticao se* ***pameću i čašću***. U obrnutom slučaju instrumentalni oblik ima nastavak **-*i***: *Uradio je to s* ***velikom ljubavi***, ali tu može doći i oblik sa **-*ju***: *Uradio je to s* ***velikom ljubavlju***, što znači da se ovim pravilom ne može u potpunosti obuhvatiti distribucija ovih nastavaka.

216. Oblici instr. jed. *čašću, radošću, starošću, mladošću* izvedeni su nastavkom **-*ju***. Već je objašnjeno da je u formiranju ovih oblika instrumentala poslije izvršenog jotovanja došlo do jednačenja po mjestu izgovora: *čast-ju > časću > čašću* i sl. U instrumentalnom obliku *krvlju* izvršeno je jotovanje uz pomoć epentetskog ***l***: *krv-ju > krv-l-ju > krvlju*, dok je oblik *pameću* nastao jotovanjem krajnjeg ***t***: *pamet-ju > pameću* itd.

PRIDJEVI

217. U starijim gramatikama se za **pridjeve** ili **adjektive** (lat. adjectivus - dodan, priložen, dometnut) kaže da označavaju kakvo je što, čije je što, od čega je što. Na osnovu toga ih klasifikuju na **opisne** (*lijep, plav*), **prisvojne** (*očev, bratov*) i **gradivne pridjeve** (*drven, željezni*). U novijim gramatikama pridjevi se dijele na dvije osnovne skupine: **opisni** ili **kvalitativni** i **relacijski** ili **odnosni pridjevi**, s tim što se, kao što ćemo vidjeti, ova druga skupina može još uže klasifikovati.

218. Za razliku od imenica koje su samostalna vrsta riječi, pridjevi uvijek prate imensku riječ, npr. *lijepa* djevojka, *plavi* cvijet, *bratov* auto itd. Zato kažemo da su pridjevi nesamostalne riječi kojima se iskazuju osobine (svojstva) predmeta i pojava, te odnosi među njima.

U pridjevsko-imeničkoj vezi *plavi cvijet* pridjevom *plavi* iskazana je osobina imeničkog pojma, jedno njegovo fizičko svojstvo. Pridjev može u toj poziciji iskazati i psihičko svojstvo kao, npr. pridjev *ljut* u rečenici: *Njegove riječi nanijele su mi* ***ljute rane***. To pokazuje da ovim riječima možemo izreći različite osobine ili svojstva, tj. neki kvalitet, pa ih zato nazivamo **kvalitativnim** ili **opisnim pridjevima**.

219. Drugačije značenje, međutim, imaju pridjevi u sintagmama: *Rasimov* konj, *puščana* cijev, *gradski* oci, *bratov* auto. Pridjev *Rasimov* znači pripadanje, pridjev *puščan* pripadanje dijela cjelini, *gradski* porijeklo, poticanje, *bratov* rodbinski odnos. Svi ovi pridjevi znače određeni odnos prema imenicama. Pomoću njih uspostavlja se relacija prema predmetima i pojavama, pa ih zato zovemo **odnosnim** ili **relacijskim pridjevima.**

Relacijske pridjeve možemo dalje razvrstati na **gradivne** ili **tvarne** (*željezna* ograda, *drveni* stol i sl.), **posesivne** ili **prisvojne** (*Rasimov* konj, *bratov* auto, *sarajevski* običaj i sl.), **mjesne** (*riječni* tok) i **vremenske pridjeve** (*godišnji* odmor).

220. Određene pridjeve nazivamo **procesualnim** pošto iskazuju neki proces, radnju, a prepoznajemo ih po tome što su načinjeni od glagola (glagolskih pridjeva ili priloga), npr. *putujući* reporter, *poslovan* čovjek, *nasmijan* tip. Međutim, ovi pridjevi prije svega označavaju neki kvalitet, osobinu, pa su, dakle, procesualni pridjevi podvrsta kvalitativnih pridjeva.

Gramatičke karakteristike pridjeva

221. Pridjevi imaju mnoga gramatička značenja koja proizlaze iz toga što se radi o posebnoj vrsti riječi ili su rezultat veze ovih riječi sa imenicama. Gramatička obilježja pridjevskih riječi su: **vid, padež, rod, broj** i **komparacija.**

Pridjevski vid

222. Pridjev može imati dva vida: **neodređeni** i **određeni**. Prvim se iskazuje ono što je nepoznato (neodređeno), a drugim poznato (određeno).

223. Oblici neodređenog i određenog vida razlikuju se u deklinaciji. Neodređeni vid ima nastavke imeničke, a određeni vid pridjevske deklinacije:

Neodređeni vid

	Jednina			**Množina**		
	m.	s.	ž.	m.	s.	ž.
N	čȉst-ø	čȉsto	čȉsta	čȉsti	čȉsta	čȉste
G	čȉsta		čȉste		čȉstīh	
D	čȉstu		čȉstōj		čȉstīm(a)	
A	čȉst-ø	čȉsto	čȉstu	čȉste	čȉsta	čȉste
I	čȉstīm		čȉstōm		čȉstīm(a)	
L	čȉstu		čȉstoj		čȉstīm(a)	

Određeni vid

	Jednina			**Množina**		
	m.	s.	ž.	m.	s.	ž.
N	čȉstī	čȉstō	čȉstā	čȉstī	čȉstā	čȉstē
G	čȉstōg(a)		čȉstē		čȉstīh	
D	čȉstōm,(-e),(-u)		čȉstōj		čȉstīm(a)	
A	čȉstōg(a)		čȉstū	čȉstē	čȉstā	čȉstē
I	čȉstōm,(-e),(-u)		čȉstōj		čȉstīm(a)	
L	čȉstōm,(-e),(-u)		čȉstōj		čȉstīm(a)	

Razliku pokazuje i distribucija oblika neodređenog i određenog vida u kontekstu.

- Neodređeni vid pridjeva je, npr. u sastavu imenskog predikata (Dan je *kràtak*. Soba je *hládna*. Ljeto je bilo *tòplo*.).

- Određeni vid pridjeva stoji ispred imenice (taj *nepopràvljivī* mangup, ova *vrìjednā* žena, to *ùmiljatō* dijete).

Svi pridjevi nemaju oba vida. Za vidsku razliku znaju kvalitativni i relacijski gradivni pridjevi: *plâv - plâvī cvijet, zlàtan - zlâtnī prsten* i sl.

Uz imenicu u atributivnom skupu može doći oblik neodređenog vida: strijelac *ȍštra* vida, djevojka *vȉtka* stasa, dijete *pȁmetna* oca, ali u toj poziciji uobičajeniji je određeni vid: strijelac *ȍštrōg(a)* vida, djevojka *vȉtkōg(a)* stasa, dijete *pȁmetnōg(a)* oca.

Određeni vid ima pridjev kad je u sastavu vlastitog imena (*Aleksanar Vȅlikī, Nȍvī Travnik*) i kad je dio naziva (*bȉjelī jasen, nȉskī napon, vȍdenī konj*).

Samo određeni vid imaju: prisvojni pridjevi (*pȁsjī, gòvedī, zȅčijī, mȁčijī*), pridjevi na *-skī, -čkī,- škī, -njī, -nī,-kī* (*grȁdskī, trâvničkī, màfijaškī, ùnutarnjī, òsnovnī, vòdenī*), relacijski mjesni i vremenski pridjevi (*tȁmošnjī; jučèrašnjī, gòdišnjī*).

Prisvojni pridjevi na -ov, -ev,-in,-ljev imaju samo neodređeni vid u nominativu i akuzativu jd.: *òčev (sat), sînov, svȅkrvin, bratòvljev* i sl.

224. Razliku između određenog i neodređenog vida moguće je u muškom rodu utvrditi na osnovu oblika pridjeva. Oblik određenog vida muš. roda ima morfem ***-ī*** na kojem je dužina (*čȉsti*), a oblik sa nultim morfemom je neodređeni vid (up. čist-ø). U ženskom i srednjem rodu ne može se utvrditi razlika na osnovu oblika, nego u kontekstu na osnovu kratkoće ili dužine krajnjeg vokala. Neodređeni vid uvijek ima **kratak** krajnji slog, a određeni vid **dug** (*pláva - plâvā kosa, čȉsta - čȉstā kuća, crvèno - crvènō svjetlo i sl.*).

Obilježje roda, broja i padeža

225. Svaka pridjevska riječ ima posebne oblike za sva tri roda, za oba broja i za padeže. Pridjev u ove tri gramatičke osobine prati

imenicu. Kad je imenica muškog roda, pridjev je tog roda, npr. *crni* šešir, *dobar* čovjek, *veliki* štap i sl. Isto to zapažamo kod ženskog (up. *plava* haljina, *dobra* žena i sl.) i srednjeg roda (*malo* selo, *plavo* odijelo itd.). Ako je imenica u množini, i pridjev je u množini (*veliki* momci, *šarene* slike). Istovremeno, svi ovi primjeri pokazuju da je pridjevski oblik u istom padežu u kojem je i imenica. Prema tome, pridjevi se slažu s imenicama u rodu, broju i padežu.

Komparacija ili gradacija pridjeva

226. Predmeti i pojave mogu imatu određenu osobinu izraženu u većoj ili manjoj mjeri i na osnovu toga se razlikovati. Da bi se utvrdila različitost, potrebno je uporediti najmanje dva predmeta ili pojave, što će pokazati da upravo različitim oblicima pridjevske riječi (up. *lijep – ljepši*) iskazujemo te različitosti. Tu vrlo prepoznatljivu osobinu pridjeva nazivamo **komparacija, gradacija, poređenje, stepenovanje (stupnjevanje) pridjeva.** Ona se sastoji u uporednom izražavanju osobine imeničkog pojma.

227. Kod komparacije razlikujemo tri oblika pridjeva: **pozitiv** ili **prvi stepen, komparativ** ili **drugi stepen** i **superlativ** ili **treći stepen**.

Pozitivom se iskazuje opće značenje osobine imeničkog pojma.Taj osnovni oblik pridjeva naznačava postojanje osobine, pa *crven* označava svaki predmet ili pojavu te boje: *crven* šal, *crven* u licu itd.

Komparativom se iskazuje viši stepen zastupljenosti osobine u jednome od dva imenička pojma koji se porede (kompariraju). Tako, npr. viši stepen ljepote iskazuje se oblikom *ljepši* (*Lejla mi je ljepša od Amele*), viši stepen hladnoće likom *hladniji* (*Danas je hladnije nego juče*), komparativ *tvrdi* ukazuje na veći stepen tvrdoće itd.

Komparativ se tvori od osnove pozitiva i morfema ***-ši, -ji, -iji***. Morfem ***-ši*** nalazimo samo u tri komparativa: *ljepši, lakši, mekši.*

Morfem ***-ji*** služi uglavnom za tvorbu komparativa jednosložnih pridjeva: *brz - brži, jak - jači, živ - življi* itd., dok se *iji* dodaje na jednosložne i višesložne osnove pridjeva: *star - stariji, slan - slaniji; oštar - oštriji, ružan - ružniji* itd.

Određeni broj pridjeva ne uklapa se u ovakav sistem tvorbe komparativa. Tako od pridjeva *tanak, rijedak, visok* komparativi *tanji, rjeđi, viši, deblji* nastaju tako što se morfem ***-ji*** za komparativ dodaje na *tan-, rjed-, vis-, deb-* i sl.

Nesistemsku tvorbu komparativa imaju pridjevi *dobar, zao, malen, velik, dug*. Prema pozitivu *dobar* stoji komparativ *bolji*, prema *zao - gori*, prema *malen - manji, velik - veći*, a prema *dug - duži* i *dulji*.

Superlativom se označava najviša zastupljenost neke osobine imeničkih pojmova koji se porede. Tvori se od oblika komparativa i riječce ***naj-***: *naj-ljepši, naj-bolji, najdeblji, najjeftiniji* itd.

228. Komparaciju pridjeva imaju samo opisni ili kvalitativni pridjevi jer se njima iskazuje osobina, kvalitet. Relacijski gradivni pridjevi također mogu imati sva tri stepena komparacije, ali pri tome oni postaju kvalitativni, jer im se prenosi značenje: *drven - drveniji - najdrveniji* i sl. Drveniji ne znači više da je nešto od drveta, nego osobinu nečega što podsjeća na drvo, up. On je *drveniji* nego što sam mislio.

Tvorba pridjeva

229. Među pridjevskim riječima možemo naći primjere za razne vidove tvorbe riječi. Pridjevi znaju za prefiksalnu, sufiksalnu i složeničku tvorbu. Tvore se od imenica, glagola, pridjeva, priloga...

a. **Sufiksalna tvorba** je u **deminutivnim pridjevima** ili **pridjevskim umanjenicama** koje su izvedene sufiksima ***-kast, -uljast, -unjav*** i znače neku osobinu zastupljenu u manjoj mjeri: *crvenkast, patuljast, slabunjav* i sl.

Slično tome, pridjevi sa sufiksom ***-ast*** znače sličnost nečemu (*igličast, bjeličast*), sufiksima ***-av, -ljiv, -ovit*** izriče se neko obilje (*pjegav, žučljiv, kišovit*), sufiksima ***-iv*** i ***-ljiv*** neku mogućnost (*uvjerljiv,* *nepogrešiv*), sufiksima ***-ov, -ev, -in, -ljev*** posesivnost (prisvajanje), npr. *Amirov, starčev, Lejlin* itd.

b. Za razliku od sufiksalne tvorbe riječi u prethodnom slučaju, pridjevske riječi: *sulud, prohladan, nagluh, polulegalan, nedozreo* imaju **prefiksalnu tvorbu**, jer su u njihovom izvođenju sudjelovali prefiksi: ***su-, na-, pro-, polu-, ne-.***

c. Također, među pridjevskim riječima ima potvrda za obje tvorbe u istoj riječi, pa se u tom slučaju radi o **prefiksalno-sufiksalnoj tvorbi**: *bešuman, bezglasan* i sl. Ako je slaganje punoznačnih pridjevskih riječi, onda je **složenička tvorba**, čiji je rezutat pridjevska složenica: *bosanskohercegovački, trogodišnji, krivonosi* itd.

ZAMJENICE

230. Zamjenice su leksičke riječi. Po funkciji mogu biti slične imenicama, ali one ništa ne imenuju niti zamjenjuju. Ova vrsta riječi izriče različite odnose među govornim licima i različita znanja sudionika u komunikaciji o licima i stvarima. Osnovna im je osobina **upućivanje (deiktičnost)**, pa se za njih kaže da su **upućivačke (deiktičke) riječi**. Ta im se osobina sastoji u usmjeravanju pažnje na govornu situaciju u kojoj ***ja*** upućuje na govornika, ***ti*** na slušaoca (sugovornika), ***on*** na lice, predmet ili pojam koji su izvan govorne situacije, ***ovaj*** upućuje na konkretan predmet itd.

Zamjenice se ne upotrebljavaju samo kad je riječ o sudionicima u komunikaciji, nego i u slučaju kad nije potrebno štogod imenovati pošto je poznato iz konteksta (*Pošalji dijete po hljeb i dadni* ***mu*** */tj. djetetu/ novac*), kao i u slučaju kad nam je nešto nepoznato, neodređeno (*Ko to zazvoni? Ne znam,* ***neki*** *plav dječak, pa pobježe!*).

Podjela zamjenica

231. Sve zamjenice se ne ponašaju jednako u rečenici. Neke od njih u tom pogledu sliče imenicama a neke pridjevima, pa ih zbog toga dijelimo na **imeničke** i **pridjevske.** Ove dvije grupe zamjenica mogu se i uže klasifikovati, pa po značenju među imeničke spadaju:

lične (prvo, drugo i treće lice) i **nelične** (opće, upitne, odnosne, odrične i neodređene), a među pridjevske: **prisvojne** (posesivne, posvojne) i **pokazne zamjenice.**

IMENIČKE ZAMJENICE

a) Lične zamjenice

232. Riječi *ja, ti, mi, vi* u rečenicama: ***ja** govorim, **ti** slušaš, **mi** pjevamo, **vi** slušate,* svojim sadržajem upućuju na lica koja sudjeluju u komunikaciji. Zbog toga se nazivaju ličnim zamjenicama. Na govornika u komunikaciji odnose se zamjenice prvog lica ***ja*** (jednina) i ***mi*** (množina), a na sugovornika zamjenice drugog lica ***ti*** (jednina) i ***vi*** (množina).

233. U rečenicama: ***on** uči, **ona** pjeva, **ono** spava*; ***oni** uče, **one** pjevaju, **ona** plaču* i sl. prepoznajemo lične zamjenice za treće lice: ***on, ona, ono*** (jednina), te: ***oni, one, ona*** (množina) koje upućuju na osobu koja ne sudjeluje u komunikaciji, nego je ona tema o kojoj govori govornik.Tom zamjenicom se ne upućuje samo na osobu, može biti i nešto drugo, npr.: *Gdje ti je onaj sto? Eno **ga** u susjednoj prostoriji.* Tu se upućuje unazad na poznatu jezičku jedinicu koju u lingvistici nazivamo **antedecent.** U navedenoj rečenici *sto* je antedecent, a zamjenica ***ga*** upućuje na *sto.*

234. Zamjenice za prvo, drugo i treće lice objedinjava zamjenica za sva lica - povratna zamjenica ***sebe, se.*** Upotrebljava se u slučajevima kad izgleda da se glagolska radnja vraća na ono što joj prethodi, a da se ne bi ponovila riječ u službi subjekta: - *Pomogao je **sebi**. - Našminkala **se** da ljepše izgleda.*

b) Opće, upitne i odnosne zamjenice

235. **Nelične zamjenice** kao što su: *ko (tko), što/šta, koji, zašto* mogu u kontekstu biti **opće**, **upitne** i **odnosne (relativne)** zamjenice.

a. Kad se želi uputiti na nešto općenito, na neki objekat, upotrebljava se **opća zamjenica**: - *Ako **ko** dođe, kaži da se brzo vraćam.* - *Naći će se **što** i za njega.*

b. **Upitne zamjenice** se nalaze u rečenicama kojima se traži određena informacija od sagovornika. Po pravilu takve rečenice počinju ovom zamjenicom: - ***Zašto** Jasna nije došla?* - ***Šta** ti pričaš?* - ***Ko** li nam je ovo smjestio?* U odnosu upitnih zamjenica ***ko (tko)*** i ***što/šta*** postoji distinkcija. Kad se upućuje na živo, upotrebljava se zamjenica ***ko (tko)***, a za neživo ***što/šta***.

c. **Odnosne (relativne) zamjenice** susreću se u odnosnim ili relativnim rečenicima i svojim značenjem upućuju na neku jezičku jedinicu osnovne rečenice: - ***Što** vidiš, to i piši.* - ***Ko** rano rani, dvije sreće grabi.* - *Uzmi, ago, **što** je tebi drago.* - ***Koji** prvi dođu, pobijedili su.*

Kao što se vidi, često se oblici ovih zamjenica formalno podudaraju, pa je nužno njihovu funkciju i značenje određivati u kontekstu.

ODRIČNE ZAMJENICE

236. Služe za odricanje (negiranje) prisustva onoga što je označeno zamjenicom. Nastaju dodavanjem prefiksalnog morfema ***ni-*** na oblike imeničkih i pridjevskih zamjenica: prema ***ko (tko)*** imamo ***niko (nitko)***, prema *šta - ništa, koji - nikoji, čiji - ničiji, kakav - nikakav...*

NEODREĐENE ZAMJENICE

237. Zamjenice: *nešto, neko (netko), ništa, niko (nitko); išta, iko (itko), svašta, svako (svatko); štošta, koješta, poneki, gdjekoji* itd. imaju neodređenost kao glavno značenje. Tvore se pomoću prefiksalnih morfema ***ne-, ni-, i-, što-*** i dr., a svaki od njih donosi im još neka specifična značenja, npr. neizvjesnosti, odričnosti, cjelokupnosti itd.

U tvorbi sudjeluje i sufiksalni morfem ***-god***, pa zamjenica znači osim neodređenosti (nebiranje) i ravnodušnost prema izboru: ***Kojugod*** *jabuku ponudiš, svejedno je. Reci,* ***štogod!***

Neodređenost se u rečenici može izraziti i upotrebom riječi *ma, makar, bilo* ispred zamjenice (*Daj mi jabuku? Koju?* ***Bilo*** *koju!*), ali tu se ne radi o neodređenim zamjenicama.

PRIDJEVSKE ZAMJENICE

238. Vrsta upućivačkih riječi koje po svojim osobinama sliče pridjevima (funkcija atributa, promjena po padežima) nazivaju se **pridjevskim zamjenicama**. Dva tipa pridjevskih zamjenica (**prisvojne** i **pokazne**) upućuju na sadržaje koji su u tijesnoj vezi sa sadržajima koje iskazuju imenice (***njegov*** *otac,* ***taj*** *čovjek*).

a) Prisvojne zamjenice

239. Vrsta upućivačkih riječi koje kazuju kojem govornom licu šta pripada naziva se **prisvojnim, posvojnim** ili **posesivnim zamjenicama**, npr. *moj, tvoj, naš* itd. Ove zamjenice iskazuju i odnos govornika prema predmetu ili pojavi o kojoj se razgovara. Tako prema *ja* stoji *moj*, prema *ti - tvoj, on - njegov, ona - njen, njezin, ono - njegovo,* prema *mi - naš, vi - vaš, oni (one, ona) - njihov* i prema *sebe, se - svoj.*

b) Pokazne zamjenice

240. Riječi *taj, ovaj, onaj, takav* i sl. sa značenjem pokazivanja na nešto nazivaju se **pokazne (demonstrativne) zamjenice**. One upućuju na blizinu ili daljinu učesnika u razgovoru prema onom što znači riječ uz koju stoji: **ovaj** (prvo lice), **taj** (drugo lice) i **onaj** (treće lice): - *Ti uzimaš* ***taj*** *kišobran, a ja* ***ovaj***. - ***Onaj*** *susjed uvijek izvodi psa u šetnju.*

Značenje pokazne zamjenice imaju i riječi: *takav, ovakav, ovolik, svekoliki* i sl. To su, međutim, tzv. prelazne forme, pa te riječi nazivamo

zamjeničkim pridjevima. Među ove riječi uključujemo i pridjeve *sâm, isti* koji služe za pojačavanje značenja: *Sama pala, sama se ubila. (Sama je* ***ona*** *pala...). Istu priču stalno slušam. (Istu* ***tu*** *priču...).*

Deklinacija imeničkih zamjenica

241. Zamjenice imaju različite tipove promjene. Na jedan način se mijenjaju imeničke, a na drugi način pridjevske zamjenice. Što se tiče imeničkih zamjenica, lične zamjenice **prvog i drugog lica** i povratna zamjenica **sebe** imaju u paradigmi oblike slične oblicima imenica **druge a deklinacije** (up. *žena, žene, ženi...*):

Jednina

N	jâ	tî	—
G	mȅne	tȅbe	sȅbe
D	mȅni, mi	tȅbi, ti	sȅbi, si
A	mȅni, me	tȅbe, te	sȅbe, se
V	—	—	—
I	mnôm, mnóme	tȍbōm	sȍbōm
L	mȅni	tȅbi	sȅbi

242. Nasuprot tome, zamjenica trećeg lica u promjeni se ponaša kao pokazna zamjenica *taj - toga, ta - te, to - toga* i, za razliku od zamjenica za prvo i drugo lice, ima različite oblike za rod:

N	ôn, ȍn	òna	òno
G	njȅga	njê	njȅga
D	njȅmu, mu	njôj, joj	njȅmu, mu
A	njȅga, ga	njû, ju, je	njȅga, ga
V	—	—	—
I	njîm, njíme	njôm, njóme	njîm, njíme
L	njȅmu	njôj	njȅmu

Množina

N	mî	vî	òni, òne, òna
G	nâs	vâs	njîh
D	nȁma, nam	vȁma, vam	njȉma, im
A	nâs, nas	vâs, vas	njîh, ih
V	—	—	—
I	nȁma	vȁma	njȉma
L	nȁma	vȁma	njȉma

Oblicima ličnih zamjenica zajedničko je što u nominativu imaju oblike jedne osnove, a u ostalim padežima od druge osnove (up. *ja - mene, mi - nas, oni - njih* itd.). Osim toga, karakteristični su i enklitički oblici *me, mi, te, ga, mu, joj, ju* itd. Npr. pored punog oblika u padežu može se upotrijebiti i kraći, enklitički: *Daj* ***njoj/joj****. Vidio sam* ***njega/ga****.*

243. **Opće, upitne i odnosne zamjenice** imaju deklinaciju kao zamjenica **on**:

			m. i s. r.	ž. r.
N	kȍ/tkȍ	štȍ/štȁ	kòjī	kȍjā/kòjā
G	kòga, kȍg	čèga, čȅg	kòjēga, kòjēg	kòjē
D	kȍm, kòme, kòmu	čèmu	kòjēm, kòjēmu	kòjōj
A	kòga, kȍg	štȍ/štȁ	kòjī, kòjēga	kòjū
V	—	—	—	—
I	kîm, kíme	číme, čîm	kòjīm	kòjōm
L	kòme, kôm	čèmu, čȅm	kòjēm, kòjēmu	kòjōj

U nominativu se, pored oblika ***ko*** znatno rjeđe javlja i ***tko*** (starije *kbto*). Ovo ***t*** se izostavlja u zavisnim padežima.

U promjeni se isto ponašaju i **odrične zamjenice** formirane prefiksom ***ni-***: *nitko - nikoga, nikome, ništa - ničega, nikoji – niko(je)ga* i sl.

244. Zamjenica ***koji*** u relativnoj upotrebi ima dvojak oblik akuzativa jednine: ***koji*** i ***ko(je)ga***. Upotrebljavaju se zavisno od značenja. Kad se relativna zamjenica odnosi na nešto neživo, oblik akuzativa jednak je nominativu: *Naišli su na tajanstveni predmet*

koji** niko nije smio dodirnuti.* Ako se ta zamjenica odnosi na živo, akuzativni oblik je jednak genitivu: *Susreo se sa poznanikom* ***ko(je)ga *nije vidio pet godina.* U jezičkoj praksi se javlja tendencija da u oba slučaja akuzativ bude jednak genitivu:... *tajanstveni predmet* ***ko(je)-ga***...; ...*sa poznanikom* ***ko(je)ga*** *nije vidio pet godina.* Ovakva upotreba, međutim, izvan je gramatičke norme.

Deklinacija pridjevskih zamjenica

245. Pridjevske zamjenice dekliniraju se kao pridjevi određenog vida pošto su identični gramatički morfemi što se dodaju osnovi (up. *dobrog/dobroga : našeg/našega* i sl.).

Prisvojne zamjenice *moj, tvoj, svoj, naš, vaš* sa osnovom na prednjonepčani konsonant imaju promjenu po sljedećem obrascu:

	Jednina			**Množina**		
	m. r.	s. r.	ž. r.	m. r.	s. r.	ž. r.
N	nȁš	nȁš-e	nȁš-a	nȁš-i	nȁš-a	nȁš-e
G	nȁš-eg(a)		nȁš-ē		nȁš-īh	
D	nȁš-em(u)		nȁš-ōj		nȁš-īma	
A	=N ili G=N		nȁš-u	nȁš-e	=N	=N
V	=N		=N		=N	
I	nȁš-īm		nȁš-ōm		=D	
L	=D		=D		=D	

246. Izdvajaju se prisvojne zamjenice trećeg lica koje imaju oblike **imeničke promjene** kao pridjevi neodređenog vida:

N	njègov	njên, njézin
G	njègova	njêna, njézina
D	njègovu	njênu, njézinu
A	njègova	njêna, njézina
V	—	—
I	njègovīm	njênim, njézinīm
L	njègovu	njênu, njézinu

252. Dekliniraju se i brojevi *dva, dvije, oba, obje, tri* i *četiri*, s tim što u ovom slučaju imamo kao oblike množine sačuvan stari **dual** ili **dvojinu**:

	m. i s. r.	ž. r.	m. i s. r.	ž. r.	sva tri roda	
N. A. V	dvâ	dvȉje	ȍba	ȍbje	trî	čètiri
G	dvàjū	dvìjū	obájū	obíjū	trìjū	četirìjū
D. I. L	dvàma	dvjèma	obáma	objèma	trìma	četirìma

Od pet pa naviše osnovni brojevi se ne dekliniraju (up. *od **pet** učenika, iz **šest** gradova* i sl.), što je uticalo da u razgovornom jeziku dolazi do tendencije nepromjenljivosti brojeva *dva, tri* i *četiri*, pa mjesto oblika zavisnih padeža ovih brojeva nalazimo nominativ, npr. uz *raskršće **dviju** ulica* upotrebljava se *raskršće **dvije** ulice, bratimljenje **dvaju** gradova - bratimljenje **dva** grada, napisi **triju** listova - napisi **tri** lista* itd. Gramatika, međutim, zahtijeva dosljednu upotrebu oblika: *dvaju, dviju, triju, četiriju, dvama, dvjema, trima, četirima* itd.

253. **Zbirni brojevi** u jednini imaju samo oblik srednjeg roda: *dvoje, troje, četvero, petero* i sl. Deklinacija im je: *dvoje, dvoga, dvoma* itd. Za množinu imaju oblici za sva tri roda: *dvoji, dvoja, dvoje* s promjenom: *dvojih, dvojim* itd.

254. **Redni brojevi** imaju oblik pridjeva određenog vida. Iako su oni ustvari brojni pridjevi, ipak su izgubili neodređeni pridjevski vid: *prvi, drugi, treći, četvrti, šesti, deseti, stoti* itd. Dekliniraju se po sistemu pridjevske promjene: *prvi, prvog(a), prvom(e), (u)*... U slaganju sa imenicom također se mijenjaju: *prvi januar (siječanj), prvog(a) januara (siječnja), petnaesti mart (ožujak), petanestog(a) marta (ožujka)* itd., pa je pogrešno: *Dogodilo se to **prvi** januara, **petnaesti** marta* i sl. Također, ako se mjeseci imenuju rednim brojem, mijenjaju se oba redna broja u datumu: *Dogodilo se to **šestog drugog**.* Veza dva redna broja u kojem se prvi ne mijenja (up. *Dogodilo se to **šesti drugoga***) nije autentična osobina bosanskog jezika.

Tvorba brojeva

255. Brojevi se tvore na dva načina: izvođenjem i slaganjam.

Redni brojevi se izvode od glavnih dodavanjem morfema ***-i***. Karakteristično je da se ova morfema dodaje na posebnu osnovu za redne brojeve: *prvi, drugi, treći, četvrti*. Od *pet* pa do *devedeset i devet* **i** se dodaje na pravi oblik glavnog broja: *pet+i - peti, šesti, devedeset i deveti*. Na ***sto*** se dodaje ***-ti***: *stoti*, a iza toga slijedi slaganje: *sto+prvi - stoprvi* itd.

Zbirni se brojevi tvore izvođenjem. Dodaju se morfemi ***-oje*** ili ***oro/ero***: *dvoje, troje; četvero/četvoro, petero* itd. U bosanskom jeziku frekventniji je morfem ***-ero*** u zbirnom broju (*petero, šestero*), dok je u brojnoj imenici običnija morfema ***-oro*** (*petorica, šestorica*).

Iza deset pa naviše glavni brojevi se tvore slaganjem: *jedanaest* (od jedan na deset), *dvanaest* (dva na deset), *trinaest* (tri na deset) itd.

GLAGOLI

256. Glagoli su promjenljive riječi kojima označavamo da neko vrši određenu **radnju**, da se nešto **zbiva**, ili se kazuje **stanje** u kojem se neko ili nešto nalazi.

Klasifikacija glagola po značenju

257. Prema onom šta označavaju razlikujemo glagole radnje, zbivanja i stanja.

Glagoli radnje kazuju svjesno djelovanje vršioca radnje: *čitati* (Emir *čita*), *raditi, graditi, dotrčati, proviriti, pjevati, igrati, voziti, poći, doći* itd.

Glagoli zbivanja označavaju događanje koje nije uslovljeno našom voljom nego ga uzrokuju prirodne sile: *grmjeti (grmi), svanji-*

vati, razdaniti se, naoblačiti se, mračiti se, puhati, ostarjeti, klokotati, venuti itd.

I jedne i druge nazivamo **evolutivnim (razvojnim) glagolima**, jer u širem smislu riječi izriču razvoj radnje.

Prema odnosu sadržaja radnje i vremenskog toka glagoli se mogu klasifikovati u različite značenjske skupine:

- **Ingresivni glagoli** su glagoli tipa *proviriti* i znače početnu radnju.
- **Kompletivni glagoli** su glagoli tipa *dotrčati* i kazuju završnu radnju.
- **Finitivni glagoli** tipa *pročitati* kazuju potpunu radnju.
- **Kumulativnim glagolima** *naslagati* i sl. iskazuje se radnja koja se obavlja dio po dio.
- **Intenzivni glagoli** *razbježati* i sl. izražavaju pojačanu radnju.
- **Majorativni glagoli** *nadglasati, nadjačati, nadmudriti* itd. kazuju radnju koja preteže u odnosu na drugu.
- **Distributivnim glagolima** tipa *poskidati* kazuje se da u radnji aktivnost teče jedno po jedno.
- **Limitativnim glagolima** tipa *pribrati se* kazuje se ograničena radnja.
- **Rezultativni glagoli** *nacrtati* itd. pokazuju obavljenu radnju s postignutim ciljem.

Glagoli stanja ne svrstavaju se u evolutivne glagole, pošto samo izriču stanje u kojem se neko ili nešto nalazi: - ***Čamio je** pred vratima tri sata čekajući.* - *Sudi za vodu* ***stajali su*** *danima prazni.*

Ovim glagolima mogu se izraziti različite značenjske nijanse stanja: *živjeti, ljetovati, noćiti, postojati, mirovati, čamiti, šutjeti, čučati, stajati, disati, drijemati, spavati, htjeti, morati, željeti* itd.

258. Glagoli se mogu klasifikovati i prema **količini radnje**. Kad glagoli izriču radnju koja se vrši u manjoj mjeri od prosječne,

nazivaju se **deminutivnim** (npr. *pjevuckati, lupkati, ljubakati se, sviruckati, vozikati se* itd.).

259. Nasuprot njima stoje glagoli koji izriču da se radnja vrši više nego obično (up. *pretjerati, prepeći, prepržiti, presoliti* itd.), pa se nazivaju **augmentativnim.**

260. Glagolima se može iskazati **trajanje radnje**, pa se prema tome mogu klasifikovati na **trajne, učestale i trenutne**. Glagoli koji kazuju da radnja neprekidno traje zovu se **trajni** ili **durativni** (*čitati, jesti, hodati*), glagoli koji izriču ponavljanje i isprekidanost radnje su **iterativi, iterativni** ili **učestali glagoli** (*kašljucati, polijetati, cupkati* itd.), a glagoli s radnjom koja se izvršila u jednom momentu nazivamo **momenta(l)nim** ili **trenutnim glagolima** (*vrisnuti, skočiti, brecnuti se* i dr.).

Klasifikacija glagola po prelaznosti radnje

261. Uz određen broj glagola mora se navesti bliži objekat u akuzativu bez kojeg bi iskaz bio nepotpun. Takav je, npr. glagolski oblik *vozi* u rečenici: Dječak ***vozi** bicikl*, jer radnja prelazi na objekat - *bicikl*. Glagoli *voziti, dati, kupiti, čitati, napisati* i sl. zbog ove svoje osobine zovu se **prelazni**, za razliku od **neprelaznih glagola**: *ići, trčati, lebdjeti, spavati, uživati* itd. uz koje dolazi dalji objekat (up. ***Uživao je** u plivanju. **Razgovarali su** o lingvistici. On **pomaže** majci.*).

Posebnu grupu glagola sačinjavaju **povratni** ili **refleksivni glagoli** kod kojih radnja prelazi na objekat, ali je taj objekat jednak subjektu i prepoznaju se po tome što uza se imaju uvijek povratnu zamjenicu ***se***: *češljati se, umivati se, čuvati se* itd.

Kad se u rečenici enklitički oblik povratne zamjenice ***se*** može zamijeniti punim oblikom ***sebe***, onda se radi o **pravom povratnom glagolu**, up. *Derviša se češlja = Derviša **sebe** češlja.*

Tamo gdje ovakva supstitucija nije moguća, a to je kod glagola koji označavaju unutarnja stanja subjekta, radi se o **nepravim pov-**

ratnim glagolima: *On se puno sekira.* ***Začudio se** u tom trenutku.* ***Smijala se** cijeli dan.*

Posebnu grupu povratnih glagola čine oni u kojima radnju vrši uzajamno više subjekata: *Žene **se svađaju**. Djeca su **se potukla**.* Glagoli kao *svađati se, tući se, takmičiti se* i sl. zovu se **uzajamno** ili **recipročno povratni**.

Glagolski vid

262. Glagoli mogu obilježavati svršenu i nesvršenu radnju. Prvo, npr. iskazuju glagoli: *mahnuti, viknuti, kucnuti, dreknuti, dignuti* itd., a drugo glagoli: *mahati, vikati, kucati, drečati* itd. Između ove dvije grupe glagola razlika je u tome što se kod prvih tok vremena ispoljava u ograničenosti (izvršenosti), a kod drugih u neograničenosti (neizvršenosti), u trajanju. Osobina glagola da mogu iskazivati vremensku ograničenost i neograničenost naziva se **glagolskim vidom** ili **aspektom**.

263. Po vidu razlikujemo **svršene (perfektivne)** i **nesvršene (imperfektivne) glagole**. Kod svršenih glagola radnja se ne može dijeliti na faze, npr. kod glagola *lupnuti* sve je u istom momentu, početak, sredina i kraj radnje. Nesvršena radnja se može dijeliti na faze, pa je npr. glagolom *lupati* označen cijeli proces lupanja: početak, nastavak itd. Razlika između ova dva vida glagola je u tome što je sadržaj svršenih glagola vremenski ograničen, a sadržaj nesvršenih vremenski je neograničen.

Unutar svršenih i nesvršenih glagola mogu se utvrditi i **značenjske nijanse**. Npr. nesvršeni glagoli su *lupati* i *lupkati*. Međutim, prvi ukazuje na kontinuirano trajanje, drugi na ponavljanje radnje.

264. U kontekstu određeni glagoli mogu imati dva vida. Takvi su glagoli npr. *telefonirati, adaptirati, kalajisati, ručati, čuti* i sl. Kada imaju svršeni vid, u kontekstu se to određuje i riječima kao što su:

često, redovno, uvijek, više puta itd. (up. ***Više puta** sam telefonirao, ali je bilo zauzeto).*

265. Svršena radnja se može iskazati samo oblicima glagola za prošlost i budućnost, npr. Ona *je pročitala* knjigu. Ona *će pročitati* knjigu.

266. Nesvršena radnja može se izreći oblicima glagola za prošlost, sadašnjost i budućnost (Ona *je čitala* knjigu. Ona *čita* knjigu. Ona *će čitati* knjigu.).

Tvorba glagola

267. Glagoli se mogu tvoriti sufiksalnom, prefiksalnom, prefiksalno-sufiksalnom i složeničkom tvorbom.

a. Sufiksalnom tvorbom su, npr. od glagola nastali glagoli: *kucnuti* od *kucati* sufiksom ***-nuti***, *dočekivati* od *dočekati* sufiksom ***-ivati***, *dodjeljivati* od *dodijeliti* sufiksom ***-(j)ivati*** i sl.

- Ako se od nesvršenih (imperfektivnih) glagola tvore svršeni (perfektivni) glagoli (npr. *kucati>kucnuti, šapnuti, pipnuti* i sl.), tu pojavu nazivamo **perfektivizacija**. Obrnuto od toga, kad se od svršenih (perfektivnih) glagola tvore nesvršeni (imperfektivni) glagoli (npr. *dočekati>dočekivati, dodjeljivati* itd.), onda se ta pojava naziva **imperfektivizacija.**

- Od osnovnih nesvršenih glagola mogu nastati novi nesvršeni glagoli. Npr. sufiksima ***-iva(ti), -ava(ti)*** izvode se učestali glagoli (**iterativizacija**): *iskakivati (<iskakati), noćivati (<noćiti), ručavati (<ručati)* i sl.

- Brojnim sufiksima izvode se deminutivni i pejorativni glagoli.

U deminutivnim glagolima nalazimo sufikse ***-ikati*** (*vozikati se), **-kati** (treskati, gurkati, mljackati), **-uckati** (dremuckati, sviruckati*), ***-akati*** (*ljubakati*), ***-arati*** (*vucarati se*), ***-jakati*** (*moljakati*), ***-karati*** (*piskarati*), ***-ketati*** (*pucketati*), ***-nuti*** (*cjepnuti*), ***-uškati*** (*ljuljuškati se*) itd.

U pejorativnim glagolima nalazimo sufikse ***-atati*** (*klimatati, lomatati*), ***-etati*** (*lupetati*), ***-isati*** (*hvalisati se*), ***-usati*** (*drmusati se*).

Glagoli se mogu izvoditi sufiksalnom tvorbom od imenica: *cvjetati (<cvijet), brazdati, bubnjati , bolovati, lakirati, mastiti, noćiti*; pridjeva: *jačati, mekšati, bijeliti, vlažiti, starjeti, ludovati*; zamjenica: *ništiti (<ništa), svojatati*; brojeva: *devetati, odvojiti, desetkovati*; onomatopeja: *ćurlikati, škljocati, ciknuti, srkati* itd.

b. Prefiksalnom tvorbom tvoreni su glagoli: *dograditi* od *graditi* prefiksom ***do-***, *napisati* od *pisati* prefiksom ***na-***, *uzletjeti* od *letjeti* prefiksom ***uz-***, *obgrliti* od *grliti* prefiksom ***ob-***, *mimoići* od *ići* prefiksom ***mimo-***, *razbacati* od *bacati* prefiksom ***raz-***, *probušiti* od *bušiti* prefiksom ***pro-*** i sl. Izvedeni glagoli su svršenog vida. Ova tvorba je vrlo produktivna.

c. Prefiksalno-sufiksalnom tvorbom izvedeni su glagoli: *ostarjeti* (<o-starje-ti), *opustjeti* (<o-pustje-ti), *obistiniti se* (<ob-istini-ti se), *obezglaviti* (<o-bez-glavi-ti), *podbočiti se* (<pod-boči-ti se) itd. Ovo je, međutim, slabije produktivna tvorba.

d. Složeničkom tvorbom nastali su glagoli: *rukovoditi* (<rukom-voditi), *brzojaviti* (brzo-javiti) itd. Ovi glagoli se tvore slaganjem. Ta je tvorba kod glagola malo produktivna.

Glagolsko lice

268. Gramatička kategorija kojom se iskazuje odnos između sagovornika u komunikaciji i subjekta iskaza naziva se glagolsko lice. Bez pomoći zamjenice u samom glagolskom obliku možemo prepoznati **prvo, drugo** ili **treće lice**. Prezentski oblik *čitam* znači *ja čitam, čitaš* znači *ti čitaš*, dok *čita* znači *on čita*. Prema tome, prvo lice predstavlja osobu koja govori, drugo lice je osoba koja prima poruku, a treće lice je osoba o kojoj se govori. Tu se radi o poklapanju značenja glagolskog oblika sa tim značenjem kod ličnih zamjenica. Ustvari takvo značenje nosi gramatički morfem ili lični nastavak u glagolskom obliku:

1.	**ja** čìtā-**m**	rèk-**oh**	**mi** čìtā-**mo**	rèk-**osmo**
2.	**ti** čìtā-**š**	rèč-**e**	**vi** čìtā-**te**	rèk-**oste**
3.	**on** čìtā-**ø**	rèč-**e**	**oni** čìtā-**ju**	rèk-**oše**

Ovo mijenjanje glagola po licima naziva se **konjugacija** ili **sprezanje**. Glagoli koji se javljaju u sva tri lica nazivaju se **lični** (*čitati, reći, pričati* i sl.), dok **bezličnim glagolima** nazivamo one koji po svom primarnom značenju dolaze samo u trećem licu, ali bez oznake lica, subjekta. Takvi glagoli se značenjem odnose na prirodne pojave: *sijevati - sijeva, grmjeti - grmi* itd.

Na osnovu prisutnosti/odsutnosti lica uz glagole, glagolske oblike dijelimo na **lične** (*sva glagolska vremena, imperativ* i *dva kondicionala*) i **bezlične - nelične** (*infinitiv, glagolski prilozi* i *glagolski pridjevi*).

Glagolski rod i broj

269. Gramatička kategorija **roda** javlja se samo kod **glagolskog radnog pridjeva** ili **participa aktivnog**, te **glagolskog pridjeva trpnog** ili **participa pasivnog**.

Od glagola *čitati* oblik radnog pridjeva za muški rod glasi: *čitao*, za ženski: *čitala* i za srednji: *čitalo*. Za sva tri roda imaju i oblici trpnog pridjeva: *plaćen, plaćena, plaćeno*.

Nije teško utvrditi da se navedeni oblici glagolskih pridjeva odnose na jedninu. Postoje i množinski oblici radnog (*čitali, čitale, čitala*) i trpnog pridjeva (*plaćeni, plaćene, plaćena*), što znači da se ovim glagolskim oblicima može iskazati i **gramatički broj**. Ta je gramatička kategorija svojstvena većini glagolskih oblika. Jedino glagolski prilozi i infinitiv ne poznaju ni lice, ni rod, ni broj. Oni imaju samo jedan oblik (up. za infinitiv: *čitati, pjevati, platiti* i sl., te za priloge: *čitajući, čitavši, pjevajući* i dr.).

Glagolsko stanje

270. U okviru rečenice subjekat može vršiti radnju (***Dječak** vozi bicikl*) i može trpjeti radnju (***Bicikl** je vožen*), tj. neko je drugi

na njemu vrši. Odnos subjekta iskaza i radnje naziva se **glagolsko stanje**. Razlikujemo **aktivno stanje** ili **aktiv** i **pasivno stanje** ili **pasiv**. Kad se kazuje radnja koju vrši rečenični subjekat, tad se radi o aktivu, a pasiv je u slučaju kad rečenični subjekat trpi radnju.

Glagolsko vrijeme

271. Gramatička kategorija kojom se uspostavlja vremenski odnos glagolskog sadržaja prema trenutku govora naziva se **glagolsko vrijeme**. Događaji i zbivanja ostvaruju se u nekom vremenu, a ono se računa prema trenutku govora. **Sadašnje vrijeme** je ono koje obuhvata radnju **u** trenutku govora (*Pjeva* da mu prođe vrijeme), **prošlo vrijeme** obuhvata radnju **do** trenutka govora (*Pjevao je* da mu prođe vrijeme) i **buduće vrijeme** obuhvata radnju **od** trenutka govora (*Pjevat će* da mu prođe vrijeme).

Glagolski sadržaj može se ostvariti kao **pojedinačna konstatacija**. To je slučaj kad se vrijeme računa od trenutka govora. Međutim, glagolski sadržaj se može iskazati i kao **opća konsatacija** koja vrijedi za svako vrijeme, svevremenska je: *Zemlja se **okreće**. Rijeka **dijeli** grad na dva dijela.*

Glagolski način

272. Glagolski oblici ostvaruju se u iskazu u dvije osnovne upotrebe. Njima se mogu izreći ostvareni (ili ostvarljivi) sadržaji, ali i mogući, pretpostavljeni (ili zamišljeni) sadržaji u nekom vremenu. To znači da se neki sadržaji ostvaruju u nekom vremenu - stvarno ili kao podsticaj, želja, zapovijest govornika.Vidjeli smo da se vremenski odnosi obilježavaju glagolskim vremenima. Kad glagolski oblici sadržavaju pretpostavku o realiziranju iznesenog sadržaja, ili stav govornog lica prema iskazanoj radnji, to se iskazuje **glagolskim načinima**.

Ako uporedimo rečenice: *Emir **je mirovao** dok mi nismo došli. Još **bi mirovao** da mi nismo došli. **Miruj**, dijete!*, utvrdit ćemo da glagolski oblici imaju i druga gramatička značenja, osim vremenske relacije. Tako glagolski oblik *bi mirovao* može značiti mogućnost, želju, nesigurnu tvrdnju (**kondicional ili potencijal**), oblik *miruj* značiti poticaj, zapovijest, molbu (**imperativ**).

Glagolskim **načinom** ili **modusom** izriče se pretpostavljeni sadržaj i odnos govornika prema radnji ili stanju iskazanim glagolom. Pri tom se u prvom redu misli na **kondicional** kojim se izriče kakva mogućnost i **imperativ** koji je podsticaj na aktivnost.

Glagolski oblici

273. Na osnovu toga da li se glagolskim oblikom iskazuje gramatička kategorija vremena ili stav govornika prema glagolskom sadržaju, kao glagolske oblike razlikujemo glagolska vremena i glagolske načine.

a. Glagolska vremena izriču vremensku relaciju između trenutka govora i značenja glagolskog oblika. Značenje se odnosi na sadašnjost, prošlost i budućnost. Na osnovu toga razlikujemo:

1. prezent (sadašnje vrijeme),
2. perfekat (prošlo vrijeme),
3. aorist (prošlo svršeno vrijeme),
4. imperfekat (prošlo nesvršeno vrijeme),
5. pluskvamperfekat (zavisno prošlo vrijeme),
6. futur prvi (osnovno buduće vrijeme),
7. futur drugi (zavisno buduće vrijeme).

b. Glagolski način ili modus iskazuje stav govornog lica prema sadržaju koji se iznosi glagolom (izjava, mogućnost, želja, podsticaj, ostvarljivost radnje itd.). Razlikujemo dva glagolska oblika za iskazivanje načina:

- imperativ (zapovjedni način) i
- kondicional ili potencijal (pogodbeni način).

Na osnovu njihove **tvorbe** glagolske oblike dijelimo na **jednostavne** i **složene**. U jednostavne spadaju: *infinitiv, prezent, aorist,*

imperfekat, imperativ, glagolski prilog sadašnji, glagolski prilog prošli, glagolski pridjev radni i glagolski pridjev trpni, a u složene glagolske oblike *perfekat, pluskvamperfekat, futur prvi, futur drugi i dva kondicionala.*

Pomoćni glagoli

274. U sastavu složenih glagolskih oblika perfekta, pluskvamperfekta, futura prvog i drugog i oba kondicionala osim oblika glagola koji se mijenja nalaze se i oblici pomoćnih glagola ***jesam (sam), htjeti*** i ***biti***. Zovu se pomoćni glagoli zato što služe u tvorbi složenih glagolskih oblika (npr. u perfektu *sam vidio* oblik *sam* je pomoćni glagolski oblik).

275. Pomoćni glagol **jesam (sam)** ima samo prezent:

jèsam, sam	jèsmo, smo
jèsi, si	jèste, ste
jȅst, je	jèsu, su

276. Glagol **htjeti** ima sve oblike osim trpnog pridjeva:

Prezent		**Imperativ**	
hòću, ću	hȍćemo, ćemo	——	htjȅdnimo
hȍćeš, ćeš	hȍćete, ćete	htjèdni	htjȅdnite
hȍće, će	hòćē, će	(neka) hȍće	(neka) hȍćē

Aorist		**Imperfekat**	
htjȅh, htjȅdoh	htjȅsmo, htjȅdosmo	htȉjāh	htȉjāsmo
htjȅ, htjȅde	htjȅste, htjȅdoste	htȉjāše	htȉjāste
htjȅ, htjȅde	htjȅše, htjȅdošē	htȉjāše	htȉjāhu

Glagolski prilog sadašnji: htȉjūći

Glagolski prilog prošli: htjêvši

Glagolski pridjev radni: htȉo, htjȅla, htjȅlo, htjȅle, htjȅla

277. Pomoćni glagoli *jesam* i *htjeti* u prezentu pored punih akcentovanih oblika imaju i kraće neakcentovane enklitičke (*sam, si, je..., ću, ćeš, će...*) koji su češće u upotrebi. Duži akcentovani oblici u upotrebi su kad se naročito naglašava ono što se njima izriče, a enklitički su u svim drugim slučajevima.

U odričnim oblicima ovih glagola odrična riječca je s njima spojena u jednu riječ: *nisam, nisi, nije, nismo, niste, nisu; neću, nećeš, neće, nećemo, nećete, neće.*

278. Glagol **biti** ima sve oblike osim trpnog pridjeva:

Prezent		**Imperativ**	
bȕdēm	bȕdēmo	——	bȕdimo
bȕdēš	bȕdēte	bȕdi	bȕdite
bȕdē	bȕdū	neka bȕdē	neka bȕdū

Aorist		**Imperfekat**	
bȉh	bȉh	bjȅh, bȉjāh	bjȅsmo, bȉjāsmo
bi	bȉste	bjȅše, bȉjāše	bjȅste, bȉjāste
bi	bȉšē, bȉ	bjȅše, bȉjāše	bjȅhū, bȉjāhú

Glagolski prilog sadašnji: bȕdūći
Glagolski prilog prošli: bîvši
Glagolski radni pridjev: bȉo, bíla, bílo; bíli, bíle, bíla

Glagolske osnove i nastavci

279. U tvorbi jednostavnih glagolskih oblika razlikujemo dva dijela: osnovu i gramatičke morfeme. Osnovom se izražava osnovno, leksičko značenje, a morfeme su nosioci gramatičkih značenja.

a. U sistemu glagolskih oblika razlikujemo dvije osnove: **prezentsku i infinitivnu**.

- Prezentsku osnovu većine glagola određujemo tako što od oblika prezenta za treće lice mn. odbijemo -**u**, npr. *naber-u, čuj-u* itd. Na taj način se ne može odrediti prezentska osnova kod glagola tipa

vikati, pisati i sl. Polazna alternanta prezentske osnove nalazi se u imperfektu: *vik-ah*, a vidljiva je i u infinitivu *vik-a-ti*. U prezentu nalazimo izmijenjenu osnovu tih glagola: *viče-m* (> vik-jem) itd.

- Infinitivnu osnovu glagola koji se svršavaju na morfem ***-ti***, najčešće dobijamo odbijanjem tog morfema, npr. *nabra-ti, ču-ti, vika-ti, drža-ti* itd. Kod glagola koji se u infinitivu svršavaju na ***-ći*** infinitivna osnova se najčešće određuje prema prvom licu aorista jednine odbijanjem morfema ***-oh***, npr. *mog-oh. pek-oh, rek-oh* itd.

b. Na ove osnove u tvorbi glagolskih oblika dodaju se gramatičke morfeme, koje označavaju lice i broj (npr. u prvom licu jed. prezenta ***-m*** (*čuje-m*), u prvom licu jd. aorista ***-h*** (*nabra-h*) itd.), ili rod i broj (up. glagolskom radnom pridjevu ***-o,-la, -lo, -li, -le, -la***: *nabra-o, nabra-la, nabra-lo, nabra-li* itd.) ili glagolski oblik (v. ***-ti*** u infinitivu: *čita-ti*, ili ***-vši / -v*** u glagolskom prilogu prošlom: *vidjevši,vidjev* i sl.).

Morfološka klasifikacija glagola po vrstama

280. Klasifikacija glagola može biti prema završetku prezentske osnove, prema završetku infinitivne osnove, ili na osnovu odnosa završetaka prezentske i infinitivne osnove. Zbog toga postoje različite morfološke klasifikacije glagola po vrstama.

281. Prema klasifikaciji u kojoj se kao kriterij uzima završetak infinitivno-aoristne osnove glagoli se dijele na šest vrsta:

1. vrsta: glagoli čija je infinitivna osnova sam korijen bez ikakvih nastavaka: npr. *pi-ti, tres-ti, pek-oh* itd.

2. vrsta: infinitina osnova završava se na ***-nu***: npr. *viknu-ti, dignu-ti, niknu-ti* itd.

3. vrsta: infinitivna osnova završava se na ***-je*** od jata, npr. *vidje-ti, želje-ti, trpje-ti* itd.

4. vrsta: infinitivna osnova završava se na ***-i***, npr. *voziti, nositi, raditi* itd.

5. vrsta: infinitivna osnova završava se na ***-a***, npr. *čitati, čuvati, oprati* itd.

6. vrsta: infinitivna osnova završava se na ***-ova/-eva*** ili ***-iva***, npr. *kupovati, noćivati, kazivati* itd.

Infinitiv

282. Naziva se još i **neodređeni glagolski oblik**, pošto se njime iskazuje samo pojam radnje, a izostaju značenja roda, broja, lica, vremena. Tvori se od infinitivne osnove i gramatičkih morfema ***-ti*** i ***-ći***: *čita-ti, radi-ti, pobje-ći* itd.

283. U rečenici se javlja kao **dopuna modalnim i faznim glagolima** (*mora raditi*, *poče čitati* i sl.), a najčešće kao leksička kategorija služi za **tvorbu futura prvog** (mi *ćemo ići,* mi *ćemo raditi* itd.).

Infinitiv može u kontekstu predstavljati subjekt rečenice i tada mu je upotreba nezavisna: ***Pušiti*** *nije dozvoljeno.* ***Iznijeti*** *je bilo teško.*

Prezent

284. Glagolski oblik kojim se obuhvata radnja u trenutku govora naziva se **prezent** ili **sadašnje vrijeme** zbog toga što mu je karakteristično obilježje izražavanje sadašnjosti.

285. Prezent se tvori dodavanjem četiri vrste nastavačkih morfema na prezentsku osnovu. U jednini se dodaju ***-am, -em, -jem, -im*** (1. lice), ***-aš, -eš, -ješ, -iš*** (2. lice), ***-a, -e, -je, -i*** (3. lice), a u množini ***-amo, -emo, -jemo, -imo*** (1. lice), ***-te, -ete, -ite*** (2. lice), ***-aju,-u, -ju*** ili ***-e*** (3. lice). Npr. prezent glagola *čitati, jesti, čuti, nositi* glasi:

	Jednina				**Množina**			
	a.	**b.**	**c.**	**d.**	**a.**	**b.**	**c.**	**d.**
1.	čìtām	jȅdēm	čȕjēm	nȍsīm	čìtāmo	jȅdēmo	čȕjēmo	nȍsīmo
2.	čìtāš	jȅdēš	čȕjēš	nȍsīš	čìtāte	jȅdēte	čȕjēte	nȍsīte
3.	čìtā	jȅdē	čȕjē	nȍsī	čìtajū	jȅdū	čȕjū	nȍsē

Po ovakvom obrascu ne mijenjaju se glagoli *moći* i *htjeti*, pošto u prvom licu jednine prezenta imaju morfem ***-u***: *mogu, hoću*.

286. Prezentska osnova se često razlikuje od infinitivne po završnom suglasniku. Jotovanjem je, npr. zamijenjen završni suglasnik prezentske osnove, pa se ona po tome razlikuje od infinitivne (up. *skakati - skačem < skak-jem, pisati - pišem < pis-jem, mazati - mažem < maz-jem*).

Alternacija može biti i zbog palatalizacije po kojoj je fonema **k** zamijenjena sa **č** u svim oblicima prezenta, osim u trećem licu množine (v. *vučem, vučeš, vuče, vučemo, vučete,* ali *vuku*).

Aorist

287. Osnovno je značenje aorista iskazivanje radnje ograničenog trajanja koja se vršila u neposrednoj prošlosti. Vrlo često se upotrebljava u pripovijedanju kako bi se opisali dinamično ostvareni i doživljeni događaji, up. ***Uhvatih*** *u putu jednoga trgovca, pa mu* ***uzeh*** *sve što je imao (*Ljubušak, *Istočno blago). - Tako je Emir Šintor otkrio tajnu zbog koje Sabahudin i Mansud* ***potrošiše*** *nekoliko dana i noći... ne bi li vidjeli što se zbiva u Gospićkinoj kući (* A. Sidran, *Sjećaš li se Doli Bel).*

Oblici aorista se tvore od infinitivne osnove svršenih (rjeđe nesvršenih) glagola i nastavačkih morfema za aorist. Ako se infinitivna osnova završava na vokal, onda su nastavački morfemi: ***-h, -ø, -ø; -smo, -ste, -še***. Kad se infinitivna osnova završava na konsonant, dodaju se morfeme: ***-oh, -e, -e; -osmo, -oste, -oše***. Npr. oblici aorista glagola *leći* i *pjevati* glase:

Jednina		**Množina**	
1. pjȅva-**h**	lèg-**oh**	pjȅva-**smo**	lèg-**osmo**
2. pjȅva-ø	lȅž-**e**	pjȅva-**ste**	lèg-**oste**
3. pjȅva-ø	lȅž-**e**	pjȅva-**še**	lèg-**oše**

288. Glagoli kao *leći, reći, peći* i sl. imaju dvije alternante: u drugom i trećem licu jed. osnova im se završava na **č, ž, š**, a u ostalim licima na **k, g, h**, up. *legoh, leže.., legosmo..., rekoh, reče..., rekosmo* itd.

Imperfek(a)t

289. Imperfekat se polahko povlači iz svakodnevne komunikacije i svoje mjesto ustupa perfektu. Susreće se u narodnim govorima i u jeziku književnih djela, up. *Jednom* ***sjeđaše*** *Mensur-halife sa svojim velikašima i pade mu na um da je zaboravio svoju enfijensku kutiju (*Ljubušak, *Istočno blago). - Okus njezine usne* ***bijaše*** *mu bolno poznat (*Hajdarević, *Klinika)*..

290. Oblicima imperfekta označava se prošla radnju neograničenog trajanja. Tvori se samo od nesvršenih glagola. Kod jednih glagola nastavci za imperfekat se dodaju na infinitivnu, a kod drugih na prezentsku osnovu.

a. Nastavcima ***-ah, -aše, -aše, -asmo, -aste, -ahu*** tvori se imperfekt glagola čija se infinitivna osnova svršava na ***a:*** *rezah(<reza-ah), pjevah, pisah, držah* i sl.

Jednina	Množina
1. pjȅv-āh	pjȅv-āsmo
2. pjȅv-āše	pjȅv-āste
3. pjȅv-āše	pjȅv-āhu

b. Također, nastavcima ***-ah, -aše, -aše, -asmo, -aste, -ahu***, ali od prezentske osnove tvori se imperfekat svih glagola čija se infinitivna osnova završava bilo kojim vokalom osim ***a***: *nošah (<nos-i̯-ah>nos-j-ah), vožah, brinjah, građah* i sl. Ovi oblici imperfekta imaju jotovan suglasnik na kraju osnove, pa su alternanta prema polaznoj osnovi:

Jednina	Množina
1. grâđ-āh	grâđ-āsmo
2. grâđ-āše	grâđ-āste
3. grâđ-āše	grâđ-āhu

c. Na prezentsku osnovu glagola čija se infinitivna osnova završava na suglasnik dodaju se nastavci: ***-ijah, -ijaše, -ijaše, -ijasmo, -ijaste, -ijahu***: *pletijah (< plet-ijah), tresijah predijah* i sl.

	Jednina	Množina
1.	trés-ijāh	trés-ijāsmo
2.	trés-ijāše	trés-ijāste
3.	trés-ijāše	trés-ijāhu

Kad se ovi nastavački morfemi dodaju na infinitivne osnove glagola *peći, vući, strići, tući*, javljaju se alternante **c, z, s** prema **k, g, h** u polaznoj osnovi zbog izvršene palatalizacije, up. *vucijah* (osnova: *vuk-*), *pecijah, strizijah, vrsijah* itd.

291. Imperfekat glagola *biti* ima dva oblika: *bijah, bijaše, bijaše, bijasmo, bijaste, bijahu* i *bjeh, bješe, bješe; bjesmo, bjeste, bjehu*.

292. Vokal *a* u nastavku svih lica redovno je dug: *pècijāh, trésijāh, grâđāh, pjȅvāh* itd.

SLOŽENI GLAGOLSKI OBLICI

Perfek(a)t

293. Glagolska radnja koja se događa u prošlosti prije trenutka govora označava se perfektom. Ovaj glagolski oblik se tvori od nenaglašenih oblika prezenta glagola ***jesam***: *sam, si, je, smo, ste, su* i radnog pridjeva glagola koji se mijenja.

	Jednina	Množina
1.	ùčio/ùčila sam	ùčili/ùčile smo
2.	ùčio/ùčila si	ùčili/ùčile ste
3.	ùčio/ùčila/ùčilo je	ùčili/ùčile/ùčila su

Perfekat sastavljen od pomoćnog glagola i glagolskog radnog pridjeva nije stilski markiran. Međutim, stilski je markiran krnji perfekat koji se javlja u pripovijedanju (v. t. 430).

Pluskvamperfek(a)t

294. Glagolskim oblikom se može izraziti prošla radnja koja se događa prije, poslije ili za vrijeme vršenja neke druge radnje. Takva prošla radnja zavisna je od neke druge radnje, a glagolski oblik kojim se označava naziva se **pluskvamperfekat**.

295. Pluskvamperfekat se tvori od imperfekta ili perfekta pomoćnog glagola *biti* i oblika glagolskog radnog pridjeva glagola koji se mijenja:

Jednina	Množina
1. bȉjāh rádio / bȉo sam rádio	bȉjāsmo rádili / bíli smo rádili
2. bȉjāše rádio / bȉo si rádio	bȉjāste rádili / bíli ste rádili
3. bȉjāše rádio / bȉo je rádio	bȉjāhu rádili / bíli su rádili

296. U odnosu na perfekat u upotrebi je pluskvamperfekat znatno rjeđi i stilski je markiran, up. *Djed Imšir se sa tog puta u Pljevlja, kuda **je bio otputovao** da nađe mjesto, kupi zemlju, a zatim dođe po porodicu - vratio brzo natrag, mrk i ljut* (Š. Pandžo, *Priča djeda Imšira*).

Funkcija mu je da označi radnje ili stanja koja se događaju **istovremeno** sa nekom radnjom u prošlosti (Nesvjesno podigoh ruku i opet je spustih jer *bijah zanijemio*), **prije** (Prije nego smo krenuli, za sve *smo se bili* dobro *pripremili*), ili **poslije** pomenute radnje (Dugo smo pješačili, pa *smo se bili* jako *umorili*).

Futur prvi

297. Složenim glagolskim oblikom koga nazivamo futur prvi izražava se budućnost. Gradi se od enklitičkih oblika prezenta pomoćnog glagola *htjeti* i *infinitiva:*

Jednina	Množina
1. ja ću čìtati, čìtaću / čìtat ću	mi ćemo čìtati, čìtaćemo / čìtat ćemo
2. ti ćeš čìtati, čìtaćeš / čìtat ćeš	vi ćete čìtati, čìtaćete / čìtat ćete
3. on će čìtati, čìtaće / čìtat će	oni će čìtati, čìtaće / čìtat će

298. Iz promjene se vidi i način pisanja futura prvog. Kad je enklitika ispred infinitiva, piše se odvojeno (*ću čitati* i sl.). Ako se enklitika nađe iza infinitivnog oblika bez krajnjeg **i**, može se pisati odvojeno (*čitat će*), ali, što je običnije, i sastavljeno (*čitaće*).

299. U tvorbi futura prvog mjesto infinitiva može sudjelovati i konstrukcija **da + prezent** (ja *ću* ***da čitam***, ja *ću* ***da legnem*** itd.), što omogućuje da se u rečenici ne ponavljaju isti ili slični glagolski oblici (up. rečenice: *Prvo ću **raditi**, pa ću onda **odmarati**. / Prvo ću **da radim**, pa ću onda **odmarati***).

300. Futur prvi glagola na -**ći** uvijek se piše odvojeno:

Jednina	**Množina**
1. ja ću rèći, rèći ću	mi ćemo rèći, rèći ćemo
2. ti ćeš rèći, rèći ćeš	vi ćete rèći, rèći ćete
3. on će rèći, rèći će	oni će rèći, rèći će

Futur drugi

301. Složeni glagolski oblik kojim se iskazuje radnja u budućnosti koja se vrši istovremeno, prije ili poslije neke druge buduće radnje naziva se **futur drugi** ili **futur egzaktni**. Gradi se od oblika prezenta glagola *biti* i *radnog pridjeva*:

Jednina	**Množina**
1. bȕdēm písao	bȕdēmo písali
2. bȕdēš písao	bȕdēte písali
3. bȕdē písao	bȕdū písali

302. Futur drugi najčešće se može zamijeniti prezentom svršenih glagola, npr. *Prije nego **budem napisao** pismo, pogledaću u tvoju sliku. / Prije nego **napišem** pismo, pogledaću tvoju sliku.* Zamjena futurskog oblika *budem napisao* sa prezentskim oblikom *napišem* moguća je

zbog toga što se svršenim glagolima nikad ne može iskazati sadašnjost. Oblikom *napišem*, npr. ne obilježavamo radnju koja se vrši dok o njoj govorimo, ona će se ipak vršiti iza momenta govora.

GLAGOLSKI NAČINI

Imperativ

303. Imperativom se iskazuje zapovijest, molba, zabrana, opomena, želja i sl. Ima oblike za drugo lice jednine, te za prvo i drugo lice množine. Gradi se od prezentske osnove i nastavaka.

a) Kad se prezentska osnova završava vokalom, dodaju se nastavci: ***-j, -jmo, -jte*:** *čìtā-j, čìtā-jmo, čìtā-jte* i sl.

b) Ako se prezentska osnova završava na konsonant, dodaju se nastavci: ***-i, -imo, -ite***: *lèt-i, lèt-imo, lèt-ite.*

Zapovijed se može izreći i trećim licem prezenta ispred kojeg dolaze **da** i **neka**: *neka ùradi, neka ùrade, reci mu da ùradi, reci im da ùrade* itd.

Kondicional

304. Kondicionalom (potencijalom) kazuje se kakva mogućnost ili želja za vršenje radnje. Razlikujemo kondicional prvi ili sadašnji i kondicional drugi ili prošli. Prvim se može izreći želja i mogućnost, a drugim samo mogućnost.

305. Kondicional prvi se tvori od neakcentovanog aoristnog oblika glagola *biti* i glagolskog radnog pridjeva:

Jednina	**Množina**
1. ja *bih príčao*	mi *bismo príčali*
2. ti *bi príčao*	vi *biste príčali*
3. on *bi príčao*	oni *bi príčali*

306. Kondicional drugi se gradi od kondicionala prvog glagola **biti** i radnog glagolskog pridjeva: *bȉo bih príčao, bíli bismo príčali* itd.

307. Kondicional prvi se upotrebljava i za sadašnjost i za prošlost: *Ne bismo sad pričali. Ne biste tad pričali.* Kondicional drugi se upotrebljava samo za prošlost: *Ne bi bili pričali da ih nije pitao.*

308. U književnim djelima javlja se i dijalekatska tvorba kondicionala: A kad god *bi* on malo *stani*, pa *ohani*, uvijek *bi* mu nešto *nedostajalo.* Pored književnog oblika kondicionala (*bi nedostajalo*) u rečenici je i dijalekatska tvorba: aoristni oblik pomoćnog glagola *biti* i imperativ mjesto radnog pridjeva (bi *stani*, pa *ohani*) zbog čega je ovakva tvorba kondicionala izrazito stilski markirana. U dijalektologiji ovakva tvorba kondicionala naziva se **habitual.**

GLAGOLSKI PRIDJEVI

309. Dva su glagolska pridjeva: glagolski pridjev radni i glagolski pridjev trpni:

310. **Glagolski pridjev radni** (**particip aktivni**) tvori se od infinitivne osnove i nastavaka ***-o, -la, -lo*** u jednini i ***-li, -le, -la*** u množini (*písa-o, písa-la, písa-lo; písa-li, písa-le, písa-la*). Ovaj glagolski oblik nalazimo u perfektu, pluskvamperfektu, futuru drugom i u oba kondicionala (up. u perfektu: je *znao*, u futuru drugom: bude *znao*, u kondicionalu: bih *znao* itd.). .

Glagolski radni pridjev može stajati uz imenicu i ponašati se kao pridjev. U tom slučaju ima deklinaciju: *ostarjeli* čovjek, *ostarjelog(a)* čovjeka, *ostarjelom* čovjeku itd.

311. **Glagolski trpni pridjev (particip pasivni)** gradi se od infinitivne ili od prezentske osnove sufiksima ***-n, -en, -t, -jen*** (*dân / dât, pèčen, nàčet, bȉjen* itd.). Ovaj pridjev je bezlični glagolsko-

imenski oblik. Gradi se od glagola a ponaša se kao imenski oblik jer ima deklinaciju (up. *pečen, pečenog, pečenom; pečena, pečene, pečenoj* i sl.). Ima oblike za sva tri roda i oba broja (*pečen, pečena, pečeno; pečeni, pečene, pečena*). Služi za tvorbu pasiva ili trpnog stanja. Njime se zajedno sa pomoćnim glagolom u pasivnoj rečenici izražava da je gramatički subjekt zahvaćen radnjom, da je trpi ili se njoj podvrgava, npr. *On je bio* ***voljen****.*

GLAGOLSKI PRILOZI

312. Dva su, također, glagolska priloga: **glagolski prilog sadašnji i glagolski prilog prošli.** U rečenici imaju funkciju priloške odredbe uzroka, načina, namjere i sl.

a. **Glagolski prilog sadašnji** ili **particip prezenta** gradi se od trećeg lica množine prezenta i nastavka ***-ći***: *čitaju-ći > čitajući, pjevaju-ći > pjevajući, noseći, plivajući* itd. Ovaj prilog je bezlični glagolski oblik koji označava nesvršenu radnju koja se dešava istovremeno s radnjom iskazanom u predikatu: ***Čitajući*** *pismo, plakala je...*

b. **Glagolski prilog prošli** ili **particip perfekta** gradi se od infinitivne osnove i nastavaka ***-vši*** i ***-v*** ako se osnova svršava na vokal (*vidje-vši>vidjevši, vidje-v>vidjev* itd.) i nastavaka ***-avši*** i ***-av*** ako se osnova završava na konsonant (*doš-avši, doš-av, stigavši* i sl.). Ovaj glagolski oblik je bezličan i znači svršenu radnju koja se desila prije radnje izrečene predikatom, up: ***Rekavši*** *to, pokazao je na mjesto događaja.*

PRILOZI

313. Riječi kojima se obilježavaju okolnosti u kojima se vrši glagolska radnja nazivaju se **prilozi** ili **adverbi**. Najčešće su priloženi glagolima kao dopuna kako bi se označilo mjesto, vrijeme, način, uzrok vršenja glagolske radnje... Npr. u rečenici: ***Danas*** *je* ***ovdje namjerno***

rekao da ne radimo ***dobro***, prilogom ***danas*** izriče se vrijeme, prilogom ***ovdje*** mjesto, prilozima ***namjerno*** i ***dobro*** način vršenja radnje.

314. Prema tome, po značenju prilozi mogu biti:
mjesni: *tamo, ovdje, tu, gdje,*
vremenski: *juče(r), danas, dogodine, lani,*
načinski: *tako, namjerno, nekako,*
uzročni: *zato,*
količinski: *mnogo, puno, suviše* itd.

315. Najčešće su dopuna glagolima, ali mogu pratiti i imenicu (***Mnogo*** *baba, kilava djeca...*), zamjenicu (***Puno*** *ih je o njemu loše pričalo*), pridjev (*Njegov odnos je bio* ***sasvim*** *korektan*), pa i prilog (*Zna to on* ***veoma*** *dobro*). Ovo se dešava onda kad se izražava stepen osobine, nebrojiva količina čega ili kakva okolnost.

316. Niz gramatika priloge svrstava u nepromjenljivu vrstu riječi zbog činjenice da je većina njih uvijek u istom obliku i da nemaju ni deklinacije ni konjugacije. Ipak, nekim vremenskim, mjesnim i načinskim prilozima može se istaći stepen osobine ili intenzitet radnje u vremenu i prostoru: *Radio je* ***brže*** *od svih.* ***Najdalje*** *je otplivao.* ***Kasnije*** *će biti suviše kasno.*

Dakle, neki prilozi imaju komparaciju (*brzo - brže, dalje - najdalje, kasno - kasnije*). Ti su oblici slični ili podudarni pridjevskim oblicima srednjeg roda. Zbog mogućnosti kompariranja nekih priloga smatra se da su oni **polupromjenljiva vrsta riječi**.

317. Prilozi se tvore na razne načine: sufiksalnom, prefiksalnom i složeničkom tvorbom. Analizom morfološkog sastava priloga **jutros** utvrdićemo da je nastao od imenice ***jutro*** i sufiksalnog morfema ***-s***, prilog *lijepo* od pridjeva *lijep* i sufiksalnog morfema ***-o***; u prilozima *uoči, obnoć, ukratko* nalazimo srastanje prijedloga i imenice (up. *u oči*); pomoću prefiksalnog morfema izvedeni su prilozi: *nikuda (> ni + kuda), donde, podaleko*; slaganjem su nastali prilozi *svakako, polulijevo, poluludo* itd.

318. Prijedlozi su nepromjenljiva vrsta riječi koja dolazi ispred imenica izražavajući različite odnose koje ona uspostavlja sa ostalim riječima u rečenici: up. ***u*** *šumi*, ***na*** *selu*, ***prema*** *kući*, ***sa*** *prijateljem* itd. Prijedlog ***u*** zajedno sa lokativom imenice *šuma* izriče značenje mjesta, isto je i sa prijedlogom ***na*** u sljedećem primjeru, prijedlog ***prema*** u konstrukciji *prema kući* sugerira cilj, pravac, dok prijedlog ***sa*** uz imenicu *prijatelj* upućuje na značenje društva. To znači da prijedlozi pomažu u preciziranju padežnih značenja.

319. Prijedlozi zajedno sa padežnim oblikom tvore prijedloško-padežne konstrukcije. Klasificiraju se prema tome uz koji padežni oblik dolaze:

- s genitivom idu: *od, iz, sa, do, blizu, kod, u, kraj, iznad, usljed...*
- s dativom: *k (a), prema, nasuprot, uprkos...*
- s akuzativom: *uz, niz, u, na, kroz...*
- s instrumentalom: *s(a),za, među, nad, pod...*
- s lokativom: *u, na, po, pri...*

320. Pojedini prijedlozi slažu se samo sa jednim padežom: s dativom su ***k(a), nadomak, usprkos/uprkos*** (***ka*** *kući*, ***nadomak*** *domu*, ***usprkos/uprkos*** *tome*), s akuzativom ***kroz, niz, uz*** (***kroz*** *grad*, ***niz*** *ulicu*, ***uz*** *kuću*), s lokativom ***pri*** (***pri*** *pameti*).

321. Neki prijedlozi mogu obuhvatiti više padežnih značenja, pa se slažu sa dva ili tri padeža.

a. Prijedlog ***u*** se slaže sa prisvojnim genitivom (***U Muje*** *uvijek šale*), sa akuzativom kad odgovara na pitanje *kuda* (*Idemo* ***u park***), s lokativom kad odgovara na pitanje *gdje* (***U šumi*** *ima jagoda*).

b. Prijedlog ***za*** je s genitivom kad odgovara na pitanje *kada* (***Za moga*** *vakta ovo je bilo nepojmljivo*), s akuzativom kad odgovara na pitanje *kamo* (*Sunce je zašlo* ***za oblak***), sa instrumentalom kad odgovara na pitanje *gdje* (***Za kućom*** *je bio bazen*).

c. Prijedlog *s(a)* slaže se sa genitivom kad odgovara na pitanja odakle, zbog čega (*Pao je **s kruške**.- **S tih razloga** su prekinuli*), sa instrumentalom kad odgovara na pitanje *s kim, s čim* (*Pričao sam **s njim** o tome. - **S velikim poteškoćama** je uspio završiti posao*).

d. Prijedlozi ***na, po*** slažu se akuzativom (*Legao je **na krevet**. - Pošalji ga **po hljeb***) i sa lokativom (*Knjiga ti je **na stolu**. - Djeca trče **po polju***).

e. Prijedlog ***mimo***, bez razlike u značenju, slaže se sa genitivom (*Prošli su **mimo kuće***), ali i sa akuzativom (P*rošli su **mimo kuću***).

322. Prijedloško-padežne konstrukcije u standardnom jeziku predstavljaju sistem zasnovan na odgovarajućim pravilima uspostavljanja veza u takvim izrazima. Međutim, u svakodnevnoj upotrebi javljaju se konstrukcije koje svojom frekvencijom razaraju ustaljeni sistem veze prijedloga i padežnog oblika u standardnom jeziku.

a. Prijedlog *s(a)* je obavezan uz socijativni instrumental (instrumental društva). Socijativni odnos može biti neposredan (*Dogovorio sam se **s Fahrom** o poslu*), ili posredan (***S Emirom** idem na more*), te netipičan (*Rastao se **sa ženom***), kao i kada je u pitanju cjelina i odnos unutar nje (*Kokoš **s pilićima***). Taj prijedlog dolazi i u slučaju kad imamo pseudosocijativni instrumental, odnosno njegovu podkategoriju pratilačkog instrumentala (*Govorio je **sa suzama** u očima.*), te podkategoriju instrumentala karakteristične pojedinosti (*U svijet je pošao **s torbom** na leđima*). Funkciju socijativnog instrumentala ima i konstrukcija *s obzirom na to* (***S obzirom na to** da niste imali sredstava...)*, pa je i tu upotreba prijedloga **s** opravdana.

Nasuprot tome, prijedlog ***s(a)*** ne upotrebljava se uz instrumental oruđa: *piše **olovkom**, kopa **motikom**, maše **rukom**, putuje **vozom**, dolazi **autobusom*** i sl. Ipak, u jezičkoj praksi uz ovaj instrumental javlja se prijedlog *s(a)*, pa studenti putuju ***s autobusom***, radnici u parku kopaju ***s ašovima***. Podlogu za ovu nestandardnu upotrebu prijedloga **s(a)** daje dijalekatska baza u kojoj upotreba ovog prijedloga uz instrumental osjetno odstupa od standardne.

b. Prijedlog ***s*** je obavezan uz instrumental u standardnoj konstrukciji *u vezi **s tim,*** Ipak, u svakodnevnoj praksi sve više se upotrebljava nestandardna konstrukcija *u vezi toga*, u kojoj izvan pravila uz imenicu *veza* dolazi genitivni oblik *toga*. Pošto to razara odnos koji u ustaljenom sistemu ostvaruje imenica *veza* sa instrumentalnim oblicima, takvoj konstrukciji nema mjesta u kultiviranom izrazu.

c. Česta je konstrukcija ***po + lokativ*** u funkciji daljeg objekta: *Diskutovali su* ***po pitanju*** *restitucije, pregovori* ***po tom problemu*** *nisu uspjeli* i sl. Konstrukcije *po pitanju*, *po predmetu* i sl., iako su vrlo rasprostranjene, također nisu osobina kultiviranog izraza. Isto značenje u okviru standardnog jezika može se drugačije i ljepše reći. U ovom slučaju to je moguće upotrebom konstrukcije prijedlog ***o + lokativ***: *Diskutovali su* ***o restituciji****, pregovori* ***o tom problemu*** *nisu uspjeli* i sl.

VEZNICI

323. Osnovna funkcija veznika (sveze, svezice, konjukcija), koji su nepromjenljiva vrsta riječi, jeste povezivanje riječi i rečenica, npr.: *Radnici* ***i*** *seljaci predstavljaju najveći dio stanovništva,* ***ali*** *najlošije žive.* ***Pošto*** *nisu znali više ništa o Sulji* ***i*** *Muji, počeše pričati o Fati.*

Veznici ***i, ali, pošto*** povezuju riječi ili rečenice i naznačavaju vrstu odnosa među rečenicama i dijelovima rečenice. Na bazi naznačavanja vrste veze i odnosa, ovu grupu riječi možemo podijeliti na: **sastavne** (***i, pa, te, ni, niti***), **rastavne** (***ili, bilo***), **suprotne** (***a, ali, nego, već***), **isključne** (***samo, osim***), **vremenske** (***kad, čim, pošto***), **uzročne** (***jer, pošto***), **namjerne** (***da, kako***), **pogodbene** (***ako, ukoliko***), **dopusne** (***premda, iako***) itd.

UZVICI

324. Uzvici su nepromjenljive riječi: *ih, uh, ah, eh, joj, aha, hm* i sl. kojima izražavamo različita duševna stanja: radost, strah, čuđenje, bojazan, nelagodu itd. Sami za sebe ne kazuju o kojem je značenju riječ, nego to saznajemo iz konteksta: ***Ih***, *da si me vidjela tada.* ***Joj***, *sve me zabolje od straha.*

Uzvici služe i kao sredstvo za dozivanje, za skretanje pažnje, za poticaj na akciju, up. *hej, oj, hajde, ho-ruk i sl.*

Oni mogu biti i oponašanje glasova životinja i zvukova iz prirode: *av, ga-ga, mjau, be, mu; krc, bum, pljus, kvrc* i sl., pa su to tzv. **onomatopejski uzvici**.

Uzvikom se može dočarati učestalost ili trajanje nečega, ponavljanjem istih nizova glasova (*pi-pi-pi*), ili izmijenjenim samo jednim glasom u tom ponavljanju (*tik-tak, din-don, šuć-muć*). Pošto i ovi izrazi oponašaju nešto iz stvarnosti, svrstavamo ih u onomatopejske uzvike.

Prilikom obraćanja životinjama također se služimo onomatopejskim uzvicima, up. *pi-pi, mac, šic, hiš, hija* itd.

RIJEČCE

325. Nepromjenljivu vrstu riječi kojom se iskazuje emocionalni i iskustveni stav govornika prema onome o čemu se govori nazivamo **riječcama, česticama** ili **partikulama.**

Upitna riječca ***li*** nam služi kad želimo nešto provjeriti, saznati, utvrditi: *Da **li** je ovdje dolazio jedan omanji čovjek u plavom kaputu*?

Pitanje se postavlja i riječcom ***zar*** u slučaju kad ne vjerujemo u ono što se pita: ***Zar** se tebi to moglo dogoditi*?

Riječcom ***dakako*** govornik izriče svoju ocjenu, prosudbu, potvrdu onoga o čemu se govori: *Bilo je, **dakako,** tamo još krivih.* Slično značenje imaju i riječce: *možda, zaista, istina* itd.

Riječca ***bar*** iskazuje negodovanje, nestrpljenje: *Da **bar** pogleda šta je uradio*. Slično je i sa riječcama: *baš, čak, opet, tek* itd.

Riječ ***da*** je potvrdna, a ***ne*** odrična riječca: - *Tamo je uvijek nešto tajanstveno. **Da!** Bilo je i biće. - Radiš li danas? **Ne! Ne** radim.* Upotrebom potvrdne riječce ***da*** pojačava se značenje iskaza, a upotrebom odrične ***ne*** tvrdnja se poriče.

LEKSIKOLOGIJA I LEKSIKOGRAFIJA

326. Pored morfologije i tvorbe riječi riječima (leksikom) bave se još, svaka na svoj način, posebne discipline **leksikologija** i **leksikografija**. Razlika između ovih dviju jezičkih disciplina je u tome što se leksikologija kao dio nauke o jeziku bavi sveukupnim izučavanjem leksike određenog jezika, proučava i opisuje vanjsku i unutrašnju strukturu riječi i njihovu upotrebu u komunikaciji, dok se leksikografija bavi teorijom i praksom sastavljanja rječnika. Pojednostavljeno rečeno, prva je više teorijska, a druga primijenjena nauka.

Leksika i leksem(a)

327. **Leksika** je zbir leksema (riječi), sve ono što se odnosi na rječnik jednog jezika - rječnički sastav jezika, sve riječi, njegovo rječničko blago. Isto kao što je **fonem(a)** najmanja jedinica fonološkog sistema, a **morfem(a)** morfološkog - tako je **leksem(a)** osnovna jedinica leksičkog sistema.

328. **Leksem(a)** je minimalna distinktivna jedinica u semantičkom sistemu jezika. To je apstraktna jedinica koja obilježava kompleks svih gramatičkih i leksičkih značenja riječi. Tim svojstvima lekseme bavi se leksikologija kao jezička disciplina. U osvjetljavanju svojstava jedne lekseme u centru će biti njeno značenje pri čemu se neće zanemariti ni njene gramatičke osobine koje je utvrdila morfologija kao jezička disciplina. Npr. za leksemu *kaput* morfologija će navesti oblike te riječi, navesti gramatičke morfeme, rod, broj. Leksikologija će osim gramatičkih svojstava izučiti i leksička, pa će o pomenutoj leksemi rezultat istraživanja biti u rječniku ovako naznačen:

Kaput, -uta m. tal. **1.a**. dio muškog odijela s otvorenim prevraćenim okovratnikom koji obično seže do ispod pojasa. **b.**vrsta gornje odjeće (muške, ženske, dječije) koja se oblači preko odijela i obično seže do ispod koljena. **2**. fig. onaj koji nosi kaput, građanin (*Nije kaput nikad bio prijatelj gunjcu. Kaput živi od gunja*).

Iza masno napisanog nominativa lekseme *kaput*, što predstavlja odrednicu u rječniku, završetak *-uta* u genitivu jednine kazuje o tipu deklinacije, a *m* kazuje da je to imenica muškog roda. Time su istražene gramatičke osobine ove lekseme. Leksičke počinju sa kraticom *tal.*, što znači da je riječ posuđena iz talijanskog jezika, te značenjem naznačenim u tačkama 1. i 2. Time je okončano istraživanje u leksikologiji. Leksikografiji preostaje da rezultate tih istraživanja uvrsti u rječnik (leksikon). Jezičke jedinice kao što je riječ kaput i mnoge druge nazivamo leksemama.

329. Leksema je, dakle, osnovna jedinica rječnika (vokabulara) jednog jezika i ona se u leksikografiji naziva **natuknica** ili **odrednica**, tj. istaknuta riječ u rječniku, stavljena abecedno ili drugačije na svoje mjesto sa definiranim značenjem.

Vrste rječnika

330. Rječnik ili vokabular je knjiga koja sadržava sistematski zapisane riječi (lekseme) jednog jezika, njihov oblik, značenje, gramatičke i semantičke osobenosti.

331. S obzirom na njihovu namjenu rječnike dijelima na **enciklopedijske i lingvističke**. Prvi u sažetoj formi tumače pojave, pojmove, predmete, događaje, tj. naučna saznanja do kojih se došlo u nekoj naučnoj oblasti.Takva je, npr. Medicinska enciklopedija, Enciklopedija Laruse i sl. Drugi rječnici opisuju riječi određenog jezika iz raznih uglova (značenje, porijeklo, upotrebu itd.).

332. Lingvistički rječnici iznose tumačenja i informacije koje su u vezi sa jezikom. Neki od njih pružaju tumačenja riječi nekog

stranog jezika riječima maternjeg jezika i u tom slučaju se radi o **dvojezičkom rječniku**. U rječniku mogu biti zastupljene i riječi iz više jezika kao tumačenje, pa se takvi rječnici zovu **tro-** ili **višejezički rječnici**. Za razliku od **dvo-, tro-** i višejezičkog rječnika, **jednojezički rječnik** sadrži odrednice maternjeg jezika koje se objašnjavaju (tumače) riječima toga jezika. Jednojezički rječnici nazivaju se i **objasnidbenim rječnicima**.

333. Jednojezički rječnici mogu biti: *rječnici standardnog jezika*, *rječnici sinonima* (navođenje riječi istog značenja a različitog fonološkog sklopa), *rječnik žargona, rječnik dijalekatske građe* (riječi jednog dijalekta i njihova značenja u tom dijalektu), *pravopisni (ortografski) rječnici, ortoepski (pravogovorni) rječnici, etimološki rječnik* (u kojem se navodi porijeklo i korijeni riječi), *rječnik stranih riječi* (značenje posuđenica iz drugih jezika prilagođenih uslovima jezika u koji su ušle na razne načine), *rječnik turcizama* (riječi orijentalnog porijekla - turskog, arapskog i persijskog - odomaćene u našem jeziku), *terminološki rječnik* (termini iz određene struke i definicije termina)...

334. U rječnicima se obično odrednice sistematizuju abecednim ili azbučnim redom prema početnim slovima radi jednostavnijeg korištenja. Međutim, ima rječnika u kojima se riječi redaju prema fonemu kojim svršava riječ, pa se u tom slučaju radi o *obratnom rječniku*.

Sinonimi, homonimi i paronimi

335. U jeziku ima mnogo više riječi nego što je potrebno da se ostvari komunikacija. Ta tzv. redundantnost ili redundancija ostvaruje se u mogućnosti izražavanja istoga ili sličnog sadržaja različitim jezičkim sredstvima, pa korisnik jezika po svojoj navici vrši izbor jezičkih sredstava. U bosanskom jeziku se to smatra bogatstvom riječi koje omogućava da izrazimo svaku nijansu, svaki detalj.

336. Izrazi koji su različitog glasovnog sklopa a iskazuju isto ili slično značenje nazivaju se **sinonimi**. Tako su sinonimi leksičke

jedinice: *apoteka - ljekarna, saobraćaj - promet, hljeb - kruh, mašina - stroj, rezime - sažetak, bašča - vrt* i sl., jer izražavaju isti smisao a različito su glasovno strukturirane. Jedna od ovih leksema po navici se upotrebljava češće, dok druga služi kao stilska rezerva. U sinonimnom paru jedna riječ može biti stranog porijekla (up. *apoteka - ljekarna, rezime - sažetak* itd.), što znači da posuđenice s domaćim riječima uspostavljaju sinonimične odnose. Upotreba jednog ili drugog sinonima zavisi od niza faktora, među kojima obrazovanost korisnika jezika može imati presudnu ulogu.

337. Činjenica da su sinonimi riječi istog ili sličnog značenja dopušta da se u kontekstu jedna riječ može zamijeniti drugom. Npr. istu ili sličnu informaciju prenosimo rečenicama: *Nama su rekli. Nama su kazali. Nama su ispričali. Nama su priopćili*, pošto su glagoli *reći, kazati, ispričati, priopćiti* vrlo bliskog značenja.To omogućuje da se ne promijeni osnovni smisao informacije.

338. Kad kažemo da su sinonimi istog ili sličnog značenja, to ne znači i njihovu identičnost. Stoga se sinonimi dijele na **prave** i **neprave**. **Pravi sinonimi** (*kruh - hljeb, voz - vlak*) potpuno su istog značenja. Međutim, sinonimima nazivamo i riječi koje pored zajedničkog, općeg u značenju imaju i izvjesnih razlika.Tada se radi o **nepravim sinonimima**, kakvi su, npr. pridjevi: *lijep, krasan, divan*, pošto njima ipak iskazujemo različite nijanse ljepote, što je povezano i sa stavom govornog lica. Izbor ovakvih riječi u upotrebi zavisi od konteksta, od govornikove sposobnosti da izabere odgovarajući izraz, od njegovog stava i emocije. Zbog nijansi u značenju koje se javljaju kao razlika, postoji u literaturi i tvrdnja da apsolutnih sinonima u jeziku i nema.

339. Nasuprot sinonimima stoje **homonimi**, leksičke jedinice iste glasovne strukture, a različitog značenja. Kod homonima se javlja identičan oblik riječi, ali je u kontekstu različito značenje: *kosa* (vlasi i alatka za košenje trave), *rak* (bolest i vodena životinja), *put* (kojim se kreće i boja lica), *luk* (biljka i dio oružja) itd. Zbog toga značenje ovih

leksičkih jedinica ne možemo dešifrirati bez pravog konteksta. Npr. dvosmislena je rečenica: - *Ne valja mu kosa*, u odnosu na: - *Ne valja mu kosa jer je tupa*.

340. Pored sinonima i homonima postoje od njih različiti **paronimi**, riječi slične po obliku a različite po značenju. U ovu vrstu leksičkih jedinica koje su slično glasovno strukturirane spadaju, npr. pridjevi: *čudan - čudesan, bolećiv - bolešljiv, strašan - strašljiv, tajni - tajanstveni*; oblici prezenta *zaspim - zaspem;* imenice *fabrikat - fabrikant* i sl. Očito da se radi o srodnim riječima koje potiču od istog korijena, ali su različite po smislu. Pridjevi *strašan* i *strašljiv* su izvedeni od *strah*, ali prvi znači nešto čega se treba strašiti, dok drugi upućuje na nekoga ko se svega straši. Prezent glagola *zaspati* je *zaspim*, a glagola *zasipati: zaspem* itd.

Antonimi

341. Antonimi su lekseme kojima se izražavaju smisaoni odnosi suprotnosti, npr. *visok - nizak, krupan - sitan, dobar - loš* itd. Prosječna vrijednost nečega iz stvarnosti određena je na osnovu iskustva, pa ove riječi u kontekstu znače uvijek nešto više. Ako kažemo da je neko visok, to znači da je taj viši nego što je uobičajeno.

342. Među antonimima tipa *mali - veliki, sporo - brzo, džin - patuljak*, s jedne strane, i antonimima tipa *skroman - neskroman, sretan - nesretan*, s druge strane, ima razlika u tome što prvi izražavaju stepene suprotnosti, a drugi suprotnost zasnovanu na kontrastu isključivosti. Prvi se zovu **stepenovani**, a drugi **nestepenovani antonimi**.

Posuđenice

343. Inventar riječi jednog jezika čine **izvorne riječi i posuđenice**. Prve su nastale u historijskom razvoju jezika i kulture, a druge

su preuzete riječi iz drugih jezika. Posuđenice su npr. riječi: *rezultat, majstor, tašna, prezent* i sl.

344. Posuđenice su riječi koje su se prilagodile sistemu jezika u koji su unesene na različite načine. Posuđivanje riječi iz drugih jezika najčešće je rezultat naučno-tehničkih veza, ekonomskog, političkog i kulturnog povezivanja raznih naroda. Ako u međunarodnim odnosima neka zemlja ima značajniju ulogu od drugih, onda se iz jezika te zemlje posuđuje više riječi. Danas iz engleskog jezika prodire mnogo riječi u druge jezike, pa i u naš.Te posuđenice nazivamo **anglicizmi**. Ranije su u takvoj poziciji bili turski, njemački, talijanski, francuski, a još prije grčki i latinski. Stoga među posuđenicama razlikujemo **turcizme**, **grecizme**, **latinizme**, **anglicizme**, **germanizme, romanizme** itd. Za razumijevanje značenja ovih riječi često je potreban rječnik stranih riječi.

345. Riječi grčkog i latinskog porijekla su vrlo brojne u rječniku našeg jezika. Tako među prve koje nazivamo i **grecizmima** spadaju: *aristokracija, biblioteka, filozof, gimnazija, historija, monarhija, politika, sistem*... Među riječi latinskog porijekla ili **latinizme** svrstavaju se, npr. *advokat, deputacija, elemenat, fanatizam, formula, kapetan, kondukter, milion / milijun, ministar, okupacija, patriotizam, paviljon, procenat, profesor, proklamacija, provincija, publika, reforma itd.* Ovaj sloj leksike najčešće je u stručnim i naučnim terminologijama, pošto se grecizmima i latinizima imenuju razni pojmovi u medicini, matematici, lingvistici, sociologiji itd. U lingvistici tom sloju leksike pripadaju termini: *subjekat, predikat, adverb* i mnogi drugi.

346. Osim grecizama i latinizama u leksici našeg jezika susrećemo **germanizme** - riječi čije je porijeklo iz njemačkog jezika (*kasarna, ablaut, ablendovati, cimer, cink, cinkvajs*...), **romanizme** - riječi s porijeklom iz romanskih jezika (*fond, hotel, registar, šef, žandar, diplomat, kontrast*...), te, naročito u posljednje vrijeme, **anglicizme** - riječi iz engleskog jezika (*džins, šou, imidž*...) itd.

347. Poseban sloj su **orijentalizmi**, riječi posuđene iz turskog, arapskog i persijskog jezika, koje nazivamo i **turcizmima**, pošto su u naš jezik došle posredstvom turskog jezika.

348. Niz turcizama u svakodnevnoj upotrebi odnosi se na pojmove za koje naš jezik kao primalac nije imao oznaku, npr. *kirija, ortak, behar, šakal, deva, dud, patlidžan, šah, tambura, dukat, kantar, kusur, magazin, veresija, čekić, čekrk, ćuskija, đon, makaze, zanat, bedem, bunar, hambar, kanat, kreč, katran, horoz, odaja, odžak, admiral, bajrak, fišek, karaula, tane, top, kajmak, sirće, šećer, čarapa, čizma, džep, papuča, baglama, bešika, fitilj, jorgan, kanta, lula, sanduk itd.*

349. Riječima orijentalnog porijekla imenuju se i razni pojmovi vezani za islamsku vjeru, vjerski život i običaje i stoga je frekventan i ovaj sloj orijentalizama (up. *abdest, ahiret, hodža, ashab, Bajram, bašluk, ćaba, džemat, dženaza, dženet, hadž, hidžra, ićindija, jacija, ćitab, kurban, medresa* itd.). U upotrebi je i veliki broj turcizama za obilježavanje porodičnih i društvenih odnosa (*ahbab, ašik, ašikluk, babo, bećar, amidža, daidža, eglen, evlad, fitnija, fukara, hanuma, miraz, sadaka, selam, musafir* i sl.), pojmova u trgovini (*bakal, bakšiš, dućan, aščinica, bazar, mehana, tarifa, pazar, tefter, oka* itd.), u biljnom i životinjskom svijetu (*behar, bulbul, dorat, dud, patlidžan, saransak...*), u građevinarstvu (*basamak, bedem, bezistan, duvar, kasaba, mahala, milć, mušebak, pendžer, sahat-kula, sokak, šedrvan...*), za odjeću i obuću (*ahmedija, čakšire, čizme, kaloše, fes, ječerma, prsluk, šalvare* ...), za kuću i pokućstvo (*bardak, bešika, ćilim, dolaf, jorgan, sanduk, sećija* ...) itd.

350. Dosta turcizama je nestalo iz upotrebe, pa im značenje možemo odrediti samo uz pomoć rječnika. Najčešće je to administrativno-pravna leksika koja je bila karakteristična u vrijeme turske uprave. Npr. riječi: *dava* (tužba, parnica), *džinajet* (zločin), *đumruk* (carina),

haćim/hakim (sudija, sudac), *kavaz* (pandur), *mešćema* (sud, sudska zgrada), *arzuhal* (molba, predstavka), *dragoman* (službeni tumač), *hazna* (blagajna), *haznadar* (blagajnik*)*, *hućumet* (režim, vlast, uprava), *hudud* (državna granica), *itlak* (naredba), *mazbata* (protokol, zapisnik), *medžela* (osmanski građanski zakonik), *murtezik* (vakufski službenik), *mutesarif* (okružni načelnik), *subaša* (nadzornik imanja), *vezir* (najviša titula u turskoj upravi, ministar, guverner pokrajine) i sl. Sličnu sudbinu je imala i leksika koja se odnosi na vojsku: *bimbaša* (major), *buljubaša* (zapovjednik čete), *jamak* (zamjenik bajraktara) *serhatlija* (graničar) itd. Mjesto njih u upotrebi su se ustalile druge riječi.

351. Riječi koje su nestale iz upotrebe danas su najčešće sastavni dio naših imena i prezimena i nekih drugih imenica: *buljubaša - Buljubašić, serhatlija - Serhatlić, subaša - Subašić, kavaz - Kavazović, đumruk - Đumrukčić, haznadar - Haznadarević, saraj (dvor, palata) - Sarajevo, Sarajlić, lagumdžija (miner) - Lagumdžija, vezir - Vezira, Vezirka itd.*

352. Prema stepenu prilagođenosti (adaptacije) među posuđenicama postoji razlika. One što nisu dovoljno prilagođene mogu se poznati po tome što su rjeđe u upotrebi i neobična im je fonološka struktura, up. *boem*, *redengot, ekscentrik* itd.

Među riječima stranog porijekla postoji razlika kada je u pitanju njihov fonološki i morfološki izgled. Dvije su vrste ovih riječi: **direktne posuđenice** i **leksički kalk**.

a. Direktne posuđenice su formalno i semantički identične ili slične riječima u jeziku izvorniku, up. *norma* (lat. norma), *džins* (eng. jeans), *šou* (eng. show), *puč* (njem. Putsch); *senat*, *televizija, revolucija, rok, džez* itd.

b. Leksički kalk (franc. calque - kopija) je tvorba riječi domaćim leksičkim sredstvima prema stranom modelu. U pitanju je kopiranje tvorbe kakvu ima neki strani jezik, up. *poluotok, poluostrvo (njem. Halbinsel), neboder (eng. skyscraper), zemljopis (grč. geografija)* i sl.

Neologizmi

353. Na temelju jezičkih elemenata koji već postoje u jeziku tvore se nove riječi prema postojećem uzorku (modelu). Tako nastale riječi nazivamo **neologizmi** ili **kovanice**. Npr. prema načinu kako je nastala riječ *biblioteka* (grč. biblion = knjiga + theke = spremište) od *kino* i *teka* ostvaren je neologizam *kinoteka* i niz neologizama: *videoteka, diskoteka, datoteka* i sl. Prema modelu *televizija* je formirano *evrovizija*, prema *olimpijada - brucošijada, roštiljijada* itd.

Karakter neologizma imaju tvorene riječi koje još nisu općeprihvaćene, riječi koje su tek nastale ali nisu u potpunosti ušle u aktivnu svakodnevnu upotrebu.To znači da su ove riječi samo u jednom odsječku vremena neologizmi, a u drugom obične. Stvore se za neku priliku, za potrebe života kako bi se označila neka nova pojava. Nekada su, npr. neologizmi bile riječi *dvoboj, dvobroj, biblioteka* i sl., pa su vremenom postale sasvim obične.

Neologizmi se prihvaćaju u standardni jezik pod uslovom da su izvedeni prema gramatičkim i leksičkim zakonitostima toga jezika.

Dijalektizmi

354. Riječi koje nisu u standardnom jeziku a u upotrebi su ograničene na određenom teritoriju nazivamo dijalektizmima. Tako nisu u standardu, npr. riječi: *pahče, hudovica, hlopta, guštijer, šćeka, ćerati, lećeti, kajem (=kažem), idem, nami, vami, mlogo, nunđe, đahkad, našijem, velikijeh* itd.

Kad se ove riječi od standardnih razlikuju po zvukovnoj strukturi (up. *letjeti: lećeti*), radi se o **fonetskim dijalektizmima**. Ako je različita morfološka struktura od one u standardnom jeziku (npr. treće lice prezenta *nosu*, mj. *nose*), onda je to **gramatički dijalektizam**. Određeni pojmovi u standardu označavaju se jednim riječima, a za njih dijalekt ima svoje, npr. *bedast, bena, mufljuz* i sl., pa se tu radi o **leksičkim dijalektizmima**.

Dijalektizmi su frekventniji u govornom jeziku nego u pisanom. Kad ih pisci upotrebljavaju, onda su stilsko sredstvo koje omogućava karakterizaciju likova i lokalnih sredina.

Vulgarizmi

355. Nestandardne riječi sa sadržajem prostakluka, uvredljivosti, psovke treba razlikovati od dijalektizama. Rječnici ih uglavnom ne bilježe, a česte su u izrazu priprostih ljudi, uličara, probisvjeta... Zbog njihove etičke neprihvatljivosti nazivamo ih **vulgarizmima**. Često su to iskrivljeni oblici standardnih riječi u prostonarodnom svakidašnjem govoru.

U upotrijebljenim vulgarizmima može biti izraženo značenje prezira, negativnosti i bahatog odnosa onoga ko ih izgovara prema pojavama oko sebe, npr. *žderati* mj. *jesti*, *odapeti* mj. *umrijeti, obaliti* mj. *poljubiti* i sl.

Vulgarizmi su ekspresivne riječi niske stilske vrijednosti. Sreću se u jeziku književnosti, osobito u jeziku likova, u svrhu karakterizacije ličnosti i dočaravanja boje sredine u kojoj se upotrebljavaju.

Žargonizmi

356. **Žargonizmi** ili **argotizmi** su poseban sloj nestandardne leksike iz govora određenih društvenih grupa istih zanimanja, interesa i ideja. Taj govor ili jezik naziva se *žargon, argo, šatra, sleng* i predstavlja tajni jezik kojim se želi sačuvati informacija od onih koji ne znaju argo, jer se određena društvena skupina izdvaja od drugih zbog težnje za tajnim, novim, originalnim, pomodnim. To je govor podzemlja, džeparoša, lupeža, varalica... Međutim, nije to samo govor nižih slojeva društva, jer postoji i argo kulturnih slojeva društva, npr. omladine, umjetnika, pisaca i sl.

357. Žargonizmi su različiti od standardne leksike. Razlike se često čine vještački premetanjem slogova u riječima iz standarda,

npr. *đido mova*! (Dođi ovamo!). Taj govor je često protkan metaforama - originalne riječi iz standarda značenjem pokrivaju sasvim druge pojave, npr. *komad, riba* (djevojka), *som* (novac), *zelembać* (dolar), *povijuša* (manekenka), *kamenjarka* (prostitutka), *soviti* (spavati), *drpisati* (krasti), *krele, krelac* (glupak, budala), *drot, plavac* (policajac), *treba* (žena, ljubavnica), *fazan, gušter* (mladi vojnik) itd. Riječi imaju pomjereno značenje, a za to ne znaju svi čime se čuva originalno značenje poruke. Svaka generacija ima u tome nešto specifično, svoj način izražavanja i komuniciranja. Različite žargone imaju i različiti gradovi i sredine. Zbog svega toga ove riječi budu i prođu.

Žargonizmi su slikoviti i zvukovno efektni. Ekspresivni su, često sarkastični i tajnoviti, a mogu biti grubi i vulgarni. U jeziku književnosti služe kao stilsko sredstvo za slikanje raznih socijalnih sredina.

Frazeologizmi

358. U jeziku su česti izrazi sklopljeni iz više leksema sa prepoznatljivim značenjem koje nazivamo frazeologizmima. U takvim sklopovima značenje nije iz zbira značenja leksema koje se u njemu nalaze budući da su one semantički preoblikovane: *trla baba lan, vezati mačku o rep, grlom u jagode, biti plave krvi, gledati iz ptičije perspektive, bos po glavi itd.* Npr. izraz *trla baba lan* znači “raditi nešto što nije od koristi”, *grlom u jagode* - “biti nespreman”, biti *plave krvi* - “pripadati najvišem društvenom sloju, lozi begova, plemića, kraljeva i sl.”, gledati *iz ptičije perspektive* -“gledati odozgo”, *bos po glavi* - “ćelav” itd.

Takav izraz je i *staviti mu bubu u uho*, što znači nametnuti kome kakvu brigu, sekiraciju i osjećaj krivnje. Moguće je u stvarnosti staviti kome bubu u uho, ali u ovom izrazu nije to značenje, jer su lekseme *buba, staviti* i *uho* izgubile svoje samostalno značenje u toj vezi i dale novo, stabilno, tj. semantički su se preoblikovale. U tom procesu semantičke preobrazbe leksema unutar veze koja se ostvaruje krije se način izvođenja ovakvih izraza. Takvo dovođenje leksema u vezu formira značenje koje nestaje ako se iz te monolitne konstrukcije izbaci samo jedna riječ.

Budući da su u frazeologizmu riječi semantički preoblikovane, nijedna se ne može proizvoljno ispustiti, tj. izrazi predstavljaju nerašČlanjljivu cjelinu. Gotovi jezički izrazi koji su semantički monolitni i zatvoreni nazivaju se **frazemama.**

SINTAKSA

SINTAKSA I NJENE JEDINICE

359. **Sintaksa** je nauka o tvorbi rečenice. Naziv za ovu gramatičku disciplinu došao je od grčke riječi syntaxis (sin = zajedno, sa; taxis = red, raspored), što znači slaganje, raspoređivanje, uređivanje riječi u rečenici.

a. **Rečenica** je jezička jedinica kojom se prenose poruke (informacije). Sastavljena je od riječi koje se grupišu prema određenim jezičkim zakonima. Da bismo određenu jezičku jedinicu nazvali rečenicom, obavezno je da ona ima predikat. Npr. u rečenici *Emir spava,* riječ *spava* vrši funkciju predikata a riječ *Emir* je u funkciji subjekta.

Međutim, ima i manjih sintaksičkih jedinica koje su nastale grupisanjem riječi. Npr., u rečenici: *Moja Lejla uvijek pjeva*, najprije uočavamo da su upotrijebljene četiri riječi, koje pripadaju dvjema različitim grupama. Jedna je imenička, nastala vezom imenice i zamjenice (*moja Lejla*), a druga je veza glagola i priloga (*uvijek pjeva*). Takve smisaone grupe koje su dijelovi rečenice nazivamo **sintagme.** One su veza najmanje dvije punoznačne riječi i ne predstavljaju rečenicu.

Osim što proučava načine građenja rečenica i njihovo značenje, sintaksa se bavi proučavanjem načina nastajanja sintagmi i njihovim značenjima.

b. Sintaksa analizira i jezičke jedinice koje su više od rečenice. Predmet takve analize je, npr. sljedeći primjer: - *Senija vozi auto svaki dan. Vozi ga brzo. Zato je niko ne može stići.* Ove tri rečenice međusobno su smisaono čvrsto povezane, jer su njihovi sadržaji u uzročno-posljedičnoj vezi. Ovakve jezičke jedinice nazivaju se **vezani**

tekst ili **diskurs.** To je ustvari najveća sintaksička jedinica sastavljena od najmanje dvije rečenice koje predstavljaju smisaonu cjelinu. Proučavanjem osobitosti diskursa bavi se naučna disciplina **sintaksa teksta.**

Na osnovu toga može se reći da je sintaksa dio gramatike koji se bavi analizom i proučavanjem raznih sklopova riječi. Predmet njenog zanimanja su **sintagma** - kao sklop ili veza dviju ili više punoznačnih riječi, **rečenica** - kao jedinica kojom se prenose poruke (informacije) i **vezani tekst** ili **diskurs** - spoj dviju ili više smisaono povezanih rečenica.

SINTAKSIČKE FUNKCIJE RIJEČI U REČENICI

360. U sintaksičkim sklopovima sudjeluje riječ ili leksema kao minimalna jezička jedinica. Razne vrste riječi u okviru rečenice, sintagme i diskursa imaju različit značaj kada je u pitanju njihova služba (funkcija). Određene riječi u okviru rečenice mogu same vršiti neku sintaksičku funkciju, a neke ne mogu.

U rečenici: *On i njegovi prijatelji voze od prošle godine veliki autobus po gradu,* funkciju subjekta vrše imenica *prijatelji* i zamjenica *on*, funkciju predikata glagol u prezentu *voze,* imenica *autobus* ima funkciju objekta, funkciju priloške odredbe mjesta imenica *gradu* u lokativu s prijedlogom *po,* funkciju priloške odredbe vremena imenica *godine* u genitivu s prijedlogom *od*, dok su atributi zamjenica *njegovi*, te pridjevi *veliki* i *prošle.*

Sintaksičku funkciju u navedenoj rečenici nemaju veznik *i* i prijedlozi *od* i *po*. Oni su očito riječi drugačije prirode od ostalih i pomažu u uspostavljanju odnosa među riječima u rečenici.To pokazuje da određene riječi vrše sintaksičke funkcije i spadaju u **punoznačne riječi,** za razliku od riječi koje to ne mogu nego služe za "ispomoć" punoznačnim riječima i zovu se **pomoćne** ili **nepunoznačne riječi**.

361. **Punoznačna riječ** u rečenici zauzima jednu od rečeničkih pozicija: *subjekta, objekta, predikata, atributa, apozicije i*

adverbijalne (priloške) odredbe. Zbog toga se njena sintaksička funkcija naziva i rečenička funkcija. Svakoj od pozicija odgovara posebna sintaksička (rečenička) funkcija koju može vršiti punoznačna riječ:

- funkcija subjekta,
- funkcija predikata,
- funkcija objekta,
- funkcija atributa,
- funkcija apozicije i
- funkcija adverbijalne (priloške/priložne) odredbe.

Među **punoznačne riječi** spadaju **imenice, zamjenice, pridjevi, glagoli, brojevi** i **prilozi**. Sintaksičku funkciju ili službu ove riječi imaju i u sljedećoj rečenici:

- *Mali dječak, prodavač novina, uvijek kupuje dva bijela hljeba.*

Mali (pridjev u službi atributa), *dječak* (imenica u službi subjekta), *prodavač novina* (imenice u službi apozicije), *kupuje* (glagol u službi predikata), *uvijek* (prilog u službi priloške odredbe za vrijeme), *dva* (broj u službi atributa), *bijela* (pridjev u službi atributa), *hljeba* (imenica u službi objekta).

362. U **pomoćne** ili **nepunoznačne riječi** spadaju **prijedlozi, veznici, uzvici** i **riječce**. Pored njih tu se svrstavaju još **enklitički oblici** prezenta pomoćnih glagola ***biti*** i ***htjeti*** (*sam, si, je, smo, ste, su; ću, ćeš, će, ćemo, ćete, će*). Da nijedna od ovih riječi ne vrši neku sintaksičku funkciju, uočavamo i u sljedećim rečenicama:

- Otac ***i*** majka nikad ***ne*** pričaju ***o*** tom događaju.
- ***Bar*** si se mogao upitati.
- ***Vjerovatno***, poslije ovoga nema ništa ***od*** izleta.
- ***Hej***, kupi djeci trešanja ***na*** pijaci!
- Rekao ***je da ćeš*** ti ***o*** tome najbolje znati pričati.

Prijedlozi *o, na, od*, veznici *i, da*, riječce *bar, vjerovatno*, uzvik *hej* očito sami ne vrše nijednu sintaksičku funkciju. Enklitički oblici prezenta *je* i *ćeš* tek uz prisustvo jedne punoznačne riječi vrše službu predikata (*rekao je, ćeš znati*). Pomoćni glagol u sklopu složenog glagolskog oblika uvijek je nepunoznačna riječ.

363. **Imenica** kao punoznačna riječ može imati funkciju subjekta (***Dječak*** *čita*) i objekta (*On vozi* ***bicikl***). Dio je i imenskog predikata (*Ismet je* ***učitelj***). Kao dodatak drugoj imenici može imati funkciju atributa (*Čitali su knjigu našeg* ***Nedžada****. S njim su bila djeca* ***iz škole***) ili apozicije (*Mali dječak,* ***prodavač novina****, kupuje...*). Kad je u rečenici imenica dodatak glagolu, često je u funkciji adverbijalne oznake (*Drugačije se živi* ***u gradu. Prošle godine*** *sve je bilo jeftinije).*

364. **Pridjevi** vrše funkciju atributa uz imenice (*On vozi* ***novi*** *auto. Bila su to* ***sretna*** *vremena*). Također, zajedno s pomoćnim glagolom vrše funkciju imenskog predikata (*Ismet* ***je dobar****. Bio* ***je sretan*** *što se vratio).*

365. **Zamjenice** mogu imati razne sintaksičke funkcije zavisno od toga da li su imeničke ili pridjevske. Prve se ponašaju kao imenice i vrše funkciju subjekta ili objekta u rečenici (*Mirza vozi bicikl.* ***On ga*** *vozi zaista pažljivo*). Sintaksička funkcija pridjevskih zamjenica podudarna je sa pridjevima, pa prvenstveno vrše funkciju atributa (*Tako ti* ***naš*** *Suljo kupi mačka u džaku*).

Zamjenice dodane glagolu pored objekatske funkcije mogu biti i priloška odredba: *Bila je to predstava* ***na kojoj*** *su svi bili uzbuđeni*. Sklop *na kojoj* ima funkciju priloške odredbe za mjesto, a zamjenica u njemu i ulogu veznika zavisne rečenice.

366. **Brojevi** uz imenicu vrše funkciju atributa: *Nisam znao gdje ste, pa mi pokaza* ***jedan*** *čovjek. Završio je* ***šesti*** *razred.* U tom pogledu brojevi se ponašaju poput pridjeva i pridjevskih zamjenica.

367. **Prilozi** su po pravilu najčešće dodatak glagolu i imaju funkciju adverbijalne odredbe, ali također mogu biti odredba drugim prilozima ili pridjevima: *Oko toga ćeš* ***sutra*** *imati* ***malo više*** *problema, ali nemoj biti* ***toliko*** *nasekiran.*

368. **Glagoli** u ličnoj glagolskoj formi uvijek imaju funkciju predikata (*Mi* ***nećemo raditi*** *u petak. Poslije odmora dobro* ***sam se***

osjećao), dok bezlični glagolski oblici glagolski prilog sadašnji i glagolski prilog prošli vrše službu adverbijalne odredbe (***Iščekujući*** *da mu se pojavi prijatelj, stalno je lupkao olovkom po stolu.* ***Ne mogavši*** *mirno čekati, ustao je i počeo hodati po sobi*). Glagolski pridjevi: radni i trpni izvan složenog glagolskog oblika mogu vršiti funkciju atributa uz imenice (***Opalo*** *lišće je bilo po zemlji. Bilo mu je* ***poljuljano*** *povjerenje).*

369. Punoznačne riječi u rečenici mogu imati **primarnu i sekundardnu ulogu u rečenici**.

Primarna je uloga imenica i imeničkih zamjenica da vrše funkciju subjekta i objekta; pridjeva, pridjevskih zamjenica, brojeva da vrše funkciju atributa; glagola u ličnom glagolskom obliku da vrše funkciju predikata; priloga i glagolskih priloga da vrše funkciju adverbijalne odredbe u rečenici.

Sekundarne su uloge kad jedna vrsta riječi preuzme funkciju koja joj nije primarna nego je primarna nekoj drugoj vrsti riječi, npr. sekundarna je uloga imenice kad je u funkciji atributa jer tu funkciju vrše pridjevi, pridjevske zamjenice, brojevi, npr. *kćerka moga brata, kultura govora* i sl.

SINTAKSEMA

370. Skupinu punoznačnih riječi čine imenice, glagoli, zamjenice, pridjevi, brojevi i prilozi i svaka od ovih riječi sama može imati neku od sintaksičkih funkcija. Stoga su punoznačne riječi najmanje sintaksičke jedinice koje vrše neku sintaksičku (rečeničku) funkciju i u sintaksi ih nazivamo **sintaksemama.**

U rečenici: ***U nedjelju*** *je* ***na Koševu*** *utakmica između Želje i Sarajeva, dugo čekani susret mjesnih rivala,* sintakseme su sve riječi osim prijedloga **u** i **na**, veznika **i** i enklitike **je**, pošto sve ostale riječi vrše određenu sintaksičku funkciju.

Međutim, sintaksemu ne čini isključivo jedna punoznačna riječ. To može biti i spoj riječi sastavljen od punoznačne i pomoćne (nepunoznačne) riječi.Takvi su istaknuti spojevi riječi: *u nedjelju* i *na Koševu*, što znači da sintaksema može biti izražena ili jednom punoznačnom riječju ili spojem punoznačne i nepunoznačne riječi.

SINTAGMA

371. Grupisanjem sintaksema kao sintaksičkih jedinica nastaju veće sintaksičke jedinice: sintagma i rečenica. Sintagma je manja sintaksička konstrukcija od rečenice i predstavlja skup najmanje dvije riječi koje imaju neku od sintaksičkih funkcija.

Tako su u rečenici *Zabrinuti komandir je slušao izvještaje*, realizirana dva međusobno povezana skupa riječi: subjekatski skup *zabrinuti komandir* sastavljen od pridjeva *zabrinuti* i imenice *komandir* i predikatski sastavljen od imenice *izvještaje* i glagola *je slušao*.Takvi skupovi predstavljaju sintagme koje su integrant sintaksema. Ona je prva viša sintaksička jedinica od sintakseme. Sintaksema je neposredni konstituent sintagme.

372. Sintagma nije svaki međusobno povezani skup riječi, što se vidi u rečenici: *Zabrinuti komandir će slušati izvještaje u štabu.* Realizirani skupovi *će slušati* i *u štabu* nisu sintagme, jer tu je spoj punoznačne i pomoćne riječi i predstavlja, kao što smo već rekli, sintaksemu, a ne sintagmu. Sintagma mora biti konstrukcija najmanje dvije punoznačne riječi, dvije funkcionalne jedinice, isključujući vezu subjekat+predikat pošto ona predstavlja rečenicu.

Zavisne sintagme

373. Ako analiziramo sintagmatski skup *je slušao izvještaje* iz već navedene rečenice, vidjećemo da glagolski oblik *je slušao* ima objekat *izvještaje* kao dodatak. U toj sintagmi glagol je **osnovni, upravni** ili **nadređeni član** dok je objekat **zavisni** ili **podređeni član**. Zbog odnosa zavisnosti unutar sintagme ovakve sintagme se nazivaju **zavisne** ili **subordinirane sintagme**.

374. Vrsta zavisne sintagme određuje se prema osnovnom članu. Pošto je u sintagmi *je slušao izvještaje* to glagol, onda je to **glagolska sintagma**. Njeno značenje će se odrediti prema objektu - zavisnom članu. U tom slučaju je ona **objekatska sintagma**. Ukupan naziv za ovu sintagmu bi bio **glagolska objekatska sintagma**, čime se obilježava i vrsta i značenje sintagme.

U slučaju kad glagolu nije dodatak objekat nego priloška odredba, radi se o **glagolskoj priloškoodredbenoj sintagmi**. Npr. skup sintaksema *je slušao juče izvještaje* sadrži dvije sintagme: jedna je već analizirana *je slušao izvještaje*, dok je druga *je slušao juče*, u kojoj je dodatak glagolu *juče* - priloška odredba za vrijeme. Priloška odredba je u zavisnom odnosu, pa se i tu radi o zavisnoj sintagmi.

375. Po istom principu određuje se vrsta i značenje sintagme u kojoj imamo spoj pridjeva i imenice. Npr. u sintagmi *zabrinuti komandir* osnovni član je imenica *komandir*, a zavisni pridjev *zabrinuti*. Prema osnovnom članu, radi se o **imeničkoj sintagmi**. Zavisni član ima funkciju atributa, pa, prema značenju tog člana, ta sintagma je **atributska** ili ukupno: **imenička atributska sintagma.**

376. U rečenici *Dječak, prodavač novina, kupuje hljeb*, ostvarena je i **imenička apozicijska sintagma** *dječak, prodavač novina*, u kojoj je apozicija *prodavač novina* zavisni član i odredba osnovnom članu *dječak*, pa je po tome **imenička**, a po značenju **apozicijska sintagma.**

377. Sintagma može biti spoj pridjeva i priloga. Takav je slučaj u rečenici: *U licu je bio sasvim blijed*, gdje je u sklopu *sasvim blijed* prilog *sasvim* u službi priloške odredbe i zavisi od pridjeva *blijed,* pa je to **pridjevska priloškoodredbena sintagma.**

378. U sintagmatskom sklopu prilog može biti odredba prilogu. U rečenici: *Kupio sam na pijaci gotovo potpuno nov telefon*, sintagma *gotovo potpuno* naziva se **priloška priloškoodredbena sintagma**.

379. Prema tome, postoje glagolske objekatske sintagme, glagolske priloškoodredbene sintagme, imeničke atributske sintagme, imeničke apozicijske sintagme, pridjevske priloškoodredbene sintagme i priloške priloškoodredbene sintagme, a prema vrsti osnovnog člana sve sintagme se dijele na **glagolske, imeničke, pridjevske** i **priloške sintagme**.

380. Ovdje smo radi lakšeg shvatanja vrsta sintagmi razmotrili primjere u kojima su samo dvije sintakseme. To ne znači da u sintagmi ne može biti i više od dvije sintakseme. Npr. u rečenici *Dječak je kupio dva svježa bijela hljeba,* sintagma *dva svježa bijela hljeba* ima četiri punoznačne riječi. Atributi *dva, svježa, bijela* odredba su osnovnom članu *hljeb* u toj **imeničkoj atributskoj sintagmi**. Ta sintagma se također veže i sa glagolom kao objekat u skup sintaksema: *kupuje dva svježa bijela hljeba,* pa se u tom slučaju radi o **glagolskoj objekatskoj sintagmi**.

381. U rečenicama mogu biti ostvarene konstrukcije tipa *komandir je slušao, komandir će slušati, dječak kupuje...*Tu se radi o vezi subjekta i predikata koja ne čini sintagmu nego rečenicu. Zato ovakve konstrukcije nisu sintagme.

Sintagma je, dakle, unutarrečenična konstrukcija koju čini veza dviju ili više punoznačnih riječi (sintaksema) sa izuzetkom veze subjekat + predikat.

Osobine pojedinih vrsta zavisnih sintagmi

382. U glagolskoj sintagmi kao osnovni član javlja se glagol, dok kao zavisni član dolaze imenica, imenička zamjenica ili prilog. Zato što dopune glagolu mogu biti sintakseme u funkciji objekta i priloške odredbe ove sintagme po značenju mogu biti:

a. **glagolske objekatske** (*kupiti* ***hljeb****, zove* ***ga****, vidi* ***nju****, misli* ***o ljubavi****, govori* ***o njemu*** itd.), te

b. **glagolske priloškoodredbene** (*stanuje* ***ovdje****, stanuje* ***u gradu****, odmara se* ***na moru****, šeta* ***gradom*** i sl.).

U prvom slučaju kao objekatska dopuna se javljaju: imenica bez prijedloga ili s prijedlogom (*hljeb, o ljubavi*), oblik imeničke zamjenice (*ga, nju, njemu*), dok su u drugom slučaju priloške odredbene dopune: prilog (*ovdje*) ili imenica s prijedlogom ili bez njega (*u gradu, na moru, gradom*). Zavisni član sintagme može biti bliži ili dalji objekat, ili neka adverbijalna odredba. Iz toga slijedi da svaka sintaksema koja zavisi od glagola mora biti u funkciji ili objekta ili neke adverbijalne odredbe.

383. U imeničkim sintagmama zavisni član može biti izražen imenicom, pridjevom, pridjevskom zamjenicom i brojevima, pa razlikujemo imeničke atributske i imeničke apozicijske sintagme.

a. U **imeničkim atributskim sintagmama** zavisni član može biti **kongruentni atribut** predstavljen pridjevom, pridjevskom zamjenicom ili brojem: ***Stari** čovjek sjede na **slobodno** sjedište. **Tvoja** knjiga je na **prvoj** polici.* Takav atribut prepoznajemo po tome što se osnovni i zavisni član slažu u rodu, broju i padežu. Slaganje zavisnog i osnovnog člana u rodu broju i padežu naziva se **kongruencija** ili **sročnost**.

Imeničke atributske sintagme su, međutim, i u slučajevima gdje imamo **nekongruetni atribut** izrečen imenicom u nekom od zavisnih padeža ili prilogom: *Nije se mogao odviknuti od **gledanja televizije.** U posljednji trenutak je stigla **naredba odozgo.** Potvrdu za svoje mišljenje je nalazio **u romanu Meše Selimovića**.* Imenica *televizija* očito u sintagmi *gledanje televizije* pobliže određuje osnovni član imenicu *gledanje*, isto kao što tu atributsku funkciju imaju prilog *odozgo* u sintagmi *naredba odozgo*, te imenice *Meša Selimović* u sintagmi *roman Meše Selimovića*. U ovoj posljednjoj tu funkciju moguće je pokazati i supstitucijom: *roman Meše Selimovića = Selimovićev roman*. Prisvojni pridjev *Selimovićev* tu je u funkciji kongruentnog atributa.

Kad se radi o kongruentnom atributu, cijela se sintagma može mijenjati kroz padeže (*stari čovjek, staroga čovjeka, starome čovjeku* itd.), dok to nije moguće kod nekongruentnog atributa. Ne mijenja se cijela sintagma, a nema ni obaveznog slaganja u rodu, broju i padežu (up. *gledanje televizije, gledanja televizije, gledanju televizije*...).

b. Kad imenica u zavisnoj poziciji dolazi iza imenice koja je osnovni član, s njom se slaže u broju i padežu, te predstavlja određeno naknadno objašnjenje, tada takva imenica nema funkciju atributa, nego funkciju apozicije. Takve konstrukcije nazivamo **imeničkim apozicijskim sintagmama.** Npr. u rečenici *Moj komšija, prodavač novina, svako jutro mora uraniti*, takvu sintagmu predstavlja sklop: *komšija, prodavač novina,* u kojoj apozicija *prodavač novina* zavisi od osnovnog člana *komšija.*

384. **Pridjevske sintagme** sastavljene su od pridjeva kao osnovnog i priloga kao zavisnog člana koji je u funkciji neke priloške odredbe. Iz rečenice: *Nisam ni slutio da je on* ***veoma zanimljiv čovjek,*** vidi se da su ovakve sintagme najčešće dio složenih imeničkih sintagmi. Pridjevska sintagma *veoma zanimljiv* je u sastavu imeničke sintagme *veoma zanimljiv čovjek*, a prilog *veoma* u njoj u funkciji je priloške odredbe za količinu. Prilozi kao zavisni članovi najčešće i jesu u funkciji ovakve priloške odredbe.

385. **Priloške sintagme** i u poziciji osnovnog i u poziciji zavisnog člana imaju prilog. Iz rečenice: *Njegov nastup je protekao* ***veoma uspješno,*** vidi se da je takva sintagma *veoma uspješno* u sastavu glagolske sintagme i predstavlja prilošku odredbu. U njoj samoj prilog *veoma* je zavisni član i također ima funkciju priloške odredbe.

Nezavisne sintagme

386. Vidjeli smo da kod zavisnih sintagmi obavezno mora biti ostvarena veza zavisnog i osnovnog člana. To ne znači da u jeziku egzistiraju samo zavisne sintagme. Poziciju rečeničnog člana može zauzimati i spoj sintaksema među kojima je nezavisan ili koordiniran odnos, pa takve sklopove nazivamo **nezavisnim sintagmama**.

U rečenicama: *Očevi, majke i djeca provodili su slobodno vrijeme izvan grada. Voljeli su šetati i po šumama, i po livadama i po brdima*, takve sintagme su ***očevi, majke i djeca*** i ***po šumama, i po livadama i po brdima***.

Ako se analizira sastav navedenih sintagmi, jasno je da se radi o sintaksemama koje predstavljaju jednorodne rečenične članove. Svaki od njih se ponaša kao osnovni član i odnos među njima je nezavisan. Članovi nezavisnih sintagmi su objedinjeni samo **zajedničkom funkcijom u rečenici** - u našem slučaju prva je sintagma u funkciji subjekta, a druga u funkciji priloške odredbe.

KONGRUENCIJA

387. Kod zavisnih sintagmi zavisni član slaže se u rodu, broju i padežu sa osnovnim članom. Takvo slaganje dijelova sintagme naziva se **kongruencija** ili **sročnost**. Zavisni dijelovi sintagme određuju neko svojstvo osnovnog člana, pa se takve sintagme nazivaju **odredbenim**, npr. ***stari*** *čovjek*, ***slobodno*** *sjedište*, ***treći*** *slučaj*, ***moj*** *prijatelj* i sl.

388. Dva su tipa odredbenih sintagmi:

a. U prvom slučaju gramatička svojstva roda, broja i padeža zavisnog člana u sintagmi ne javljaju se samostalno, nego su determinirani osobinama osnovnog člana, up. ***stari*** *čovjek*, ***moj*** *prijatelj*... U tom slučaju ostvaruje se **potpuna** kongruencija sintagmatskih dijelova, što pokazuje i dekliniranje oba dijela takve sintagme: *moj prijatelj, moga prijatelja* i sl. U tom slučaju, kao što je već rečeno, radi se o kongruentnom atributu.

b. U drugom slučaju zavisni član je imenica za koju nije obavezno slaganje u rodu, broju i padežu sa osnovnim članom. Kod ovakvih sintagmi deklinira se samo osnovni član sintagme, npr. ***gledanje*** *televizije*, *od* ***gledanja*** *televizije* itd. Takve sintagme imaju **nepotpunu** kongruenciju i radi se o nekongruentnom atributu.

Kongruencijom se naziva i veza subjekta i predikata u rečenici (v. t. 413).

REKCIJA

389. Veza među članovima sintagme u kojoj osnovni član zahtijeva da se zavisni član pojavi u određenom gramatičkom obliku naziva se **rekcija** ili **upravljanje**. Ta pojava je karakteristična u sintagmama gdje je osnovni član glagol a zavisni član je najčešće imenica (*kupiti hljeb, položiti ispit* i sl.), ali tu osobinu imaju i imenice (*ime oca*, *diskusija o cijenama, čitanje knjige, ljubav iz interesa*), pridjevi (*pun prkosa, raspoložen za igru*), brojevi (*trojica prijatelja, posljednji u grupi*).

Razlikuje se **jaki** od **slabog** tipa rekcije.

a. Kod jakog tipa rekcije zavisni član mora se pojaviti u strogo određenom padežu bez prijedloga i sa prijedlogom. To znači da na mjesto tog padeža ne može doći neki drugi gramatički oblik bez štete po značenje, pa tako, npr. uz prelazni glagol obavezno dolazi akuzativ koji ne možemo zamijeniti nekim drugim oblikom, up. *čitati knjigu, voziti bicikl* itd. Međutim, jaki tip rekcije posjeduju i neprelazni glagoli: *baviti se sportom, odvikavati se od pića, kloniti se smutnji...* Glagolske imenice također imaju sposobnost jake rekcije: *čitati knjigu - čitanje knjige, baviti se sportom - bavljenje sportom..*

b. Slabim tipom rekcije se nazivaju slučajevi kad više izraza istog značenja mogu biti zavisni članovi. U tom slučaju nije strogo osnovnim članom određen oblik zavisnog člana, čime je omogućen izbor najprikladnijeg izraza, up. *bilo je to prije Bajrama (uoči Bajrama, pred Bajram), ide ulicom (preko ulice), nije stigao usljed nevremena (zbog nevremena)...*

REČENICA

390. Među sintaksičkim konstrukcijama riječi najvažnije mjesto pripada rečenici. Tako rečenicom nazivamo sljedeće sintaksičke konstrukcije:

Učenici čitaju.

Učenici naše škole pročitali su mnogo knjiga.

Učenici naše škole redovno posjećuju biblioteku i svake sedmice pročitaju bar jednu knjigu.

Ove sintaksičke konstrukcije bez obzira na to koliko sadrže riječi imaju sljedeće osobine koje ih čine rečenicom. Sve tri prenose obavijest (informaciju), svaka od njih sadrži predikat, osnovni član rečenice. Predikat je u navedenim rečenicama izražen ličnim glagolskim oblicima. Zapažamo da u prvim dvjema rečenicama ima po jedan predikat (*čitaju, pročitali su*), dok su u trećoj rečenici dva predikata (*posjećuju i pročitaju*).

391. Svaka konstrukcija riječi koja u svom sastavu ima najmanje jedan glagolski oblik u funkciji predikata jeste rečenica. Ona je osnovna jezička jedinica kojom se prenosi obavijest ili poruka. Kad u konkretnoj situaciji izreknemo rečenice: *Dječak čita. Učenici pjevaju. Mačak trči*, mi nastojimo prenijeti tri različite informacije. U svakoj rečenici su različiti vršitelji radnje (*dječak, učenici, mačak*), a nisu ni radnje iste (*čitanje, pjevanje, trčanje*). Pošto svaka od njih prenosi neku drugačiju sadržinu, kažemo da su ove rečenice različite na **komunikativnom planu**.

392. Ako te rečenice analiziramo **gramatički**, vidjećemo da su one po vrsti rečeničnih članova podudarne. Sve su iskazane vezom subjekta i predikata. Subjekti su sintakseme *dječak, učenici, mačak* a predikati *čita, pjeva, trči*. One su građene po istom gramatičkom obrascu: **subjekat + predikat**. Ta podudarnost u gramatičkoj strukturi konstrukcija koje su različite na komunikativnom planu naziva se **rečenični model**. Na osnovu tog istog rečeničnog modela može se realizirati neograničen broj komunikativnih rečenica.

393. Na komunikativnom planu u izricanju rečenica nemamo uvijek isti cilj. Neke rečenice sadrže obavijest, neke izjavu, neke pitanje i sl., pa na osnovu toga razlikujemo više tipova rečenica.

a. Najfrekventniji tip predstavljaju **obavještajne** ili **izjavne rečenice** koje služe za pružanje određene informacije.Takvu sadržinu imaju, npr. rečenice: - *Autobus kreće sa trećeg perona u osam sati.* -

Stići će u Bihać oko tri sata. - Sejo voli jesti slatko. - Jutros je zakasnio na posao, jer je morao ići ljekaru.

Ovakve rečenice, pored iznošenja informacije, kad se izgovore, imaju silaznu intonaciju (spuštanje glasa).

b. **Upitne rečenice** se razlikuju od obavještajnih po tome što se njihovom upotrebom nastoji doći do informacije: - *Polazi li autobus u osam sati?- Kada stiže u Bihać? - Ko voli jesti slatko? - Zašto si jutros zakasnio? - Zar ga zaista nisi vidio?*

Ovim rečenicama se, dakle, ne obavještava, nego se pita, pa stoga po pravilu počinju nekom upitnom riječju (upitnom zamjenicom, upitnim prilogom, upitnom riječcom).

c. Rečenice koje potiču sugovornika da vrši ili izvrši određenu radnju nazivaju se **zapovjedne** ili **jusivne**: - *Odnesi pismo na poštu! - Neka nam ovaj jednu otpjeva! - Hajdemo tamo obojica, pa ćemo vidjeti! - Reci mu neka ne kasni tako često!*

Zovu se zapovjedne rečenice, ali njima se ne izriče uvijek samo zapovijed, nego i zahtjev, molba, prijekor, zabrana, ukor, želja i sl.

d. **Uzvičnim** ili **eksklamativnim rečenicama** izražava se određeni stav govornog lica prema sadržini rečenice: - *Ama, ti li si to bio! - To je nečuveno! - Zar si i ti s njima! - Vidi, ko mi kaže!*

Izraženi stav može biti čuđenje, zadivljenost, ushićenje, zgražavanje, nevjerica, ironija i dr. Iza ovih rečenica, isto kao iza zapovjednih, u pisanju se stavlja uzvičnik.

394. U rečenicama mogu biti izrečeni različiti sadržaji, pa se one međusobno mogu razlikovati po prisutnosti i odsutnosti realizacije tih sadržaja.

a. U slučaju ako rečenica kazuje da se sadržaj realazira, radi se o **potvrdnoj** ili **afirmativnoj rečenici**, *npr. Sejo voli jesti slatko.*

b. Obrnuto od toga, rečenica u kojoj se odriče realizacija sadržaja, naziva se **odrična** ili **negativna rečenica**, npr. *Sejo ne voli jesti slatko.*

395. Sve rečenice na komunikativnom planu (izjavne, upitne, zapovjedne, uzvične) mogu biti i potvrdne i odrične:

- *Je li to on voli?* - *Je li to on ne voli?*
- *Neka se predomisli!* - *Neka se ne predomisli!*
- *To je idealno!* - *To nije idealno!*

Primjeri pokazuju da se za iskazivanje odričnog sadržaja uvijek koristi odrična riječca **ne** koja dolazi ispred predikata.

396. U okviru istog komunikativnog tipa sadržaji rečenice se mogu iznijeti kao **realni** (stvarni, faktični) i kao **mogući** (zamišljeni, predpostavljeni), pa se dvije rečenice koje su realizacija istog rečeničnog modela međusobno mogu razlikovati po **modalnoj vrijednosti**. Tako rečenica *Sejo jede slatko* predstavlja stvarni sadržaj, dok rečenica *Sejo bi jeo slatko* kazuje na mogućnost koja se može ostvariti, ali i ne mora.

Navedeni primjer pokazuje da se kondicionalom (*bi jeo*) iskazuje modalnost sadržaja određene rečenice. No, to nije jedini način iskazivanja modalnosti, pošto nju bilježimo i **modalnim riječima** (*vjerovatno, sigurno, možda...*), kao i **modalnim glagolima** (*htjeti, željeti, trebati, moći*). Npr.: Hadžem će to, *možda*, učiniti. - On je, *vjerovatno*, otišao u banku. - Još uvijek *želi* vidjeti Senu. - Emir *hoće* da ide u Njemačku.

397. Na gramatičkom planu razlikujemo **jednostavne, proširene i složene rečenice**. Za sada je dovoljno reći da se pod složenom rečenicom podrazumijeva ona rečenična konstrukcija u kojoj nalazimo najmanje dva predikata. Ovdje ćemo reći šta zovemo jednostavnom a šta proširenom (raširenom) rečenicom.

Rečenički model subjekat + predikat imamo u rečenici *Sejo čita*. Takvu rečenicu nazivamo **jednostavna rečenica**, jer sadrži samo subjekat i predikat - **osnovne** ili **glavne dijelove rečenice.**

Međutim, u svakodnevnoj komunikaciji češće se služimo rečenicama koje uz subjekat i predikat imaju i druge sintakseme u funkciji ostalih rečeničnih dijelova. Tako navedena rečenica može glasiti:

- *Sejo čita knjigu.*
- *Marljivi Sejo čita knjigu.*
- *Marljivi Sejo, učenik trećeg razreda, čita knjigu.*

- *Marljivi Sejo čita knjigu kod kuće.*

Svaka od navedenih rečenica proširivana je novim rečeničnim dijelovima: bližim objektom *(knjigu)*, atributom *(marljivi)*, apozicijom *(učenik trećeg razreda)*, priloškom odredbom za mjesto *(kod kuće)*. Ovim tzv. **sporednim dijelovima** rečenica se proširuje kako bi iznesena informacija bila potpunija.

Sintaksičku konstrukciju u kojoj osim osnovnih imamo i sporedne dijelove nazivamo **proširena (raširena) rečenica**.

Dvočlane rečenice

398. Osnovni model dvočlane rečenice ima vezu subjekat + predikat, tj. imeničku riječ u nominativu i glagolski oblik u službi predikata. Tako su dvočlane rečenice: - Sejo *čita*. - *Sejo voli čitati/da čita*. - *Sejo je student.*

399. Sve navedene rečenice imaju gramatički subjekat, tj. u funkciji subjekta imeničku riječ u nominativu. One se razlikuju samo ***po vrsti predikata***: prva ima u svom sastavu jednostavni glagolski predikat (*čita*), druga složeni glagolski predikat (*voli čitati/voli da čita*) i treća imenski predikat (*je student*). To znači da model dvočlane rečenice uključuje sve varijante predikata.

400. U poziciji gramatičkog subjekta mogu biti različite vrste riječi pa se rečenice sa vezom subjekat + predikat po tome mogu razlikovati. Subjekat može biti sadržan u predikatu *(Učim.=**Ja** učim)*, može biti imenica *(**Sejo** uči)*, pridjev *(**Najbolji** je prošao)*, zamjenica *(**Onaj** je strašno ljut)*, broj *(**Jedan** će čitati)*, glagol *(**Čitati** je lijepo)*...

401. Ovdje navedene dvočlane rečenice svrstavamo u **aktivne rečenice** koje u poziciji subjekta imaju **vršioca radnje**. Za razliku od ovih, kod **pasivnih** rečenica subjekat je istovremeno i objekat na kojem se vrši ili je vršena radnja.

Aktivna je rečenica: *Dječak vozi bicikl*, u kojoj je vršilac radnje *dječak*, a objekat *je bicikl*. U pasivnoj rečenici *Bicikl je vožen*, ne navodi se vršilac radnje, imenica *bicikl* u nominativu trpi radnju koja je iskazana predikatom u kojem imamo trpni pridjev *vožen*. Objekat *bicikl* iz aktivne rečenice u pasivnoj postaje subjekat. Nije naveden vršilac radnje koji bi se mogao izraziti genitivnom konstrukcijom *od strane dječaka*. Pasivne rečenice također svrstavamo u model dvočlanih rečenica tipa ***subjekt+predikat***. Predikat pasivne rečenice tvori se vezom glagola *biti i glagolskog pridjeva trpnog*.

U ovakve rečenice se svrstavaju i konstrukcije u kojima nije tvoren predikat pomoću pomoćnog glagola *biti i trpnog pridjeva*, nego u predikatu imaju refleksivnu zamjenicu **se**: - *Tu* ***se*** *rado* ***igra*** *nogomet*. - *Pjesme* ***se pjevaju***. Ekvivalent ovim pasivnim rečenicama su aktivne rečenice: *Ljudi rado igraju nogomet*. - *Djevojke pjevaju pjesme*. Ovo pokazuje da u našem jeziku postoji još jedna vrsta pasivnih rečenica: to su **rečenice sa refleksivnim pasivom**.

Jednočlane rečenice

402. U našem jeziku jednočlane rečenice nemaju gramatičkog subjekta niti ga je moguće uvesti, a u službi predikata je glagolski oblik u trećem licu jednine srednjeg roda : - *Smrkavalo se*. - *Razdanilo se*. - *Otoplilo je***.** Glagolski oblici trećeg lica jednine srednjeg roda predstavljaju **jednočlane bezlične** ili **impersonalne rečenice**, jer izražavaju radnju bez specificiranog vršioca. Te rečenice nemaju subjekta, pa se još zovu i **besubjekatske rečenice.**

403. Glagolima *smrkavati se, naoblačiti se, razdaniti se, svitati, otopliti, razvedriti* i sl. obilježava se neka prirodna pojava za koju se ne može navesti vršilac radnje kao subjekat. Ponekad se ovi glagoli sreću i u dvočlanim rečenicama, kao npr. *Grom grmi*. *Munja sijeva* i sl. - ali samo kad je iskazan gramatički subjekat u nominativu. Taj subjekat je po pravilu **tautološki**, jer semantički ponavlja ono što je označio glagol.

404. Među jednočlane svrstavaju se i rečenice koje imaju logički subjekat. Takve rečenice imaju u predikatu glagolski oblik u

trećem licu jednine srednjeg roda, a u funkciji logičkog subjekta imeničku riječ u genitivu ili dativu: - *Ismetu se zadrijemalo.- **Bilo** mu **je hladno.*** - ***Ima** struje. -**Nema** struje.*

Određeno psihološko ili fiziološko stanje pripisuje se licu obilježenom dativom logičkog subjekta, a u slučajevima gdje je genitiv u službi logičkog subjekta konstatira se postojanje, odnosno nepostojanje nečega. Ni u jednom ni u drugom slučaju se ne može uvesti gramatički subjekat, pa su ovo također bezlične jednočlane rečenice.

405. U okviru predikata bezličnih rečenica može se nalaziti oblik pomoćnog glagola *biti* (*jesam*) *i prilog*: - *Sparno je (danas).- Zagušljivo je bilo (u sobi).* Ovakve rečenice uglavnom se grade od priloga *nesnošljivo, hladno, toplo, sparno, vruće*... Mogu biti proširene još nekom priloškom odredbom, što smo u primjerima naveli u zagradi.

406. Određeni iskazi imaju vrijednost rečenice iako nije naveden predikat. U rečenicama: -*Vatra! - Laž! - Nesreća! - Zima!* - imamo potpuno izrečene misli i svako ih razumije. Izrečene imenice su, ustvari, subjekti rečenica koje mogu glasiti: - *Vatra gori. - Laž je to. - Nesreća je. - Zima je neizdrživa.* Predikat se ne izriče, jer značenje glagolskog oblika se nadomješta konkretnom situacijom, emocijom govornika, njegovim izrazom lica, pokretima... Stoga su rečenice bez predikata efektnije i više primjerene konkretnoj situaciji. Ustvari, radi se o **elipsama** ili **eliptičnim rečenicama** koje služe za postizanje dinamičnosti i ekspresivnosti izraza i izrazito su stilski markirane.

407. Imenica u tim iskazima nalazi se u nominativu i iza nje u pisanju stoji uzvičnik. Ovakvi nominativni izrazi, koji u konkretnoj situaciji imaju vrijednost rečenice, nazivaju se i **nominativnim** ili **opisnim bespredikatskim rečenicama**. Kao što smo vidjeli može im se dodati predikat, ali tada nisu stilski efektne kao ove bez predikata.

Ovim rečenicama iskazuje se emocionalni odnos prema iznenada uočenoj pojavi. U rečenici: *Požar!* - npr. osnovna emocija je strah. Ovakve bespredikatske rečenice nazivaju se još **uzvične ili eksklamativne rečenice**. One su mnogo izražajnije od predikatskih opisnih rečenica u koje se mogu preoblikovati: *Požar!=Izbio je požar.*

408. Predikata nemaju ni rečenice: - *Malo para.* - *Mnogo posla.* - *Nigdje hladovine.* U njih se može uvrstiti predikat: - *Malo je novca.* - *Ima mnogo posla.* - *Nema nigdje hladovine.* Za njih se kaže da su skraćene (elidirane) egzistencijalne rečenice (izostavljen je glagol u službi predikata), ali su stilski ekspresivne.

409. Rečenicom bez predikata smatraju se i izrazi: - *Evo Salke.* - *Eno naše kuće.* - *Eto ti tvoga jarana.* Uz priloge *evo, eno, eto* imamo imenice u genitivu u funkciji logičkog subjekta, može biti još i drugih rečeničnih dijelova, ali nema glagola u ličnom obliku koji bi bio u funkciji gramatičkog predikata. Ustvari, mjesto pravog predikata stoje prilozi, pa bi se navedene rečenice mogle preoblikovati, npr. - *Evo Salke.* = *Stiže Salko.* Međutim, preoblikovana rečenica nije više u potpunosti semantički ekvivalent.

REČENIČNI DIJELOVI

410. U svim tipovima rečenica, bile one jednostavne, proširene ili složene, nalazimo rečenične dijelove. U proširenoj rečenici: *Stari Jusuf, moj komšija, jutros je obukao novo odijelo*, imenica *Jusuf* je subjekat, a glagolski oblik *je obukao* predikat.

Veza pridjeva i imenice *novo odijelo* u funkciji je bližeg objekta i dopune predikatu, dok je prilog *jutros* u funkciji priloške odredbe za vrijeme dopuna predikatu.

Funkciju apozicije vrši skup riječi *moj komšija*, dok su atributi pridjevi *stari* i *novo,* te prisvojna zamjenica *moj*. Apozicija uz subjekat dolazi kao naknadno objašnjenje već identifikovanog pojma, dok atribut pobliže određuje imenicu uz koju stoji i nije samo dodatak subjektu.

Subjekat

411. Funkciju subjekta ili podmeta kako još u gramatikama nazivaju ovaj dio rečenice mogu zauzimati različite vrste riječi. On može biti izražen imenicom: ***Jusuf** čita novine*, imeničkom zamje-

nicom: ***On** ih čita svaki dan*, pridjevskom zamjenicom: ***Ovaj** me je prevario*, pridjevom: ***Najbolji** će ići na nagradno putovanje*, brojem: ***Jedan** je bio ozbiljan, a **drugi** je crkavao od smijeha*, infinitivnim oblikom glagola: ***Čitati** je korisno.* Poziciju subjekta može zauzimati i subjekatska rečenica, npr. ***Ko trči**, umoriće se*. (V. t. 506).

412. Dva su tipa subjekta u rečenici: gramatički i logički.

413. **Gramatički subjekat** je uvijek u nominativu i kongruira s predikatom u licu i broju. Npr. u rečenici: *Jusuf čita*, očito da se radi o trećem licu i jednini. To pokazuju obje riječi iako je jedna u funkciji subjekta, a druga u funkciji predikata. Gramatički subjekat kongruira s predikatom i u rodu ako predikat razlikuje rod. To je u slučajevima ako predikat sadrži glagolski pridjev radni ili trpni, jer samo oni od glagolskih oblika razlikuju rod, up. *On se smijao. Ona se smijala. Ono se smijalo. On je nasmijan. Ona je nasmijana.* Itd.

414. Subjektom najčešće izražavamo značenje "vršilac radnje". To potvrđuju i rečenice koje smo naveli, pa, npr. u rečenici *Jusuf čita novine*, očito da radnju vrši Jusuf. Pored toga, subjektom se obilježava i "nosilac osobine", up. *Ovaj je već umoran*, u kojoj ovim rečeničnim dijelom ne upućujemo na vršioca radnje nego na nosioca osobine. Značenje vršioca radnje i značenje nosioca osobine dva su osnovna značenja gramatičkog subjekta.

415. Subjekat ne mora eksplicitno biti naveden u svakoj rečenici. Ipak, u takvim rečenicama neizrečeni subjekat možemo odrediti prema formi ličnog glagolskog *oblika*. Tako u rečenici: *Od silnog iznenađenja uzviknuo je kako to nije moguće,* odmah prema predikatu *uzviknuo je* uz pitanje ko? znamo da je subjekat **on.** To pokazuje da subjekat često nije potrebno ni navesti, jer je **sadržan** u ličnom glagolskom obliku.

416. U bezličnim rečenicama subjekat se može izraziti **genitivom, dativom** ili **akuzativom.** To znači da subjekat ne mora biti uvijek u nominativnoj formi, što pokazuju sljedeće rečenice: - *Nije*

bilo ***igrača***. - ***Ismetu*** *je dobro*. - *Bilo* ***ga*** *je sramota*. Očito da u navedenim primjerima subjekat ne možemo dobiti na pitanje *ko* ili *što*, nego ga moramo odrediti po smislu i zato ga zovemo **logički subjekat**.

417. U epskoj poeziji umjesto subjekta u nominativu sreće se **subjekat u vokativu**: - *Razljuti se Pintorović beže*. - *Progovara Janković Stojane*. Takav je subjekat nastao zbog deseteračkog stiha. Stilistički je markiran u odnosu na gramatički subjekat u nominativu, up. *Razljuti se Pintorović beg*.

Predikat

418. Na gramatičkom planu rečenicu čini rečenicom prisustvo **predikata** ili **priroka** kako se još naziva. Izražava se ličnim glagolskim oblikom i pokazuje radnju koju vrše osobe označene subjektom (*Učenici* ***čitaju***), osobinu tih osoba (*Učenici* ***su vrijedni***), mjesto gdje se nalaze (*Oni* ***su u školi***), stanje (*Bicikl* ***je vožen***), proces (*Šume* ***su počele zelenjeti***).

419. Predikat je uvijek neki lični glagolski oblik, jednostavni ili složeni. Kad je izražen **jednim glagolom** u jednostavnom ili složenom glagolskom obliku naziva se **jednostavni glagolski predikat**. To znači da su jednostavni glagolski predikati *čitaju* i *su čitali* iako u drugom slučaju imamo složeni glagolski oblik.

420. Ako je predikat veza **dva glagola**, onda se on naziva **složeni glagolski predikat.** Takve predikate imamo u rečenicama: - *Emir* ***želi studirati/da studira*** *medicinu. Suljo* ***je mogao raditi/da radi*** *svaki dan*. - *Odnedavno* ***je počela pisati/da piše*** *pjesme*. - *Ipak* ***je nastavio pjevati/da pjeva***.

U sastavu predikata su dva glagola. Prvi u jednostavnoj ili složenoj glagolskoj formi je očito komunikativno nepotpun, pa se dopunjava još jednim glagolom koji je u **infinitivu** ili u formi **da+prezent**. Iz primjera se vidi da komunikativno nepotpuni glagolski oblik može biti **modalni glagol** kojim se obilježava mogućnost vršenja glagolske radnje (*moći, htjeti, željeti* i sl.) ili **fazni glagol** kojim se obilježava faza glagolske radnje (*početi, nastaviti, završiti* itd.).

Ni jedan ni drugi tip glagola ne mogu samostalno biti predikati nego zahtijevaju navođenje drugog punoznačnog glagola. Očito da je nedovoljna poruka ako se kaže *ja želim*, što traži navođenje još jednog glagola u formi **da + prezent** ili **infinitiva**, npr. *Ja želim ići / da idem*. Naravno, treba zapamtiti da složeni glagolski oblik i složeni glagolski predikat nisu isto.

421. U sastavu predikata ne moraju uvijek biti samo glagolske riječi. Postoje i slučajevi gdje su u predikatu i neglagolske riječi: - *Emir **je student**. - Učenici **su vrijedni**. - On **je svakakav**. - Suljo **je bio tu**. - Sir **je bio na polici**. - Ti **nisi prvi***. Predikati u ovim rečenicama su od dva dijela: prvi je oblik pomoćnog glagola, a drugi bilo koja punoznačna riječ (imenica, pridjev, zamjenica, prilog, broj..), što se kombinira u **imenski/imenički predikat.**

422. Na mjestu neglagolskog dijela imenskog predikata može stajati i predikatska rečenica: - *Emir **je kao njegov otac**. = Emir **je kakav je i njegov otac***. (V. t. 508).

423. Mjesto oblika glagola *biti* u složenom imenskom predikatu može stajati i neki glagol koji mu je blizak po značenju: - *Postao je **predsjednik/predsjednikom**. - Proglasili su ga **junakom/ za junaka**. - Imenovali su ga **upraviteljem/ za upravitelja***. Uz glagole kao što su *postati, proglasiti, imenovati, zvati* i sl. imenički dio može imati oblik nominativa, instrumentala i akuzativa s prijedlogom *za*.

424. Poseban je tip **opisni ili dekomponovani predikat** koji je sastavljen od po značenju nepotpunog glagola i glagolske imenice: - ***Vršio je preticanje** na nedozvoljenom mjestu. - Ona **vodi brigu** o svojoj djeci*. Takav predikat može se zamijeniti jednim glagolskim oblikom: *vršio je preticanje=preticao je, vodi brigu=brine*, što govori da je jedan glagol razdvojen na dva dijela, s tim što osnovno glagolsko

značenje čuva glagolska imenica. U vezi s tom razgradnjom jednog oblika predikata na dva dijela je i naziv dekomponovani predikat.

425. Predikat može biti neizrečen. Sadržaj takvog predikata se uspostavlja iz smisla rečenice: - *O tome mami ni riječi.* - *Ona, vala, nijedne.* Rečenice sa neizrečenim predikatom karakeristične su u živom pripovijedanju.

426. Stilsko obilježje imaju i rečenice u kojima su u predikatu izostavljeni enklitički oblici glagola *biti:* - ***Došlo** njih gomila.* - *Čudno!*

Predikatske kategorije

427. U predikatu su sadržane kategorije **lica, vida, vremena** i **načina**, koje su istovremeno i glagolske kategorije. Pošto su ove kategorije već razmatrane u morfologiji (v. t. 262, 268, 271, 272), ovdje se još iznose određene pojedinosti o kategorijama vremena i načina.

428. **Kategorija vremena** se odnosi na izricanje **sadašnjosti, prošlosti i budućnosti** glagolskim oblikom u funkciji predikata. U sva tri slučaja glagolski oblik može biti upotrijebljen u **apsolutnoj upotrebi** (kad se kategorije vremena posmatraju prema vremenu u kojem se govori) i **relativnoj upotrebi** (kad se kategorije vremena posmatraju prema vremenu o kojem se govori). S tim u vezi razlikujemo apsolutnu ili pravu sadašnjost, prošlost i budućnost, te relativnu ili nepravu sadašnjost, prošlost i budućnost.

429. **Apsolutna** ili **prava sadašnjosti** izriče se prezentom nesvršenih glagola: - Učenici *čitaju* lektiru. - Djeca *skaču* na igralištu. - U tom preduzeću *proizvode* sijalice.

Relativna ili **neprava sadašnjost** izriče se prezentom svršenih i nesvršenih glagola i može se odnositi na prošlost, budućnost i svevremenost.

a. Kad se oblicima prezenta iskazuje prošlost, takav prezent nazivamo **pripovjedački** ili **historijski** i on je stilski markiran: - *Zateknem* ti ja tako njega juče kako *sjedi* na klupi u parku i *gleda* u daljinu. Očito da se oblicima prezenta: *zateknem, sjedi* i *gleda* upućuje na prošlost. To značenje poduprto je i prilogom *juče*.

b. Ako se oblicima prezenta izražavaju buduće radnje, tada se radi o **futurskom prezentu**: Sutra *idemo* u Hadžiće. U Sarajevo *dolaze* predstavnici Ujedinjenih nacija. Relativna budućnost najčešće se iskazuje prezentom nesvršenih glagola.

c. Često u poslovicama oblici prezenta iskazuju nešto što vrijedi za sva vremena: Vrana vrani oči *ne vadi*. Od drveta *ne vide* šumu. Oblici *ne vadi, ne vidi* iskazuju svevremenost. To je **apsolutni** ili **poslovični (gnomski) prezent.**

430. **Apsolutna** ili **prava prošlost** izriče se perfektom (Obojica *su* puno *pričali*). U pripovijedanju se perfekat često koristi bez pomoćnog glagola kao **krnji perfekat**: *Bio* jednom jedan car, pa *imao* dvije kćeri (Narodna pripovijetka). Radni pridjevi *bio*, *imao* i sl. bez pomoćnog glagola u tom slučaju su stilski markirani, stilogeni su. Tako upotrijebljeni radni pridjevi nazivaju se **pripovjedački (narativni) perfekat**.

Aoristom glagola svršenog vida također se iskazuje apsolutna prošlost (Toga dana *dođosmo* najzad kući), kao i **imperfektom** glagola nesvršenog vida (*Prolažahu* tuda vojske. Vojnici *bijahu* kao pokisle kokoši). Oblicima imperfekta *prolažahu*, *bijahu* sugerira se nezavršenost radnje, ali i kvantitet određene pojave. Aorist i imperfekat su izrazito stilski markirani oblici.

Aorist se može zamijeniti perfektom (*Dođoh* i *vidjeh* čudo neviđeno. / *Došao sam* i vidio čudo neviđeno), ali se u tom slučaju gubi izražajnost, doživljenost radnje. Aorist je u odnosu na perfekat stilski markiran. Isti je slučaj i sa imperfektom (*Prolažahu* tuda vojske. / *Prolazile su* tuda vojske) pošto zamjena perfektom ukida doživljenost radnje.

Relativna ili **neprava prošlost** najčešće se izražava aoristom. Ovim oblikom se kazuje da će se nešto dogoditi u bliskoj budućnosti, pa se taj aorist naziva **futurski**: Pojaviš li se *odnesoše* te đavli. Mjesto aorista *odnesoše* može se upotrijebiti i futur prvi: *odnijet ćete*, što također kazuje da se radi o budućnosti. Upotreba aorista je ovdje stilski markirana, jer se buduća radnja doživljava kao da je već sigurno izvršena.

Kad se relativna prošlost odnosi na svevremenost, upotrebljava se **svevremenski** ili **poslovični (gnomski)** aorist: *Nesta* blaga, *nesta* prijatelja. Ko se dima *ne nadimi*, vatre se *ne ogrije*.

431. Oblicima futura prvog izražava se **apsolutna** ili **prava budućnost** (Ja *ću* kuću *sagraditi*), ali i **relativna budućnost**. Kad se futurom prvim kazuju prošle radnje (Upitah ga gdje je čarobni izvor. Na to *će* ti on meni *reći* da takav izvor još niko nije našao), nazivamo ga **historijski** ili **pripovjedački futur**. Ako taj oblik izriče svevremenost (Pas koji ne laje najprije *će ujesti*), zove se **svevremenski futur**.

432. **Način** je predikatska kategorija u kojoj su sadržane oznake imperativa i kondicionala.

Imperativ se veže samo za sadašnjost i njime se izriče zapovijest, poticaj, molba: - *Čitaj*, šta piše! - Odmah ga *nazovi*. - *Neka se okrene* na drugu stranu. - *Nemoj* se puno uzrujavati. Zapovijed se može izreći prezentom (Treba odmah da *dođu* ovdje), infinitivom (*Rukovati* pažljivo), perfektom (Da *nisi* usta *otvorio*).

Imperativ je stilski markiran kad se njim ne obilježava zapovijest i sl., nego prošla radnja. Tada se radi o **pripovjedačkom** ili **historijskom imperativu**: - Ona jutros *ustani*, pa opet *lezi*. - Kad god ja *uđi*, on *izađi*. - Ja *počni*, a on me *prekini*. - Baš mu je teško. *Poleti lezi, poleti jedi.*

Kondicionalom prvim se izriče mogućnost vezana uz apsolutnu ili relativnu sadašnjost. U tom kondicionalu može biti nesvršeni (*Ne bih* ja to *radio*), ali i svršeni glagol (Nikad to on *ne bi rekao*).

Mogućnost se izriče i **kondicionalom drugim** koji se veže za relativnu sadašnjost. Taj kondicional može se, npr. odnositi i na prošlost: I da si ga zvao, *ne bi bio došao*.

Atribut

433. Sintaksičke jedinice često imaju funkciju dodatka imeničkim riječima, predstavljaju im dopunu i zavise od njih. Pored apozicije, u takvom položaju u rečenici su i jedinice sa atributskom/atributnom funkcijom.

434. Uz imenički pojam je nužno navesti jedinice sa atributskim značenjem, jer ga one čine određenim i prepoznatljivim za sugovornika. Očito da u sintagmi *novo odijelo* pridjev *novo* kao atribut ima bitnu funkciju određivanja o kojem se odijelu radi.

435. Osnovna je uloga sintaksičkih jedinica koje vrše funkciju atributa da pobliže odrede - identifikuju imenički pojam uz koji stoje. Sam bez atributa imenički pojam obuhvata sva moguća značenja. Dodavanjem jedinice sa atributskim značenjem ono što je imenički pojam imao kao široko značenje sužava se na ono što je bitno.

436. Atributsku funkciju u rečenici mogu imati pridjevi, pridjevske zamjenice, brojevi, padežne forme sa prijedlogom i bez njega, pojedini prilozi, npr.:

- ***Veseli*** *dječaci ispuniše prostoriju smijehom.*
- ***Onaj*** *Mirso je uvijek spreman da ode.*
- ***Jedno*** *dijete mi je kod kuće, a* ***drugo*** *dijete je otišlo na ekskurziju.*
- *Ispod kuće moga* ***komšije*** *ima cvijetnjak* ***pod prozorom****.*
- *Žene* ***unutra*** *nadvikuju jedna drugu.*

437. Atributi izraženi pridjevima, pridjevskim zamjenicama, rednim brojevima i brojem jedan (*veseli* dječaci, *onaj* Mirso, *jedno* dijete, *drugo* dijete) slažu se sa imeničkom riječju u rodu broju i padežu, pa se tu radi o **kongruentnom atributu**, što se može provjeriti promjenom cijele sintagme kroz padeže (npr. *jedno dijete, jednog djeteta* i sl.), pri čemu se jednako mijenjaju i nadređeni i podređeni član.

438. Kad su atributi izraženi padežnim oblicima imenica i prilozima, drugačija je situacija, jer se dijelovi sintagmi ne slažu u rodu broju i padežu, nema kongruencije, pa se u tom slučaju radi o **nekongruentnom atributu**. Ako sintagmu *kuća moga* ***komšije*** mijenjamo kroz padeže, utvrdićemo da se mijenja samo nadređeni član, dok podređeni ostaje u istom obliku: *od kuće moga komšije, kući moga komšije, kuću moga komšije* itd.

439. Osim ove razlike, ova dva tipa atributa razlikuju se i na planu značenja. Dok kongruentni atribut uglavnom obilježava identifikaciju imeničkog pojma, nekongruentni atributi se mogu značenjski klasifikovati u više grupa.

a. Padežne forme u službi nekongruentnog atributa mogu imati značenje **posesivnosti**. U rečenicama sa nekongruentnim atributom: - *Kuća moga* ***komšije*** *je na brdu.* - *Poletio je u zagrljaj* ***majci****.* - *Otac* ***mu*** *bijaše trgovac.* - *Takvi su običaji* ***kod nas***. Predmet ili pojava označena nadređenim članom sintagme pripada onom što je obilježeno riječju u funkciji atributa, npr. *otac mu* = njegov otac, *kuća moga komšije* = komšijina kuća, odnosno kuća koja pripada komšiji itd.

b. Ovim atributom izražava se i neka **karakteristična pojedinost** pojma označenog nadređenim članom: - *Bio je tu i jedan čovjek* ***velikih brkova/ sa velikim brkovima****.* - *Prišla mu je djevojka* ***u plavoj haljini****.* - *Dogodila mu se drama* ***u tri čina****.* - *To ti je kod one kuće* ***na sprat***. Za izražavanje karakteristične pojedinosti služi **kvalifikativni genitiv** u slučaju kad se radi o sastavnom (integralnom) dijelu imeničkog pojma. Pored genitiva (velikih brkova) u toj funkciji može doći njemu sinoniman **instrumental** s prijedlogom ***s(a)*** (*sa velikim brkovima*). Ako se izražava kao karakteristična pojedinost dio odjeće i sl., kao atribut služi **lokativna forma** s prijedlogom ***u*** (*u plavoj haljini*). Itd.

c. Nekongruentni atributi u raznim padežnim formama mogu izraziti i **značenje namjene**: - *Pripremala je ribu* ***za večeru****.*- *Posvetio je knjigu* ***majci****.*- *Nema nam spasa* ***od te napasti****.* - *Tada još nije bio pronađen lijek* ***protiv te bolesti/za tu bolest****.*

d. O ovom atributu se radi i u slučaju kad izražavamo **diono** ili **partitivno** značenje, u čemu služi forma dionog ili partitivnog genitiva: - *Pojeo je porciju* ***ćevapa*** *i popio čašu* ***vode****.* - *Kupio je litar*

ulja *i kilogram* ***brašna***. Kod ovog značenja genitivom u službi atributa ukazuje se na dio neke cjeline.

e. Nekogruentni atributi izriču i značenje **mjesta**: - *Prodavnice* ***pored puta/kraj puta*** *imaju veći promet.* - *Staza* ***uz šumu*** *namijenjena je za šetnju.* - *Predvečer se odmaraju na klupi* ***ispod prozora/pod prozorom***. Vidi se da je moguće padežne forme zamjenjivati nekom drugom bez štete po značenje, što znači da su one sinonimne.

Mjesno značenje je i u slučaju kad funkciju nekongruentnog atributa ima prilog: - *Zadobio je udarac* ***sprijeda***. - *Žene* ***unutra*** *nadvikuju jedna drugu*. Itd.

440. Karakteristike atributa imaju i **atributne/atributske zavisne rečenice**: *Nigdje ne mogu naći film* ***koji si mi preporučio***. (V. t. 515).

Apozicija

441. Apozicija je dodatak imeničkom pojmu i uvijek zauzima poziciju iza nadređene imenice. Ona je uvijek imenica ili imenička sintagma i stoji u istom padežu i broju kao i imenica uz koju stoji. Njom se iznosi neki naknadni podatak (objašnjenje) o već određenom (identifikovanom) imeničkom pojmu:

- *Stari Jusuf, moj* ***susjed,*** *jutros je kupio novine.* - *Kroz Sarajevo, glavni* ***grad*** *Bosne i Hercegovine, protiče rijeka Miljacka.* - *Jutros je sreo Senu, njegovu prvu* ***simpatiju***.

Imenica uz imenicu često stoji da obilježi na drugi način isti pojam.Tako je i u navedenim primjerima: Jusuf - susjed, Sarajevo - grad, Sena - simpatija... Sve te riječi u funkciji apozicije su naknadni podatak o već identifikovanom pojmu i u tome je osnovna značenjska razlika između nje i atributa. Apozicija je dodatak već određenom (identifikovanom) pojmu, dok je atribut dodatak neidentifikovanom pojmu koji postaje određen tek dodavanjem atributa.

442. Apozitivnost se iskazuje i apozitivnim/apozicijskim zavisnim rečenicama: *Jutros je sreo lijepu Senu,* ***koja je njegova prva simpatija***. (V. t. 516).

Apozitiv

443. Pridjevi u rečenici mogu imati istovremeno funkciju atributa i apozicije. Takav je slučaj u rečenicama: - *Jusuf,* ***iznerviran,*** *napustio je sjednicu.* - ***Umoran,*** *dječak je odmah zaspao*, gdje su pridjevi *iznerviran* i *umoran* po formi atributi, a predstavljaju naknadnu informaciju o određenom imeničkom pojmu i značenjski su apozicije. Pridjev u ovakvoj ulozi nazivamo **apozitivom**.

444. Apozitivi su atributi uz imenice *Jusuf* i *dječak*, jer kongruiraju s njima u rodu, broju i padežu. Pošto je takav pridjev dodatak vlastitoj imenici, a ona uvijek obilježava određen, identificiran pojam, onda je atribut naknadni uzgredni dodatak što je funkcija apozicije. Zbog toga se apozitiv ne može preoblikovati u **atributsku**, nego u **apozitivnu** rečenicu, npr.: - *Jusuf, koji je bio iznerviran, napustio je sjednicu.*

445. Kad apozitiv nije vezan s predikatom, on je samo imenički dodatak i iznosi neku naknadnu pojedinost o već određenom pojmu. Međutim, taj pridjev skoro uvijek određuje i glagol u predikatu, pa predstavlja i prilošku odredbu za uzrok. Tako je u oba navedena primjera. Zbog toga što se veže i za predikat, u gramatikama ga nazivaju **predikatski apozitiv**. Apozitiv bi trebao biti samo imenički dodatak i, po pravilu, treba ga razlikovati od predikatskog apozitiva, koji je dodatak i predikatu. Ipak, vrlo je teško naći primjer u kojem apozitiv ne određuje i glagol u predikatu.

Objekat

446. Određeni glagoli u našem jeziku nisu informativno potpuni i, da bi se mogao izraziti njihov sadržaj, zahtijevaju kao dopunu navođenje određene imeničke riječi. Ako bismo iz rečenica: - *Dječak vozi* ***bicikl.*** - *On nema* ***stan.*** - *Emir sluša* ***muziku.*** - *Vidio sam* ***ga*** *u gradu*, izostavili istaknute riječi, rečenice ne bi bile komunikativno potpune.

447. Dodatak koji pomaže da se izrazi potpun sadržaj glagolske riječi naziva se **objekat**.

448. Svi prelazni glagoli traže taj dodatak u formi akuzativa bez prijedloga i u tom slučaju radi se o **direktnom (bližem) objektu**, kakav imamo u navedenim rečenicama.

449. To ne znači da je bliži objekat uvijek izražen formom akuzativa bez prijedloga. Bliži objekat se u određenim slučajevima može izraziti oblikom genitiva. Kad odrične rečenice imaju ovaj objekat u akuzativu, njemu je sinoniman genitivni akuzativ: - *On nema* ***sestru****. = On nema* ***sestre****. - Nije imao nijednu slabu* ***ocjenu****. = Nije imao nijedne slabe* ***ocjene.***

450. U navedenim primjerima je podudarno značenje genitivnih i akuzativnih oblika, što nije slučaj kad genitivnim oblikom treba pokazati dio cjeline: *Dao mu je* ***para****. - Jeli su* ***hljeba i maslaca****. - Donesi malo* ***krede.*** Akuzativni oblik umjesto genitivnog imao bi u tim rečenicama blisko, ali ne i podudarno značenje, pošto akuzativ kazuje određenu količinu nečega (*pojeli su hljeb = pojeli su jedan hljeb*). Genitivom se obilježava neodređeni dio nečega (npr. *dobio je para*, ali se ne zna koliko). Taj tzv. **dioni** ili **partitivni genitiv** također se svrstava u **bliže objekte.**

451. Jedine padežne forme kojima se izražava bliži objekat su: akuzativ bez prijedloga, genitiv bez prijedloga u odričnim rečenicama i partitivni genitiv bez prijedloga.

452. Ako se značenje objekta izražava nekim drugim padežnim formama, ne radi se više o bližem nego o **daljem** ili **indirektnom objektu.**

U tom slučaju padežne forme mogu biti bez prijedloga:

- Genitiv: - *Faruk se prihvatio* ***posla****. - Zaželio se* ***jagoda****. - Izigravao je* ***džentlmena****.*

- Dativ: - *Radovao se* ***poklonu****. - Nije se mogao oduprijeti* ***bijesu*** *u sebi. - Dosadilo* ***Bogu****, a kamoli* ***narodu****. - Kako ona* ***meni*** *laže.*

- Instrumental: - *On često pomaže* ***svojim prijateljima****.* - *Pri pisanju se služio* ***običnom olovkom****.*

453. U slučajevima kad funkciju takvog objekta vrši prijedloško-padežna konstrukcija, takav objekat zove se **prijedloški (prijedložni) objekat:**

- Genitiv: - *On ne odstupa* ***od svog prijedloga****.* - *Mi smo odustali* ***od tog posla****.*

- Akuzativ: - *Brinuo se* ***za njeno zdravlje****.* - *Uvijek je mislio* ***na majku****.* - *Uživio se* ***u gledanje****, pa ništa nije čuo.*

- Instrumental: - *Često se susretao* ***sa starim društvom****.* - *Čeznuo je* ***za svojim gradom.***

- Lokativ: - *Razgovarali su* ***o lingvistici****.* - *Uživao je* ***u plivanju****.* - *Ona uvijek insistira* ***na sitnicama****.*

Iz primjera zapažamo da dalji objekat može biti izražen svim zavisnim padežima. U obilježavanju ovog rečeničkog dijela sudjeluje velik broj padežnih formi. Uzevši u obzir da u označavanju bližeg objekta imaju samo tri padežne forme, nije teško odrediti kad se u rečenici radi o daljem objektu.

454. Ovdje smo navodili rečenice u kojima je samo bliži ili dalji objekat. To ne znači da u rečenici mora biti samo jedan od njih uz glagol kojem pomažu da bude komunikativno potpuniji. U sljedećim rečenicama: - *Profesor* ***nam*** *je tumačio novu* ***lekciju****.* - *Nije mu bilo teško svojim* ***prijateljima*** *pozajmljivati* ***knjige*****,** nalazimo dva različita objekta: bliži (lekciju, knjige) i dalji (nam, prijateljima). Ovdje su objekti uz prelazne glagole, što znači da uz ove glagole mogu stajati oba objekta. Uz neprelazne glagole može stajati više od jednog daljeg objekta: ***Savjetima*** *ćemo pomoći* ***djeci*** *da se poprave.*

455. Sintakseme i sintagme izražavaju značenje bližeg i daljeg objekta u rečenici i pri tom pomažu da sadržina glagola uz koji stoje postane komunikativno potpunija. Sadržinu glagola, međutim, može dopuniti i **zavisna objekatska rečenica**: *Čuli smo* ***kako voda žubori****.* (V. t. 509).

Priloške ili adverbijalne odredbe

456. Uz glagolski oblik često dolaze razne sintaksičke jedinice za izricanje značenja mjesta, vremena, uzroka, posljedice, namjere, uslova, načina... One u takvim pozicijama vrše funkciju priloških ili adverbijalnih odredaba, koje klasifikujemo po značenju na vremenske, mjesne, uzročne, posljedične, namjerne, uslovne, dopusne i načinske sintaksičke jedinice.

Vremenske ili temporalne sintaksičke jedinice

457. Vremensko priloškoodredbeno značenje može se obilježiti sljedećim sintaksičkim jedinicama: vremenskim prilozima, padežnim formama, sadašnjim i prošlim glagolskim prilogom, predikatskim apozitivom i vremenskom rečenicom.

a. Prilozima za vrijeme se izražava vremensko značenje i od svih vremenskih jedinica oni su najčešće u upotrebi. Iz rečenica: - ***Jutros*** *je otišao kući.* - ***Juče*** *se mnogo umorio.* - ***Tada*** *si rekla da ti više ne trebam*, vidimo da vremenskim prilozima identifikujemo vrijeme vršenja radnje (jutros, sinoć, danas...), ili se upućuje na već identifikovano vrijeme (tada, onda...).

b. Veliki je broj besprijedloških i prijedloško-padežnih formi za iskazivanje značenja vremena.

- U sljedećim primjerima značenje vremena izrečeno je padežnim formama bez prijedloga:

genitivom: - *Zadrijemao je* ***prije utakmice.*** - ***Poslije/nakon bitke*** *svi su generali.* - ***Prošlog mjeseca*** *bila je bolja plaća.*

akuzativom: - *U školu trebaš ići* ***svaki dan.***

instrumentalom: - ***Petkom*** *on nije oko podne u uredu. Ništa ti on* ***nedeljom*** *neće da radi.*

- U sljedećim rečenicama vremensko priloškoodredbeno značenje iskazano je prijedloško-padežnim formama:

genitiv: - ***Preko ljeta*** *njega ne možeš naći u gradu.* - ***Od jutra do večeri*** *može pričati.* - *Posao ćemo završiti* ***oko Nove godine.***

akuzativ: - *Pozlilo mu je* ***pred sami ispit***. - *Nazovi* ***za/kroz jedan sat***. - ***Na ljeto*** *će nam opet doći.*

instrumental: - ***S njegovim dolaskom*** *sve je krenulo.*

lokativ: - ***U avgustu*** *ima popravni ispit.* - ***Pri obilasku*** *imanja izgubio je upaljač.* - *Vidjećemo se* ***o Bajramu***.

U većini slučajeva sama imenica u padežnoj formi označava neki vremenski pojam (jutro, veče, Nova godina, Bajram, Božić...), pa tako nije teško odrediti vremensko značenje. U pojedinim vremenskim prijedloško-padežnim formama može se naći prijedlog sa sasvim drugim značenjem, ali imenica određuje o čemu se radi. Npr., prijedlog *usred* ima mjesno značenje, a u rečenici *Zagrmjelo je* ***usred noći***, ima vremensko značenje stoga što se nalazi pred imenicom koja označava određeni vremenski pojam.

Međutim, u određenim slučajevim za određivanje vremenskog značenja moramo se poslužiti kontekstom u kojem se nalazi padežna forma kao u rečenicama: *Pozlilo joj je* ***pred sami ispit. Pri prijelazu*** *na drugu stranu rijeke prevrnuo im se čamac*, u kojima nema riječi koja sugeriše na neki vremenski *pojam*. Da se tu radi o vremenskom značenju, može se provjeriti postavljanjem pitanja. Npr. *Kad mu je pozlilo? Pred sami ispit.*

c. U vezi sa značenjem padežnih formi treba razlikovati **orijentaciono i lokaciono vremensko značenje**.

Ako je u rečenici padežna forma sa prijedlogom **uoči**: *Došao je* ***uoči Nove godine***, glagolska radnja ne zahvata vrijeme koje je obilježeno nazivom Nova godina, već se radi o vremenu prije tog praznika, što znači da je taj naziv samo orijentir na osnovu kojeg određujemo tzv. **orijentaciono vremensko značenje.**

Za razliku od toga, u rečenici: *Ostaće kod nas* ***preko praznika***, padežna forma sa prijedlogom *preko* znači da će se glagolska radnja vršiti u vremenu obilježenom imenicom praznik u genitivu. Radnja je locirana u to vrijeme, pa se ovdje radi o **lokacionom vremenskom značenju.**

d. Vremensko značenje izriče se i upotrebom glagolskog priloga sadašnjeg i glagolskog priloga prošlog, što se vidi iz sljedećih rečenica: - ***Vraćajući se kući***, *stalno je razmišljao o Seniji.* - ***Slušavši radio***, *zadrijemao je.*

e. Izricanje značenja vremena vrši se i vremenskim zavisnim rečenicama: *U mislima mu je bio jutrošnji događaj* ***dok se primicao kući.*** (V. t. 521).

Mjesne ili lokalne priloškoodredbene sintaksičke jedinice

458. Za izricanje značenja mjesta vršenja glagolske radnje služe **padežne forme**, **mjesni prilozi** i **mjesne zavisne rečenice**.

a. Niz je padežnih formi zavisnih padeža s prijedlozima i bez prijedloga za izricanje mjesnog značenja. Npr.

- *Moje je preduzeće* ***kraj same televizije.***
- *Išao je* ***ljekaru.***
- *Ljetos ćemo ići* ***na more.***
- *Najednom se on nešto ushoda* ***po sobi.***
- ***Ispod kuće*** *je sagradio bazen.*

- **Mjesto kao cilj kretanja** imaju adverbijalne odredbe uz glagole kretanja *ići, prići, prilaziti, primaći se* i sl.:

- genitiv s prijedlozima ***do*** i ***put****: - Otiđi* ***do Sulje*** *i uzmi pismo. - Krenuli smo* ***put Sarajeva.***

- dativ s prijedlozima ***ka*** i ***prema***: *- Lovci su prilazili* ***ka šumi****, dok je lisica potrčala* ***prema brežuljku****. Primicali su se* ***prema moru****.*

- Akuzativ s prijedlozima ***u*** i ***na****: - Ušli su* ***u razred****. Poslije su otišli* ***na igralište****.*

Tu je, dakle, obilježeno **mjesno ciljno značenje** pri čemu se podrazumijeva i mjesto završetka kretanja.

- **Mjesno ablativno značenje** imaju genitivne padežne forme s prijedlozima ***od, s, iz***: *- Veoma mlada je otišla* ***od kuće****. - Nije se čuvao, pa je pao* ***s kruške****. - Mnogi su tada utekli* ***iz grada****.* Padežne forme su genitiv s prijedlozima i njima se bilježi mjesto sa kojeg počinje radnja, ili preciznije: mjesto od koga se vrši udaljavanje.

- Kad se radnja obilježena glagolom vrši na prostoru označenom padežnom formom u službi adverbijalne odredbe za mjesto, onda se radi o **lokacionom mjesnom značenju**. Npr.:

- akuzativ s prijedlozima: - *Prošli su **kroz taj usjek**.* - *Gušterica se pela **uza zid**.* - *Auto mu se otisnulo **niz brdo**.*

- besprijedloški instrumental: - *Šetali smo **šumom**.* - *Lutali smo **gradom**.*

- lokativ: - *Ima stan **u strogom centru** Sarajeva.* - *Šetao je psa **po parku**.* - *Trag mu se izgubio **na Palama**.*

- genitiv: - *Pao je **nasred sobe**.* - ***Usred igrališta** dogodio se prekršaj.* - *Avion je letio **preko krova** kuće.*

U navedenim rečenicama radnja je smještena, locirana na prostoru obilježenom padežnom konstrukcijom i otuda naziv za to mjesno značenje. Kao što se vidi, padežne forme s lokacionim mjesnim značenjem dolaze i uz glagole kretanja (akuzativ s prijedlozima ***kroz, niz, uz*** i besprijedloški instrumental), ali i uz statične glagole, up. *Živio je **na tavanu** kuće.*

- U slučaju kad padežna forma obilježava predmet i pojavu kao orijentir koji pomaže da se odredi mjesto vršenja radnje, radi se o **orijentacionom mjesnom značenju**:

- ***Ispred škole/pred školom** su se nastavili svađati.*
- ***Iza kuće/za kućom** ima garažu.*
- ***Pored/pokraj/kraj klupe** nalazi se korpa za otpatke.*
- *Pekara mu je **kraj kuće/uz kuću**.*
- *Park se smjestio **među kućama/između kuća**.*

Glagolska radnja se vrši na mjestu koje je u blizini predmeta označenog padežnom formom, a taj predmet nikad nije zahvaćen tom radnjom, npr. svađa ne zahvata školu koja je samo orijentir gdje se ta radnja vrši. Veliki broj prijedloga svojim značenjem sugerira da se radi o tom orijentacionom mjesnom značenju. Takvi su prijedlozi uz genitiv: ***kraj, pored, pokraj, ispred, iznad, ispod, iza, između, poniže***, zatim akuzativni ***uz***, pa instrumentalni prijedlozi ***nad, pod, pred, za*** i ***među***.

Naprijed navedeni primjeri padežnih konstrukcija pokazuju da se one pri izražavanju mjesnog značenja mogu međusobno zamjenjivati, up. *ispred škole* (genitiv) - *pred školom* (instrumental), *iza kuće - za kućom* i sl. Tu se, dakle, radi o padežnoj sinonimiji koja u iskazu omogućava stilističke varijacije u umjetničkom stilu.

b. Funkciju adverbijalne odredbe mjesta vrše i prilozi koji po svojoj prirodi imaju to značenje: - ***Tu** je bila ranije jedna stara zgrada.* - ***Tuda** smo prolazili svaki dan.* - *On je **ovdje** oduvijek stanovao.* - ***Ondje** ćemo postaviti peć.* - *Dođi meni **ovamo**!* - *Ta djevojka stalno nailazi ovuda.*

Prilozi upućuju na mjesto u blizini govornika (*ovdje, ovuda*), na mjesto u blizini sugovornika (*tu, tuda*), ili na mjesto van govorne situacije (*ondje, onuda*). Njima se može obilježiti mjesto početka vršenja radnje (*odavde pođi*), njen završetak (*kad dođeš tamo*), kao i cijeli njen tok (*stalno nailazi ovuda/tuda/onuda*).

c. Mjesne zavisne rečenice također imaju funkciju adverbijalne odredbe za mjesto: *Pobjeći ću tamo **gdje niko za me neće znati***. (V. t. 525).

Sintaksičke jedinice za izricanje načina i poredbe

459. Priloškoodredbeno značenje načina izražava se raznim sintaksičkim jedinicama:

- padežnim konstrukcijama: - *On sve postiže **čistom laži**.* - ***Na prevaru** je ušao u uži izbor.* - *U ratu se sve prodavalo **po visokim cijenama**.* - *Učinio je to **preko volje**.* - ***U polusvjesnom stanju** se uspio izvući ispod prevrnutog auta.*

- prilozima za način: -*To će vam on **brzo** i **kvalitetno** uraditi.* - *Safet mi je to **tako** rekao.*

- glagolskim prilozima: - *Nešto joj je **smijući** se dobacio.*

- zavisnim načinskim rečenicama: - *Uradićemo sve **kako se budemo dogovorili**.* - *Radićeš **kako te pamet uči*** (za rečenice v. t. 526).

Sadržaj načinskih konstrukcija možemo dobiti na pitanje **kako**. Npr. ***Kako** će to on uraditi? Uradit će **brzo i kvalitetno**.*

Na to pitanje odgovor su i konstrukcije koje izražavaju poređenje kao način vršenja glagolske radnje: - *Prizemljio je avion **kao pravi pilot/poput pravog pilota**.* Sintaksičke konstrukcije izvedene poredbenom kopulom **kao** i riječju **poput** nisu čiste načinske konstrukcije, jer izriču i poređenje, pa se stoga zovu **načinsko-poredbene**.

Često poredbene jedinice nisu odgovor na načinsko pitanje **kako**. Takve konstrukcije su, npr.: - *On je tu ispao pametniji* ***od tebe***. - *Tada je Klej bio jači* ***nego Frejzer.***

Sintaksičke jedinice za izražavanje značenja uzroka

460. Značenje uzroka može se izraziti padežnim konstrukcijama, predikatskim apozitivom, glagolskim i uzročnim prilozima i zavisnim uzročnim rečenicama.

a. **Padežna konstrukcija** za izricanje značenja uzroka je **genitiv s prijedlozima od**, **iz** i **zbog**: - *Sav je treperio* ***od zadovoljstva***. - *Zanijemila je* ***od iznenađenja***. - *Nije smjela ništa kazati* ***iz straha*** *da se šta ne dogodi njenom djetetu.* - *Puno ga je zaboljela glava* ***zbog iskrslog problema***. - *Bilo je teško voziti* ***zbog guste magle***.

Genitiv s prijedlozima izražava uzrok onoga što je obilježeno predikatom. Kad je uz genitiv prijedlog ***od***, obilježen je **izazivač** ili **efektor** radnje koja nije povezana s voljom lica, pa je posljedica spontana. Genitiv s prijedlogom ***iz*** obilježava drugačiju nijansu uzroka. Tu se radi o nekoj **unutrašnjoj (psihološkoj) pobudi** koja je uzrok svjesne akcije kao posljedice. Tamo gdje je prijedlog ***zbog*** uz genitiv obilježene su razne okolnosti koje kao razlozi uslovljavaju posljedicu.

Ovo su tri osnovne padežne konstrukcije za iskazivanje uzročnog značenja. Postoji, međutim, još niz različitih padežnih konstrukcija u funkciji adverbijalnih odredbi uzroka. Evo nekih od njih:

- ***Usljed nedostatka*** *vremena nije dovršio posao.* - ***Zahvaljujući kiši*** *u prethodnoj noći zahladilo je.* - *Osvetiće mu se* ***za prevaru***. - *Vidjela je da je ponosan* ***na svoje auto***. - *On se nije veselio* ***njihovom odnosu***. - *Izmoren* ***igrom***, *dječak je zaspao.* - ***Njihovom neodgovornošću*** *preduzeću je nanesena velika šteta.* - ***U očaju*** *čupala je kosu.* Itd.

Značenje navedenih padežnih konstrukcija može se izreći i drugom padežnom formom bez štete po značenje: up. *usljed/zbog nedostatka vremena, za prevaru/zbog prevare, u očaju /iz očaja* itd. To znači da unutar padežnih formi postoje sinonimi, pa je zamjena moguća genitivom s prijedlozima *od, iz, zbog*, ali i drugim padežnim formama, npr. *usljed nedostatka vremena/zahvaljujući nedostatku vremena* itd.

b. To značenje može se izraziti i **glagolskim prilogom**: - ***Zahvaljujući tebi***, *ostvario je dobit*. - ***Ne mogavši više trpjeti uvrede***, *počeo je i on vraćati istom mjerom*. Mjesto glagolskih priloga može doći i uzročna zavisna rečenica, pa bi u tom slučaju ove rečenice glasile: - *Sav se izgrebao* ***jer se provlačio kroz trnje***. - ***Pošto nije mogao više trpjeti uvrede***, *počeo je vraćati istom mjerom*. Preoblikovati uzročnu rečenicu u glagolski prilog moguće je jedino ako su podudarni subjekti glavne i zavisne rečenice.

c. Slično tome imamo i u slučaju kad **predikatski apozitiv** izriče značenje uzroka, tj. ima funkciju priloške odredbe za uzrok. Ako su isti subjekti u složenoj rečenici kakva je: ***Zato što je bio umoran***, *Ismet je odmah zaspao*, na mjesto uzročne zavisne rečenici može doći apozitiv sa funkcijom priloške odredbe uzroka: ***Umoran***, *Ismet je odmah zaspao*. Već smo rekli da predikatski apozitiv uspostavlja dvostruku sintaksičku vezu: prema subjektu je atribut sa apozitivnim značenjem, a prema predikatu adverbijalna odredba za uzrok. Apozitiv je stilistički izražajnija jedinica u odnosu na konkurentnu uzročnu rečenicu.

d. Za izražavanje uzročnog značenja upotrebljavaju se i malobrojni uzročni prilozi: *(Nisam htio da igram kako oni hoće.)* ***Zato/ stoga*** *su me otjerali*. Prilozima **zato** i **stoga** upućuje se u tekstu ili govoru na prethodno pomenuti uzročni sadržaj.

e. Značenje uzroka izriče se i uzročnom zavisnom rečenicom, npr. *On je jedva prešao ulicu* ***jer ga je boljela noga u koljenu***. (V. t. 529).

Sintaksičke jedinice za izricanje namjere

461. Sintaksičke jedinice kojima se označava namjera ili cilj glagolske radnje nazivaju se **namjerne konstrukcije**. Sve namjerne konstrukcije iskazuju sadržaj koji tek treba da se desi. Takva radnja je, dakle, planirana i nerealizovana. Za izricanje ovog značenja služimo se padežnim formama, glagolskim prilogom sadašnjim i namjernim zavisnim rečenicama.

a. Najčešća padežna forma za izricanje namjere je **genitiv s prijedlogom radi**: *Otišao je na fakultet* ***radi*** *polaganja ispita.* Kad se iskazuje značenje namjere, uvijek dolazi prijedlog **radi**. Ne valja u tom sluačju upotrebljavati prijedlog **zbog**, koji, kako smo već vidjeli, obilježava samo uzrok vršenja glagolske radnje.

Namjera se može iskazati i **akuzativom sa prijedlogom po**: *Otišao je* ***po ženu*** *na Ilidžu.* Za razliku od ove padežne forme koja uvijek ima namjerno značenje, **akuzativ sa prijedlogom na** podrazumijeva i nijansu mjesnog značenja: *Bili su pozvani* ***na večeru*** *kod prijatelja.*

Najčešće u žurnalističkom i administrativnom stilu za izricanje namjere javlja se genitivna konstrukcija s prijedloškim izrazom **u cilju**: *Angažirana je sva raspoloživa mehanizacija* ***u cilju uklanjanja*** *snijega sa ulica.*

b. Za izražavanje značenja namjere služi i **glagolski prilog sadašnji**: *Stalno je lupkao olovkom o sto* ***ispitujući*** *mi strpljenje.*

c. Za izricanje ovog značenja u upotrebi su vrlo česte namjerne zavisne rečenice, npr. *Pošao je u grad* ***da kupi odijelo***. (V. t. 531).

Posljedično priloškoodredbeno značenje

462. Posljedično priloškoodredbeno značenje izražava se padežnim konstrukcijama i zavisnim posljedičnim rečenicama.

Dosta rijetko ovo značenje izražava se padežnim konstrukcijama: *Ona se smijala* ***do suza. Na moje veliko iznenađenje*** *situacija na računu bila je vrlo loša. Situacija na računu,* ***na moje veliko iznenađenje****, bila je vrlo loša.* Posljedica se iskazuje genitivom sa prijedlogom **do** ili akuzativom sa prijedlogom **na**. Kao što se vidi, u rečenici nije strogo određeno mjesto koje zauzima padežna konstrukcija.

Ovo značenje se najčešće izražava zavisnim posljedičnim rečenicama, npr. *Toliko ga je boljela noga* ***da je jedva prešao ulicu***. (V. t. 530).

Sintaksičke jedinice za izražavanje uslova

463. Uslovno priloškoodredbeno značenje izražava se padežnim formama, glagolskim prilogom sadašnjim, predikatskim apozitivom i uslovnim (uvjetnim) zavisnim rečenicama.

a. Genitiv s prijedlogom **bez** i prijedloškim izrazom **u slučaju**, te akuzativ s prijedlogom **uz** najčešće su tri padežne konstrukcije za iskazivanje pogodbe/uslova (uvjeta): *Bez para nema ljetovanja. Moći ćemo na more* ***u slučaju dobitka*** *na lutriji.* ***Uz sudijinu pomoć*** *"pijetlovi" su slavili pobjedu.*

b. Glagolski prilog sadašnji dobija uslovno značenje po pravilu samo u rečenicama čiji je predikat u kondicionalu ili u futuru: ***Zureći*** *tako svaki dan u taj ekran, oslabiće ti vid.* ***Pričajući*** *nešto ćeš reći.*

c. Predikatski apozitiv također ima priloškoodredbeno uslovno značenje: *On bi,* ***dobro pripremljen****, mogao povezati igru ekipe.* ***Naspavan****, lakše ćeš izdržati tu dugu vožnju do Sarajeva.* Ova sintaksička jedinica uslovno značenje dobija samo u kontekstima koji obilježavaju sadržaje koji nisu još realizirani nego se zamišljaju, pa je takav apozitiv konkurentan potencijalnoj uslovnoj rečenici (up. *dobro pripremljen... / Ako bude dobro pripremljen.../ ako bi bio dobro pripremljen...).*

d. Za izražavanje uslova najčešće služe uslovne (uvjetne) rečenice, npr. ***Ako naučiš****, položićeš ispit.* (V. t. 532).

Dopusne sintaksičke jedinice

464. Dopusno priloškoodredbeno značenje može se izraziti padežnim konstrukcijama, prilozima i predikatskim apozitivom i dopusnim zavisnim rečenicama.

a. Padežne konstrukcije formirane s prijedlozima *uprkos* i *unatoč* uvijek imaju dopusno značenje: - ***Unatoč velikoj neurozi****, kandidat je uspio zadovoljiti na ispitu.* - ***Uprkos neviđenoj provali oblaka****, sudija nije prekidao utakmicu.*

Ostale padežne konstrukcije dopusno značenje dobijaju samo u odgovarajućim kontekstima, u kojima je iz odnosa predikata i padežne konstrukcije jasno takvo značenje: - ***I pored velike brige***, *on je izgledao nasmijan*. - ***Mimo moga zahtjeva***, *oni su i dalje radili po starom*. - ***Ni uz veliko požrtvovanje***, *događanja nismo mogli okrenuti u željenom smjeru*.

b. Glagolski prilozi, predikatski apozitiv i dopusni prilozi konkurentni su dopusnoj zavisnoj rečenici i njihov sadržaj može se preoblikovati u dopusnu rečenicu pod uslovom da se radi o istom subjektu (up. *I ne okrenuvši se.../ Iako se nije okrenuo, Nenaspavan i mahmuran.../ Mada je bio nenaspavan i mahmuran, Nenamjerno su pogriješili / Iako nisu namjeravali, ipak su pogriješili.*)

c. Priloškoodredbeno dopusno značenje izražava se i dopusnim zavisnim rečenicama: - ***Iako mu to nije običaj***, *Jusuf je danas zakasnio na posao*. (V. t. 537).

Priloškoodredbene jedinice sa značenjem propratne okolnosti

465. U rečenici susrećemo sintaksičke jedinice za izricanje radnji i stanja koji su istovremeni sa radnjom predikata i znače neku okolnost koja prati tu radnju. Takve jedinice sa značenjem **propratne okolnosti** su istaknuti dijelovi u sljedećim rečenicama: *Svatovi su stigli pred mladoženjinu kuću* ***uz smijeh i pjesmu***. *O tome nam je pričao* ***bez ikakvog uzbuđenja***. *Prilazio je ulazu u kuću,* ***smijući se***. *Gledao je,* ***nezainteresovan***, *na sve to.*

To značenje može se raspoznati preoblikovanjem ovih jedinica u sastavne rečenice koje su im značenjski podudarne, up. *Svatovi su stigli pred kuću uz smijeh i pjesmu/ i pri tom se smijali i pjevali. Prilazio je ulazu u kuću, smijući se / i smijao se.* Itd. Ovo pokazuje da nisu samo zavisne rečenice ekvivalent priloškoj odredbi.

RED RIJEČI U REČENICI

466. U rečenici riječi zauzimaju određene pozicije. Njihov redoslijed u rečenici naziva se **red riječi**. Ova pojava se može posmatrati

na gramatičkom i komunikativnom planu. Kad su u pitanju gramatička značenja, red riječi u rečenici je organiziran prema ustaljenim pravilima. Na komunikativnom planu red riječi je slobodniji i ima uglavnom stilsku vrijednost. Npr. u emocionalno obojenom kazivanju remeti se gramatički red riječi, pa na prvo mjesto u rečenici dolazi riječ čije značenje treba posebno istaknuti. Npr. - *Ljudi nisu spavali cijelu noć. - Cijelu noć ljudi nisu spavali. - Ljudi cijelu noć nisu spavali. - Nisu spavali ljudi cijelu noć.*

467. Prema gramatičkim odnosima u rečenici **punoznačne riječi** imaju sljedeće pozicije:

- ispred predikata dolazi subjekat kao pokretač ili vršilac radnje (***Emir** trči*), lice ili predmet koje trpi radnju (***Livada** je pokošena*) i sl.,

- objekat je iza predikata (*...čita* ***knjigu***), s tim što dalji objekat dolazi iza bližeg objekta (*...piše* ***pismo prijatelju***),

- priloške odredbe na početku rečenice, ispred i iza predikata (***Uvijek** je pjevušio **u svojoj sobi. Dobro** je podnosio čežnju za domovinom*),

- kongruentni atributi ispred i iza riječi koju određuju (***Njegova** kuće je bila na kraju ulice. Dogodilo mu se nešto **tajanstveno***),

- nekongreuntni atributi iza riječi na koju se odnose (*Nezadovoljni su bili radnici **u privredi**. Ulice **Sarajeva** bile su tih dana neobično puste).*

468. Raspored **nepunoznačnih riječi** utvrđen je odgovarajućim pravilima.

Enklitike nikad nisu na početku rečenice, nego dolaze iza prve naglašene riječi: - *On **je** nju volio. - Dadni **mu** para za kartu. Oni **su** bili učenici generacije*; iza predikata: - *Stiže **ga** i opali **mu** šamar;* u složenim rečenicama su iza svih veznika, osim iza **i** i **a**: - *Kad **ga** vidiš, čestitaj mu. - Ružio ga je, ali **mu** se i podsmijavao. - Pogledao je njene oči i nešto **joj** rekao. Ona je plakala, a on **ju** je tješio.*

469. U nekim gramatikama se navodi kako se enklitike zbog pomjeranja prema početku rečenice često umeću unutar čvrstih spo-

jeva riječi kakvi su sintagme, osobna imena i prezimena, različiti nazivi i sl. Iako se u tekstovima mogu naći primjeri tipa: *Iz prethodne razvojne faze standardni* ***je*** *bosanski jezik naslijedio mnoga rješenja. Otac* ***ga je*** *Mujo puno korio zbog toga. Gostujući* ***će*** *profesor doći sljedećeg mjeseca. Košarkaš* ***im je*** *Avdić te večeri bio nerješiva enigma* i sl., ta pojava nije karakteristika bosanskog jezika, nego se preuzima iz hrvatskog jezika.

470. Red rečenica u složenoj rečenici je logičkosemantičke prirode, pa je stoga ustaljeno mjesto pojedinih rečenica.

a. Npr. redoslijed radnji iznesenih u sastavnoj rečenici *Skinuo je odijelo i legao da spava*, određuje da na prvom mjestu mora biti rečenica *Skinuo je odijelo*, a iza nje po logici dolazi druga rečenica.

b. Sadržaj zavisne rečenice u nizu slučajeva po logici mora doći iza sadržaja osnovne rečenice. Iza osnovne su, npr.:

- posljedična rečenica *(Nisu mu dobro objasnili,* ***tako da nije uspio pronaći ulicu****)*,
- atributska *(Nigdje ne mogu naći film* ***koji si mi preporučio****)*,
- izrična *(Tada je mislio* ***da nikada više neće vidjeti svoju djevojku****)*,
- poredbena *(Uradićete to* ***kao što smo se dogovorili****)*,
- namjerna *(Pošao je u grad* ***da kupi odijelo****)*,
- uzročna rečenica s veznikom **jer** *(Jedva je prešao ulicu* ***jer ga je boljelo koljeno****)*...

471. Zavisne vremenske, pogodbene, dopusne i uzročne rečenice dolaze ispred osnovne. Takav raspored zavisne i osnovne rečenice naziva se **inverzija**. U tom slučaju zavisna rečenica od osnovne odvaja se zarezom:

- ***Kad su krenuli kući,*** *udarila je kiša.*
- ***Ako naučiš sve lekcije,*** *sigurno ćeš položiti ispit.*
- ***Iako je bilo nevrijeme,*** *krenuli su na putovanje.*
- ***Zato što ga je boljelo koljeno,*** *jedva je prešao ulicu.*

U ovim složenim rečenicama zavisna rečenica može doći i iza osnovne rečenice. Kad je takav raspored, izostaje upotreba zareza:

- *Udarila je kiša* ***kad su krenuli kući.*** - *Sigurno ćeš položiti* ***ako naučiš sve lekcije.*** Itd.

SLOŽENE REČENICE

472. Već je rečeno da rečenice koje imaju više od jednog predikata svrstavamo u složene rečenice. One se po svojim karakteristikama međusobno razlikuju, pa ih prema određenim kriterijima dijelimo na vrste i podvrste.

Na osnovu odnosa zavisnosti i nezavisnosti jednostavnih i proširenih rečenica od kojih su sastavljene složene rečenice dijelimo na dvije osnovne grupe: **nezavisne složene** i **zavisne složene rečenice**.

473. Sljedeće dvije rečenice su složene - obje su sastavljene od po dvije rečenice i imaju dva predikata:

- *Dječak je vozio bicikl i pažljivo motrio na neravan put.*
- *Dječak je pažljivo motrio na neravan put dok je vozio bicikl.*

Prva je rečenica složena od rečenica: *Dječak je vozio bicikl* (1) *i pažljivo (je) motrio na neravan put* (2), u kojima su predikati: *je vozio* i *je motrio.* U drugoj rečenici također nalazimo dva predikata: *je motrio* i *je vozio*, te dvije rečenice: *Dječak je pažljivo motrio na neravan put* (1) i *dok je vozio bicikl* (2).

Ovo pokazuje da su one međusobno srodne, obje su složene, ali je odnos između rečenica od kojih su sastavljene različit.

U prvom primjeru obje rečenice su ravnopravne, mogu se samostalno upotrijebiti, pa se kaže da ne zavise jedna od druge. Zbog toga, takve složene rečenice nazivamo **nezavisne složene** ili **koordinirane rečenice**.

U drugom primjeru rečenica *dok je vozio bicikl* ne može biti samostalno upotrijebljena, jer zavisi od rečenice *Dječak je pažljivo motrio na neravan put*, koja je gramatički samostalna, tj. može biti upotrijebljena sama za sebe. Zato se ta zove **glavna**, **osnovna** ili **up-**

ravna rečenica, dok je druga **zavisna** isto kao što je to, npr. priloška odredba u okviru glagolske sintagme. Složene rečenice u kojima imamo takav odnos između rečenica koje su njeni sastavni dijelovi nazivaju se **zavisne složene** ili **subordinirane rečenice**.

474. Pokazatelj razlike među ovim rečenicama može biti i veznik. Različit je karakter nezavisnih i zavisnih veznika.

Nezavisni veznici nisu integralni dio rečenice koja ulazi u sastav složene rečenice, što se može pokazati i promjenom reda nezavisnih rečenica:

- *Dječak je vozio bicikl* ***i*** *pažljivo motrio na neravan put.*
- *Dječak je pažljivo motrio na neravan put* ***i*** *vozio bicikl.*

Očito da veznik **i** ne mijenja svoje mjesto, jer ne pripada strukturi nijedne rečenice.

Zavisni veznik, međutim, uvijek ide uz zavisnu rečenicu bila ona na prvom ili drugom mjestu u složenoj rečenici, npr.:

- *Dječak je pažljivo motrio na neravan put* ***dok*** *je vozio bicikl.*
- ***Dok*** *je vozio bicikl, dječak je pažljivo motrio na neravan put.*

To pokazuje da je zavisni veznik dio strukture zavisne rečenice.

475. Između nezavisnih i zavisnih veznika postoji još jedna razlika. Zavisni veznici mogu povezivati samo rečenice unutar jedne zavisne složene rečenice, dok nezavisni osim rečenica mogu vezivati istorodne članove unutar jednostavne rečenice:

- *Kupovao je i knjige i časopise.*
- *Učenici i profesori su bili na izložbi.*

476. Razlika između nezavisnih složenih i zavisnih složenih rečenica uočava se i u položaju u kojem može stajati zavisna rečenica prema osnovnoj. Zavisna rečenica može doći ispred osnovne, iza osnovne, kao i između dijelova te rečenice:

- *Svaki dan ćemo se kupati u moru* ***ako bude lijepo vrijeme***
- ***Ako bude lijepo vrijeme****, svaki dan ćemo se kupati u moru.*
- *Svaki dan ćemo,* ***ako bude lijepo vrijeme****, kupati se u moru.*

U nezavisnoj složenoj rečenici ne postoji mogućnost da se druga rečenica umetne među dijelove prve, pošto se u ovakvoj složenoj rečenici nezavisne rečenice ulančavaju - nižu se jedna iza druge:

- *Prodavač novina se zametnuo paketom i/pa krenuo niz ulicu.*
- *Niti grmi, nit' se zemlja trese.*

477. Navedeni primjeri složenih rečenica u svom sastavu imaju dvije jednostavne ili proširene rečenice u zavisnom ili nezavisnom odnosu. Takve rečenice nazivamo **jednostrukosložene.** Nasuprot njima stoje **višestrukosložene rečenice** koje u svom sastavu imaju pored osnovne zavisne i nezavisne rečenice:

Kad god prođe pored te kuće, nešto ga vuče da uđe, ali to nikad ne učini i svaki put se užurbano udalji.

U navedenoj rečenici se vide odnosi zavisnosti i nezavisnosti karakteristični za višestrukosložene rečenice koje su u upotrebi frekventnije od jednostrukosloženih. Ove druge se češće navode u gramatikama, pošto je na takvim primjerima lakše uočiti osobine određenog tipa neke složene rečenice.

NEZAVISNE SLOŽENE REČENICE

478. U nezavisnoj složenoj rečenici vezane su u lanac određenim smislom jedna uz drugu jednostavne i proširene rečenice, koje svaka za sebe predstavljaju komunikativno zaokruženu cjelinu. One su ravnopravne i ne zavise jedna od druge. Međusobno se odnose kao dva istorodna člana unutar nezavisne sintagme, mogu biti i samostalno upotrijebljene, pa ih stoga nazivamo **nezavisne složene** ili **koordinirane rečenice**.

Razlikujemo sljedeće vrste nezavisnih složenih rečenica: sastavne (kopulativne), suprotne (adverzativne), isključne (ekskluzivne), rastavne (disjunktivne), zaključne (konkluzivne) i stupnjevite (gradacione).

Da bi jedna nezavisnosložena rečenica bila u jednoj od navedenih vrsta, pored odnosa nezavisnosti i naporednosti njenih dijelova, ona mora imati **specifično značenje** i **posebne veznike** koji u dobroj mjeri izražavaju njeno značenje.Tako se najčešće prema tipu veznika može odrediti kojoj vrsti pripada neka rečenica.

Sastavne rečenice

479. Značenje **sastavnih** ili **kopulativnih rečenica** je istosmjernost sadržaja prostih ili proširenih rečenica vezanih u lanac određenim smislom. Za prvu rečenicu se veže druga nezavisna rečenica, za ovu treća, i tako dalje ako u složenoj ima više od dvije rečenice. Sadržaj druge rečenice paralelan je sadržaju prve rečenice ili se nadovezuje na njega.

Te osobine sastavnih rečenica vide se iz sljedećeih primjera:

- *Dječak izađe iz kuće* ***i*** *krenu niz ulicu.*
- *Otac sjede za sto,* ***pa*** *se nasloni na ruku.*
- *Lejla se nasmija,* ***te*** *poljubi oca u obraz.*
- *Nije se on mnogo brinuo,* ***ni*** *o tome pričao.*
- *Ne dolazi on ovdje,* ***niti*** *ga mi zanimamo.*

Osim osnovnog značenja istosmjernosti radnje, vidimo da se sastavne rečenice povezuju veznicima **i, pa, te, ni** i **niti.**

480. Sadržaji rečenica u sastavnoj rečenici mogu stajati u uzastopnom vremenskom odnosu (**sukcesivnost**), pa su u tom slučaju veznici **i, pa** i **te** međusobno zamjenljivi. Npr. *Dječak izađe iz kuće* ***i/pa/ te*** *krenu niz ulicu.*

Ako su sadržaji sastavnih rečenica **istovremeni**, po pravilu dolazi samo veznik **i**, veznik **pa** se ne može upotrijebiti, a **te** nije uobičajen: - *Gurao se kroz narod* ***i*** *tražio sina.*

481. Sadržaji sastavnih rečenica mogu biti i u **uzročno-posljedičnoj vezi**: *Zavladala je silna vrućina,* ***pa*** *smo (zato) stalno bili žedni.* Takav smisaoni odnos među rečenicama posebno se još može naglasiti upotrebom uzročnog priloga **zato**, ili priloških izraza **zbog toga, usljed toga** i sl. u sastavu druge rečenice.

Između sastavnih rečenica može biti uspostavljen i **mjesni** smisaoni odnos: *Otišao bi u sobu* ***i/pa/te*** *(tamo) spavao po cijeli dan i noć*. I u ovom slučaju takvo značenje se pojačava upotrebom mjesnog priloga u strukturi druge rečenice.

Ovo pokazuje da sastavne rečenice mogu imati različite smisaone odnose. Najčešće su to vremenski, uzročno-posljedični, dopusni, mjesni i dr. smisaoni odnosi.

482. Veznici **ni** i **niti** mogu se upotrijebiti samo u **odričnim rečenicama**. Prva rečenica ima predikat sa negacijom, a drugi je u potvrdnoj formi: - *Ne dolazi on ovdje,* ***niti*** *ga mi zanimamo.*

Za razliku od drugih veznika sastavnih rečenica, veznici **ni** i **niti** mogu doći ispred svake od rečenica i u tom slučaju predikati tih rečenica moraju biti istovrsni. Pri upotrebi veznika **ni** oba predikata moraju biti u potvrdnoj (afirmativnoj) ili negiranoj formi, dok pri upotrebi veznika **niti** predikati moraju biti u potvrdnoj formi:

Ni *ne jede,* ***ni*** *ne pije.*
Ni *šta jede,* ***ni*** *šta pije.*
Niti *on dolazi,* ***niti*** *ga mi zanimamo.*
Niti *ide,* ***niti*** *mu se nadaj.*

483. Sastavne rečenice mogu biti i **bez veznika**. Ako je više rečenica u nezavisnoj složenoj rečenici, odvajaju se zarezom i samo ispred posljednje dolazi veznik: *Dječak je uzeo paket, izašao iz radnje i krenuo niz ulicu.* Kad su samo dvije rečenice, također može biti bezveznička (asindetska) sastavna rečenica: - *Položio je ispit, osjeća se prijatno.* Iza prve rečenice piše se zarez.

484. Uz sastavne veznike **pa** i **te** mogu doći **i** i **ni - riječi za naglašavanje** ili **intenzifikatori**. Riječ **ni** je tada uz predikat u negiranoj formi (*Nismo tuda prošli, pa/te ga nismo* ***ni*** *vidjeli. On puno ne priča, pa se* ***ni*** *ne svađa*), dok je **i** uz predikat u potvrdnoj formi (*On puno ne priča a* ***i*** *ne svađa se*). U ovom posljednjem slučaju umjesto sastavnog veznika može doći suprotni veznik **a,** koji preuzima ulogu veznika **i,** što je naročito specifično za nezavisne sintagme (*čaj je* ***topao a ljekovit*** *= čaj je* ***topao i ljekovit,*** *tj. čaj je* ***topao a i ljekovit***).

485. U **suprotnim** ili **adverzativnim nezavisnosloženim rečenicama** povezane jednostavne ili proširene rečenice jedna prema drugoj imaju suprotne ili u nečemu nepodudarne sadržaje. Suprotne rečenice dolaze s veznicima **a**, **ali, nego, već, dok** itd. Odvajaju se zarezom. Ta njihova karakteristika vidi se iz sljedećih primjera:

- *Svi ga ruže,* ***a*** *on se osmjehuje.*

- *Na početku je puno obećavao,* ***ali*** *je u odlučujućem momentu to zaboravio.*

- *Nije se držao pravila,* ***već*** *je odlučio po svojoj savjesti.*

- *Nije se držao pravila,* ***no*** *je odlučio po svojoj savjesti.*

- *Suljo nije bio očevidac,* ***nego*** *je o tome čitao u novinama.*

- *Karakteristika sastavnih rečenica je istosmjernost,* ***dok*** *suprotne rečenice izražavaju međusobno suprotne sadržaje.*

486. Moguća je zamjena veznika **nego i već** u slučaju kad je predikat prve rečenice u odričnoj formi: - *Nije se držao pravila,* ***već/ nego*** *je odlučio po svojoj savjesti*. U tom slučaju ovim veznicima je sinoniman i veznik **no,** pa i on može doći u rečenici sa ovakvim predikatom prve rečenice. Upotreba i izbor nekog od ova tri veznika u suprotnim rečenicama imaju i stilističke razloge.

487. Razlika između veznika **već** i **nego** i veznika **no** je u tome što veznik **no** može doći i tamo gdje prva rečenica nema predikat u odričnoj formi (up. *Obećao je potpisati ček,* ***no*** *to još nije učinio*), što znači da veznik **no** ima širu mogućnost upotrebe.

488. Mjesto veznika **no** može se upotrijebiti bez štete po značenje veznik **ali**, up. *Obećao je potpisati ček,* ***ali*** *to još nije učinio.* Upotreba jednog ili drugog veznika stvar je izbora, a pošto je veznik **no** rjeđe u upotrebi, stilistički je markiran u odnosu na veznik **ali**.

489. Određeni tipovi suprotnih rečenica nemaju veznika u slučaju kad je značenje suprotnosti očito samo po sebi: *Ja ga grdim, on*

se smije. - Emir radi, Jusuf priča. Te rečenice mogu imati suprotni veznik, ali bez veznika su stilistički markirane. Upotreba ili neupotreba veznika stvar je izbora govornog lica.

490. Suprotnost podrazumijeva sučeljavanje dviju različitih pojedinosti ili dviju grupa pojedinosti, pa zbog toga u suprotnoj rečenici imamo samo dvije jednostavne ili proširene rečenice. One su, dakle, sastavljene od dvije komponente, jer to zahtijeva samo značenje suprotnosti.

Isključne rečenice

491. U nezavisnim rečenicama koje sintaksičari imenuju **isključnim** ili **ekskluzivnim** iznosi se posebna podvrsta suprotnosti. Sadržajem prve rečenice daje se neka generalna tvrdnja, iz koje se isključuje (izuzima) jedna pojedinost obilježena drugom rečenicom:

- ***Svaki** dan radimo u uredu, **jedino** četvrtkom idemo na gradilište.*

- ***Svi** su povjerovali u njegovu priču, **samo** je Emir i dalje ostajao tvrdoglav.*

U prvoj rečenici opće se potcrtava nekom riječju općeg značenja (*svi, svako, ništa*, *nikako* i sl.), a izuzimanje (isključivanje) u drugoj rečenici riječima *samo* i *jedino.* Izuzeta pojedinost se tako suprotstavlja općoj konstataciji iznesenoj u prvoj rečenici. U takvim rečenicama posebna je vrsta suprotnosti zasnovana na odnosu općeg i pojedinačnog.

492. Pošto isključne rečenice iskazuju posebnu vrstu suprotnosti, one su podvrsta suprotnih rečenica. To pokazuje i mogućnost upotrebe suprotnog veznika **a** ispred riječi **samo** i **jedino**:

- *Svaki dan radimo u uredu, **a** jedino četvrtkom idemo na gradilište.*

- *Svi su povjerovali u njegovu priču, **a** samo je Emir i dalje ostajao tvrdoglav.*

Ovakve rečenice su ipak običnije bez suprotnog veznika **a**. Izostavljanjem ovog veznika još više se naglašava značenje izuzimanja i suprotnosti između općeg i pojedinačnog

Rastavne rečenice

493. Nezavisne složene rečenice koje izražavaju paralelne sadržaje od kojih je moguća realizacija samo jednog nazivaju se **rastavne** ili **disjunktivne**. Od iznesenih sadržaja samo jedan se može ostvariti. Tipičan je rastavni veznik **ili**, a disjunkcija se može izraziti i izrazima **bilo (da)** i **volja:**

- *Tim novcem mogu kupiti televizor,* ***ili*** *napraviti nova vrata na kući.*

- ***Ili*** *ću kupiti televizor,* ***ili*** *napraviti vrata na kući.*

- ***Bilo da*** *ostaneš kod kuće,* ***bilo da*** *izađeš u grad (bićeš zadovoljan).*

- ***Volja*** *ti ostati kod kuće,* ***volja*** *izaći u grad.*

Karakteristično je da veznik **ili** može biti upotrijebljen na dva načina: na početku svake rečenice ili samo između njih, dok **bilo (da)** i **volja** dolaze na početku svake rečenice što čine složenu rečenicu.

494. Veznik **ili** može se zamijeniti i riječju **čas**: - ***Čas*** *je izlazio pred vrata,* ***čas*** *je gledao kroz prozor,* pri čemu se iznosi značenje rastavnosti u kome se prilikom vršenja jedne radnje ona druga isključuje.

495. Kao i sastavne rečenice ove rečenice mogu činiti otvoren rečenični niz, npr. - ***Ili*** *grmi,* ***il'*** *se zemlja trese,* ***ili*** *udara more o bregove,* ***il'*** *pucaju na gradu topovi.*

496. Ako bismo htjeli rastavnu složenu rečenicu razglobiti na jednostavne ili proširene, onda su one u formi upitne rečenice: - *Ili grmi, il' se zemlja trese. - Kupiću televizor, ili ću napraviti nova vrata.*

= *Grmi li? Trese li se zemlja? - Hoću li kupiti televizor? Hoću li napraviti nova vrata*? I tako dalje.

Zaključne rečenice

497. Druga rečenica u nezavisnoj složenoj rečenici često ima sadržaj koji slijedi iz smisla prve rečenice. Njeno značenje je zaključak izveden iz onoga što je rečeno u prvoj rečenici. Zato takve rečenice nazivamo **zaključnim** ili **konkluzivnim rečenicama.**

- *Učio je tri mjeseca, sigurno će položiti taj ispit.*

- *Dobro ga je tada naružio, sigurno mu taj više ne smije doći.*

- *Imao je upalu slijepog crijeva, prema tome / dakle, morao je na operaciju.*

- *Naoblačilo se i smrklo, mora biti kiše.*

- *Sav posao ste podijelili između sebe, biće primjedbi.*

498. Ove rečenice mogu biti međusobno povezane riječima **prema tome**, **dakle** i **sigurno** koje sugeriraju da je sadržina sljedeće rečenice zaključak. Međutim, ne treba ih samo po tome raspoznavati, jer, kao što se vidi iz primjera, ove rečenice često dolaze i bez riječi koje imaju takvu funkciju. Ustvari, pažnju treba obratiti na kontekst.

499. U ovim rečenicama javlja se i sastavni veznik **pa**:

- *Uspješno smo završili ovaj posao, pa se možemo nadati većem osobnom dohotku. - Baš su se neuljudno ponijeli prema njemu, pa ne čudi njegova ljutnja.*

Tu su izraženi sadržaji istoga smjera, ali se ipak radi o zaključnim rečenicama, jer sadržaj druge rečenice slijedi kao zaključak onoga što je rečeno u prvoj. To potvrđuje i mogućnost upotrebe riječi **dakle, sigurno** i **prema tome** u funkciji veznika između prve i druge rečenice, up. - *Uspješno smo završili ovaj posao,* ***sigurno*** *se možemo nadati većem osobnom dohotku. - Baš su se neuljudno ponijeli prema njemu,* ***dakle / prema tome*** *ne čudi njegova ljutnja.*

Gradacione rečenice

500. Rečenice koje nazivamo **gradacionim** ili **stupnjevitim** značenjski su bliske sastavnim rečenicama, jer se i u njima kao i sastavnim iznose dva paralelna, naporedna sadržaja, ali ti sadržaji nisu podjednako vrijedni kao u sastavnoj rečenici. U gradacionoj rečenici sadržaj druge rečenice je komunikativno značajniji, bitniji. Npr.:

- *Ismet je* ***ne samo*** *dobar radnik* ***već*** *je i dobar čovjek.*
- ***Ne samo*** *da je volio tog psa* ***nego*** *ga je i obožavao.*

Očito da je u ovim rečenicama na komunikativnom planu značajnija informacija da je Ismet dobar čovjek od informacije da je dobar radnik. Informacije su u takvim rečenicama tako izrečene da primalac poruke tačno zna kojem sadržaju govornik pridaje važnost. Pošto su upoređene dvije informacije po bitnosti, ovakve rečenice mogu biti samo dvokomponentne, tj. sastavljene su od dvije jednostavne ili dvije proširene rečenice.

501. Veza u ovim nezavisnim složenim rečenicama ostvaruje se veznikom čiji je jedan dio u sastavu prve rečenice (*v. ne samo*), a drugi je na početku druge rečenice (taj dio može biti: *nego, već*), pa su veznici gradacionih rečenica: *ne samo...nego, ne samo...već.*

502. U gradacione rečenice spadaju i rečenice s veznicima **a kamoli** i **a nekmoli**, npr. *Nisam ni bio tamo, a kamoli/a nekmoli da sam pričao o tome.* Ta dva veznika su potpuni sinonimi, s tim da je **a kamoli** mnogo češće u upotrebi.

Ove gradacione rečenice razlikuju se od gradacionih rečenica s veznicima **ne samo...nego/već** po obrnutom rasporedu sadržaja. Ono što je komunikativno bitnije i značajnije u sadržaju gradacionih rečenica, u rečenicama s veznicima **a kamoli** i **a nekmoli** nalazi se u prvoj rečenici, up. *Ne samo da nisam pričao o tome* ***nego nisam ni bio tamo****. -* ***Nisam ni bio tamo,*** *a kamoli da sam pričao o tome.*

503. Jezičke jedinice koje se međusobno razlikuju po obrnutom rasporedu sadržaja nazivaju se **konverzivi**. Tako su gradacione

rečenice s veznicima **a nekmoli** i **a kamoli** u odnosu na rečenice s veznicima **ne samo... nego/već** konverzivi.

ZAVISNE SLOŽENE REČENICE

504. Govoreći o rečeničnim dijelovima vidjeli smo da sintakseme i sintagme vrše funkciju *subjekta, predikata, objekta, adverbijalnih odredbi, atributa* i *apozicije.* Također je naznačeno da se navedene funkcije ne izražavaju samo sintaksemama i sintagmama nego i rečenicama koje su uvijek *zavisnog karaktera.* U tom slučaju govorimo o *subjekatskim / subjektnim, predikatskim / predikatnim, objekatskim / objektnim, atributnim / atributskim, apozicijskim* i *adverbijalnim zavisnim rečenicama.*

505. Sve rečenice koje zauzimaju jednu od ovih šest sintaksičkih pozicija nazivaju se **zavisnim** ili **subordiniranim rečenicama**. Zavisne su zbog toga što se prema osnovnoj rečenici ponašaju isto kao dijelovi rečenice unutar proširene rečenice. Npr. u rečenici: *Čuli smo kako se djeca smiju*, rečenica ... *kako se djeca smiju...* ima funkciju objekta, što možemo utvrditi preoblikovanjem u proširenu rečenicu: *čuli smo smijeh djece*, gdje funkciju objekta obavlja sintagma *smijeh djece*. Očigledno, objekat je naslonjen na predikat *čuli smo* i od njega *zavisi*. Isto tako, od toga predikata iz osnovne rečenice zavisi i rečenica *...kako se djeca smiju.*

Ovdje se radi o zavisnoj objekatskoj rečenici. Isti odnos prema osnovnoj rečenici nalazimo i kod drugih zavisnih rečenica.

I. Subjekatske zavisne rečenice

506. U odjeljku o subjektu je rečeno da se funkcija subjekta izražava i zavisnim rečenicama koje nazivamo **subjekatskim** ili **subjektnim**. Takve rečenice se odnose prema osnovnoj rečenici isto kao subjekat prema predikatu u prostoj rečenici. Npr. u rečenici:

Pobijediće ***ko bude najbolji***, očito da je u funkciji subjekta zavisna rečenica *...ko bude najbolji...* Mjesto nje u jednostavnoj rečenici može doći sintaksema *najbolji* u službi subjekta: *Pobijediće* ***najbolji***. Ili, u složenoj rečenici: *Ko trči, umoriće se*, funkciju gramatičkog subjekta ima izraz *ko trči*, dakle *trkač*. Isto je sa rečenicama: ***Ko pjeva**, zlo ne misli*. ***Ko ne uzme**, pokajaće se*, u kojima također zavisne rečenice vrše funkciju gramatičkog subjekta.

507. Funkciju subjekta može imati i **zavisna izrična rečenica**, jer se njome izriče sadržaj predikata osnovne rečenice: *čudesno je* ***da se to dogodilo***. Predikat osnovne rečenice je u bezličnoj formi (treće lice jednine srednjeg roda), pa je ona impersonalna. Zavisna rečenica je po značenju izrična u funkciji subjekta i kazuje sadržinu predikata osnovne rečenice (čudesno je **šta**?). Mjesto zavisne rečenice može doći pokazna zamjenica **to**: *čudesno je to*, što, također, potvrđuje da zavisna rečenica ima poziciju subjekta, pa se stoga i ovakve rečenice svrstavaju u **subjekatske.**

II. Predikatske zavisne rečenice

508. U sastavu predikata mogu biti i neglagolske riječi, pa takav predikat nazivamo imenski/imenički predikat. Na mjestu neglagolskog dijela imenskog predikata može stajati i rečenica:

- *Emir je* ***kakav je i njegov otac***. - *Emir je* ***kao i njegov otac.***

- *Ni kafane više* ***nisu kao što su nekad bile***. - *Ni kafane više* ***nisu dobre.***

U prvoj rečenici imenski predikat sadrži neglagolski dio: *kao i njegov otac*. Mjesto toga u drugoj rečenici stoji rečenica: *kakav je i njegov otac* sa vlastitim predikatom. Ta rečenica je zavisnog karaktera i predstavlja **predikatsku** ili **predikatnu rečenicu.** U takvoj složenoj zavisnoj rečenici predikat osnovne rečenice je oblik glagola **biti** i sadržaj zavisne predikatske rečenice, dok zavisna rečenica ima svoj predikat, što je i čini rečenicom.

III. Izrične rečenice

509. Zavisna rečenica može dopunjavati sadržaj glagola osnovne rečenice i tada ona ima objekatsku funkciju. Npr. u rečenici: *Čuli smo* ***kako u daljini žubori voda,*** rečenica *kako u daljini žubori voda* dopuna je glagolskom obliku *čuli smo* i ima značenje objekta. Rečenica u objekatskoj funkciji isto se ponaša prema predikatu kao objekat u proširenoj rečenici (up. *Čuli smo u daljini* ***žubor vode***) i zbog toga je ona zavisna.

Kad rečenica dopunjuje sadržaj glagola osnovne rečenice i ima objekatsku funkciju, onda takvu zavisnu rečenicu nazivamo **objekatska** ili **objektna zavisna rečenica** kojom se mogu izraziti značenja bližeg i daljeg objekta.

510. Objekatska rečenica može biti preoblikovana u objekat i obrnuto (up. *Pričao mi je* ***kako je išao na izlet*** */Pričao mi je* ***o svom izletu***). Međutim, to se ne može uvijek učiniti, pošto ima rečenica s objekatskom funkcijom, ali se ne mogu zamijeniti objektom. Npr. *Znali su* ***da više nikada neće biti u ovom gradu.*** U nizu slučajeva ne može se ni objekat preoblikovati u zavisnu rečenicu, up. *Čitam* ***knjigu.*** *Pišem* ***molbu.*** To pokazuje da u jeziku pored slučajeva gdje su objekat i zavisna rečenica konkuretna stilistička sredstva postoje i slučajevi gdje to oni nisu.

511. Objekatska zavisna rečenica izriče sadržaj glagola **mišljenja, osjećanja** i **govorenja** iz osnovne rečenice, bez obzira u kojoj su sintaksičkoj funkciji ti glagoli upotrijebljeni:

Tada je mislio ***da više nikada neće vidjeti svoju djevojku.***

Stalno nam je govorio ***kako ćemo postati profesionalci u svom poslu.***

Osjećao je ***da će mu prijatelji ipak pomoći.***

Takve zavisne rečenice uz navedene glagole povezane veznicima **da** i **kako**, koji su najčešće zamjenljivi, nazivaju se **izrične objekatske/objektne rečenice**.

512. Od ovih rečenica razlikuju se **zavisnoupitne objekatske/objektne rečenice,** u kojima se sadržajem osnovne rečenice sagovornik pobuđuje da odgovori na pitanje postavljeno u zavisnoj rečenici:

- *Recite mi* ***da li ovuda mogu stići do Drvenije.***
- *Pitao je* ***koju sam literaturu konsultovao.***
- *Kaži mi* ***kada ideš na more.***

I ove zavisne rečenice su objekatske jer iznose sadržaj glagola iz osnovne rečenice. U složenu rečenicu uvedene su upitnim riječima: *da li, kada, čija, gdje, koji* itd. Ne odvajaju se zarezom i na kraju rečenice se ne piše upitnik, nego tačka.

513. Određene izrične rečenice mogu imati atributsko značenje, pa ih u tom slučaju nazivamo **izrično-atributske zavisne rečenice**. U takvim rečenicama uz glagole sa značenjem *gledanja* i *slušanja* stoji objekat u osnovnoj rečenici, pa se u zavisnoj rečenici ne može izraziti subjekat, jer je on uvijek pojam koji je obilježen objektom osnovne rečenice:

- *Ugledah Esmu* ***da/kako/gdje bježi.***
- *Čujem Lejlu* ***kako/da/gdje pjeva.***

Veznici ovakve zavisne rečenice **kako, da** i **gdje** gotovo uvijek su međusobno zamjenljivi. Zavisna rečenica je istovremeno izrična objekatska (veže se za glagol osnovne rečenice), ali i atributska (veže se za imeničku riječ u objekatskoj funkciji u osnovnoj rečenici). Dakle, takve rečenice uspostavljaju dvostruku sintaksičku vezu - prema glagolu i imeničkoj riječi u funkciji objekta. Kad nema objekta u osnovnoj rečenici, onda je to prava izrična objekatska rečenica, npr. *Ugledah* ***da Esma bježi****. Čujem* ***kako Lejla pjeva.***

514. Izrične objekatske rečenice mogu izricati i značenje uzroka, pa se u tom slučaju nazivaju **izrično-uzročne zavisne rečenice**. Takve su, npr.

- *Obradovao se* ***što smo ga posjetili poslije dužeg vremena.***
- *Radujem se* ***da je sve na kraju ispalo regularno.***
- *On je bio ljut* ***što su ga kolege pogrešno razumjele.***

Zavisne rečenice su *izrične objekatske* pošto je sadržajem predikata izrečeno neko emocionalno stanje. Istovremeno u tim zavisnim rečenicama iznosi se uzrok nastanka tih emocija, pa su one i *uzročne.* One su dakle objekat uz nadređeni glagol, ali istovremeno i priloška odredba uzroka. Takve se rečenice u složenu rečenicu uvode veznicima *što* i *da.*

IV. Atributske i apozitivne rečenice

515. Kongruentni i nekongruentni atributi pobliže određuju imenički pojam uz koji stoje i njihovo navođenje omogućava identifikaciju tog pojma u konkretnoj komunikativnoj situaciji. Istovremeno, tim određivanjem vrši se i sužavanje značenja imeničkog pojma. Sve te karakteristike imaju i **atributske/atributne zavisne rečenice:**

- Nigdje ne mogu naći film *koji si mi preporučio.*
- Poznat mi je čovjek *što sjedi za stolom.*
- Vozač *čiji je auto parkiran pred kapijom* otišao je kući.
- To je čudo *kakvo niko još nije vidio.*

Navedene rečenice imaju više od jednog predikata, pa ih svrstavamo u složene. U prvoj složenoj rečenici, druga po redu rečenica *koji si mi preporučio* odnosi se na imenički pojam *film* i pobliže ga određuje. Tačno se zna o kojem se filmu radi, jer je upotrebom pomenute rečenice suženo značenje tog imeničkog pojma. Rečenica se ponaša isto kao atribut uz imenički pojam, u podređenom je položaju, tj. zavisnog je karaktera.

Odnos prema određenom imeničkom pojmu u osnovnoj rečenici uspostavlja se veznicima: *koji, što, čiji i kakav.* Veznici u ovim rečenicama osim funkcije vezivanja atributske rečenice za osnovnu, vrše i funkciju subjekta unutar zavisne rečenice.

Atributska zavisna rečenica može se uvesti i prilogom **kad** samo uz imenice s vremenskim značenjem: *Te pjesme su nastajale u trenucima* ***kad osjećanja nadvladaju razum.*** Za takvu zavisnu rečenicu se kaže da je **atributska zavisna rečenica s vremenskim značenjem.**

Ako se atributska rečenica veže uz osnovnu veznikom **gdje**, ona ima pored atributskog i mjesno značenje: *Kuća **gdje smo boravili** danas je ruševina*. Ovakve rečenice se nazivaju **atributske zavisne rečenice s mjesnim značenjem**.

I u jednom i u drugom slučaju zavisne rečenice osim vremenskog i mjesnog značenja određuju imenički pojam i sužavaju njegovo značenje. Da su one atributskog značenja, osim toga, kazuje i mogućnost zamjene veznika **kad** i **gdje** zamjenicom **koji**:

- *Te pjesme su nastajale u trenucima **u kojima osjećanja nadvladaju razum***.

- *Kuća **u kojoj smo boravili** danas je ruševina.*

516. Apozicijom se iznosi neki naknadni podatak (objašnjenje) o već određenom (identifikovanom) imeničkom pojmu. Takvo značenje može se izreći i zavisnim **apozitivnim/apozicijskim rečenicama**. Npr. u rečenici: *Jutros sam sreo Seniju, koja je moja prva simpatija*, zavisna rečenica *koja je moja prva simpatija* ne sužava značenje imeničkog pojma *Senija* na koji se odnosi. Ona dolazi uz već značenjski određen pojam kao dodatna informacija.

U takve rečenice svrstavamo i sljedeće primjere:

- *Sklonili su se za jedan zid, **iza kojeg su mogli dobro osmatrati***.

- *Pobijedio je Željo, **koji u Sarajevu zaista ima puno navijača***.

- *Obećao je vratiti se u grad, **u kojem (gdje) je doživio svoje najljepše trenutke***.

- *Treba naći poštena čovjeka, **u koga ćemo se moći pouzdati**.*

Apozitivne zavisne rečenice vežu se istim veznicima za osnovnu kao i atributivne, samo što ispred tog veznika uvijek stoji zarez. Razlika između ovih dviju vrsta rečenica je i u tome što atributivne rečenice sužavaju značenje imeničkog pojma na koji se odnose, dok apozitivne to ne čine, već donose još jednu dodatnu informaciju o već određenom pojmu.

517. Kao što vidimo, obje rečenice (atributska i apozitivna) zavise od određene imeničke riječi u osnovnoj rečenici. Njihov sadr-

žaj se odnosi na imenički pojam u prethodnoj rečenici i zbog toga se nazivaju **odnosne** ili **relativne**. Ove rečenice predstavljaju jednu grupu, koja se **po značenju** dalje dijeli u dvije podgrupe: a) na **atributske**, koje sužavaju, identifikuju imenički pojam i b) **apozicijske**, koje dolaze uz već određen, identifikovan imenički pojam i iznose još neku naknadnu informaciju o njemu. Prema tome, atributske i apozicijske rečenice značenjski su samo podvrste relativnih ili odnosnih rečenica.

V. Adverbijalne rečenice

518. U ovu grupu prema funkcionalnom kriteriju svrstavaju se zavisne rečenice koje imaju priloškoodredbenu ili adverbijalnu funkciju. Npr. u složenoj zavisnoj rečenici: ***Čim je prekoračio prag kuće,*** *on je vidio da nešto nije u redu*, funkciju adverbijalne odredbe za vrijeme vrši zavisna rečenica *čim je prekoračio prag kuće.* U rečenici: *Naći ćemo se tamo* ***gdje smo se prošli put rastali,*** funkciju adverbijalne odredbe za mjesto ima zavisna rečenica *gdje smo se prošli put rastali*. Itd.

519. Da se radi o priloškoodredbenoj funkciji zavisnih rečenica, moguće je pokazati preoblikovanjem (kondenzacijom) složene rečenice u proširenu:

Dok je slušao tu muziku, *prisjećao se svoje mladosti.*
Slušajući tu muziku, *prisjećao se svoje mladosti.*

Ovakvo preoblikovanje se može izvršiti ako su u složenoj rečenici *glagolski predikati i isti subjekat* osnovne i zavisne rečenice. U proširenoj rečenici funkciju adverbijalne odredbe ima glagolski prilog i cijeli sklop *slušajući tu muziku* istog je značenja kao i zavisna rečenica *dok je slušao tu muziku.* To kazuje da obje te sintaksičke jedinice imaju priloškoodredbenu funkciju.

520. Osim po funkcionalnom, adverbijalne rečenice se mogu klasificirati i po značenjskom kriteriju. Kao primjere naveli smo rečenice: ***Čim je prešao prag***, *vidio je da nešto nije u redu. Sastaćemo se tamo* ***gdje smo se prošli put rastali***, u kojima zavisne rečenice

imaju različita značenja. Prva je sa značenjem adverbijalne odredbe za vrijeme, a u druga za mjesto, pa ih po tome nazivamo *adverbijalna vremenska* i *adverbijalna mjesna rečenica*. Pored ovih, po značenjskom kriteriju razlikujemo još: *adverbijalne uzročne, posljedične, načinske i poredbene, namjerne, uslovne i dopusne rečenice.*

Vremenske rečenice

521. Uz glagolski oblik osnovne rečenice stoje zavisne rečenice koje označavaju vrijeme vršenja glagolske radnje (ili stanja) u osnovnoj rečenici. Te rečenice sa priloškoodredbenom funkcijom nazivamo **vremenske** ili **temporalne rečenice**. Npr.:

- ***Kad se priprema za polaganje ispita***, *vrlo je nervozan.*
- *Treba mu odgovoriti* ***čim on pošalje svoje pismo.***
- ***Pošto izvršimo konačni obračun***, *podnijećemo izvještaj upravnom organu.*
- ***Kako ga vidjeh***, *odmah ga poznadoh.*
- *Ne treba donositi odluku* ***prije nego što sve razmotrimo***.
- *Počet ću raditi* ***nakon što se dobro odmorim.***

522. Kao što se vidi iz primjera vremenske rečenice se vežu za svoje osnovne različitim veznicima (**kad, čim, pošto, kako, prije nego što, nakon što**...), a svaki od njih upućuje na neko vremensko značenje. Naši primjeri također pokazuju da vremenske rečenice često dolaze ispred osnovne, pa kažemo da su u **inverziji**.

523. Zavisna vremenska rečenica može izražavati sadržaje koji su istovremeni sa radnjom osnovne rečenice, koji se vrše prije radnje osnovne rečenice i poslije radnje osnovne rečenice.

a. U sljedećim primjerima vremenska rečenica izražava radnju koja je istovremena s radnjom osnovne rečenice (**vremenska istovremenost**): ***Dok smo sjedili u tom restoranu***, *prisjećali smo se naših školskih dana.*

b. Kad vremenska rečenica bilježi radnju koja se vrši prije radnje osnovne rečenica, onda to nazivamo **prijevremenost** ili **vre-**

menska anteriornost: ***Pošto sam u hotelu platio račun***, *krenuo sam na autobusku stanicu*. ***Čim je ušao u preduzeće***, *potražio je direktora*.

c. Ako se vremenskom rečenicom označava radnja koja se vrši poslije radnje osnovne rečenice, to je **vremenska poslijevremenost** ili **posteriornost**: ***Prije nego dođem do tebe***, *svratiću u prodavnicu.*

Prijevremenost (anteriornost) i **poslijevremenost (posteriornost)** radnji zavisne i osnovne rečenice dva su pola **vremenske raznovremenosti**.

524. Vremenska rečenica može biti istoznačna sa glagolskim prilogom, pa mjesto nje često dolazi ova sintaksička jedinica:

a. Glagolski prilog sadašnji tvori se od nesvršenih glagola i njime možemo izraziti značenje istovremenosti: ***Slušajući tu muziku***, *prisjećao se vremena svoje mladosti*. Isto značenje je i u složenoj rečenici, u kojoj je mjesto tog priloga vremenska zavisna rečenica: ***Dok je slušao tu muziku***, *prisjećao se vremena svoje mladosti*.

b. Glagolski prilog prošli tvori se samo od svršenih glagola pa se njime može izraziti značenje raznovremenosti: ***Završivši posao***, *odmah je zaspao*. Takvo značenje je i u složenoj rečenici, gdje mjesto priloga egzistira istoznačna vremenska zavisna rečenica: ***Kad je završio posao***, *odmah je zaspao*.

Upotreba zavisne rečenice ili istoznačnog glagolskog priloga ovdje je moguća zato što su u zavisnoj i osnovnoj rečenici glagolski predikati i postoji podudarnost subjekata u njima. Bez postojanja tih uslova nema mogućnosti skraćivanja složene rečenice na proširenu.

Mjesne rečenice

525. Osim oznake vremena glagolskim radnjama je potrebna i oznaka mjesta gdje se vrše. Izražavanje adverbijalne odredbe mjesta između ostalog vrši se i adverbijalnim **mjesnim (lokalnim) rečenicama**. Ove rečenice predstavljaju dodatak glagolu osnovne rečenice ili se naslanjaju na mjesni prilog u toj rečenici.

a. Na glagol su naslonjene mjesne rečenice u sljedećim primjerima:

- *Moramo se vratiti* ***gdje smo prije bili.***

- *Otići ćeš* ***kamo te ja pošaljem.***
- *Proći ćeš* ***kuda prolazi sav ostali svijet.***

U ovim rečenicama službu veze sa osnovnom rečenicom vrše **mjesni prilozi**: *gdje, kuda, kamo*, itd., pa zato ove rečenice mogu izraziti značenje koje se iznosi mjesnim prilozima.

b. Mjesna rečenica može biti naslonjena i na mjesni prilog u osnovnoj rečenici koji ima funkciju adverbijalne odredbe za mjesto:

- Mi ćemo pobjeći *tamo* ***gdje nas niko više neće naći.***
- Djevojka će proći *onuda* ***kuda je i juče prošla.***

Mjesne zavisne rečenice su ovdje naslonjene na priloge *tamo* i *onuda* iz osnovne rečenice i njihov su dodatak. Iza tih mjesnih priloga dolaze prilozi *gdje* i *kuda* u funkciji veze zavisne i osnovne rečenice.

Načinske rečenice

526. U složenoj rečenici zavisna rečenica može imati funkciju adverbijalne odredbe za način:

- *Učinićemo sve* ***kako se budemo dogovorili.***
- *Radićeš* ***kako te pamet uči.***

Zato što pokazuje način vršenja glagolske radnje u osnovnoj rečenici (up. *Radićeš* ***pametno****. Radićeš* ***kako te pamet uči***), ovakvu zavisnu rečenicu zovemo **načinska (modalna) rečenica**.

Veznik **kako** karakteristika je pravih načinskih rečenica i ne može se zamijeniti nijednim drugim veznikom.

527. Način vršenja glagolske radnje osnovne rečenice često se izriče pomoću poređenja po jednakosti:

- *Nastavićete raditi* ***kako/kao što smo se dogovorili.***
- *Prema studentima se odnosi korektno* ***kao što i dolikuje iskusnom profesoru.***
- *Zbunio se* ***kao da prvi put izlazi na neki ispit.***
- ***Kao da sam i prije dolazio****, odmah sam našao put.*
- ***Kako ga je učila pamet****, on je to uradio.*

U ovim rečenicama iznosi se poredbeno-načinsko značenje, nije čisto načinsko značenje, pa se ovakve rečenice u kojima ima i

poređenje po jednakosti nazivaju **poredbene (komparativne) načinske rečenice**. Veznici su **kako, kao što i kao da**. Za razliku od prave načinske, veznik **kako** u poredbenoj načinskoj rečenici može se zamijeniti veznikom **kao što**, pa se i po tome može raspoznati o kojoj se rečenici radi.

528. **Prave poredbene rečenice** su oslonjene na komparativ pridjeva ili priloga u osnovnoj rečenici:

- *Taj film je bolji*, ***nego što sam mislio.***
- *Bolje uradi danas,* ***nego da čekaš do sutra.***
- *Taj je bio neurozniji*, ***nego što smo očekivali.***

U ovim rečenicama koje imaju veznike **nego što**, **nego da** iznosi se poređenje po nejednakosti. U njima je samo poredbeno značenje. Ne javlja se istovremeno i značenje načina, što je identično i kod drugih poredbenih konstrukcija, npr. *Bolji je* **od tebe.** *Jači je* **nego ti**.

Uzročne rečenice

529. Kad zavisna rečenica označava uzrok vršenja radnje osnovne rečenice, onda je ona priloškodredbena **uzročna** ili **kauzalna rečenica**. Takve su posebno istaknute rečenice u sljedećim primjerima složenih zavisnih rečenica:

- *Omer je jedva prešao ulicu* ***jer ga je boljelo koljeno.***
- *Priprema za objavljivanje časopisa trajala je dugo* ***zato što su autori naknadno mijenjali tekst u svojim prilozima.***
- ***Budući da nemamo sredstava****, ne možemo štampati knjigu.*
- ***Pošto ga je boljela noga****, nije otišao na posao.*

a. U zavisnim rečenicama zapažamo da im sadržaj označava zbog čega se vrši ili ne vrši radnja osnovne rečenice. Očito da su te rečenice u funkciji priloških odredaba pošto mjesto zavisne rečenice u nizu slučajeva može doći i padežna konstrukcija (up. *zbog bola u koljenu / jer ga je boljelo koljeno*), a padežna konstrukcija s prijedlogom *zbog* znači uzrok.

b. Zavisne uzročne rečenice su najčešće uvedene u složenu veznicima **jer, pošto, budući da i zato što**. Pored ovih veznika naročito u naučnim, žurnalističkim i administrativnim tekstovima susrećemo i uzročne veznike **zbog toga što, usljed toga što, s obzirom na to da, zahvaljujući tome što** itd.:

- ***Zbog toga što ta rečenica znači uzrok**, ona je zavisna uzročna.*
- ***Usljed toga što su radovi na putu**, mora se koristiti zaobilaznica.*
- ***S obzirom na to da nisu došli svjedoci**, rasprava se odgađa do daljnjega.*

c. Svi ovi veznici su jednoznačni pošto u svim slučajevima upućuju na uzročno značenje. Nasuprot njima stoje veznici **čim, dok, kad** i **kako** koji nisu uzročni, nego veznici drugih tipova zavisnih rečenica. Kao veznici uzročnih rečenica javljaju se u slučaju kad su sadržaji zavisnih i osnovnih rečenica sami po sebi u nekoj vrsti uzročno-posljedične veze:

- ***Čim si ti meni takav došao**, bilo mi je sve jasno.*
- *Napravio je veliki zijan **dok se sakrio.***
- *Mora da je već otišao **kad se ne vidi svjetlo u njegovoj kući.***
- ***Kako mu se uopće nije dopadalo u toj sredini**, preselio se iza brda.*

d. Zavisnom **objekatskom** rečenicom može se izreći uzrok emocionalnog stanja koje je izneseno u osnovnoj rečenici (up. *Krivo mu je bilo **što si to rekao**. Radovao se **da si došao***), pa su te rečenice i **uzročne**. Pošto istovremeno izriču sadržaj riječi emocionalnih stanja i raspoloženja iz osnovne rečenice, ovakve rečenice nazivamo **izrično-uzročnim zavisnim rečenicama.**

e. Glagolski prilozi mogu doći mjesto uzročne rečenice. To je moguće samo u slučaju kad su u složenoj rečenici glagolski predikati i isti subjekt osnovne i zavisne rečenice:

- *Prestao je raditi **jer se veoma mnogo umorio.***
- ***Umorivši se veoma mnogo**, prestao je raditi.*
- *Oznojio se **jer je jeo ljutu pljeskavicu.***
- *Oznojio se **jedući ljutu pljeskavicu.***

Ukoliko je glagol u predikatu zavisne rečenice nesvršenog vida, on se transformiše u glagolski prilog sadašnji, a ukoliko je svršenog vida, u glagolski prilog prošli.

f. Uzročna rečenica sa imenskim predikatom i subjektom koji je idenitičan onome iz osnovne rečenice može se preoblikovati u **predikatski apozitiv:** ***Zato što je bio bolestan***, *Salko je jedva otvarao usta.* / ***Bolestan***, *Salko je jedva otvarao usta.* Apozitiv je stilistički ekspresivnija jedinica od konkurentne zavisne rečenice.

Posljedične rečenice

530. Zavisne rečenice u kojima se iznosi posljedica izrečenog u osnovnoj rečenici nazivaju se **posljedične** ili **konsekutivne rečenice:**

- *Njega je toliko boljela noga* ***da je jedva prešao ulicu.***
- *Nemamo finansijsku potporu* ***tako da ne možemo štampati knjigu.***
- *Takav je snijeg zimus napadao* ***da je saobraćaj bio obustavljen.***
- *Autori su naknadno prepravljali tekstove u svojim prilozima* ***tako da je priprema časopisa za štampanje trajala dugo.***

a. Za ove rečenice je karakteristično da iznose isti sadržaj koji imamo u složenoj rečenici u čijem je sastavu uzročna rečenica. Posljedična i uzročna rečenica se međusobno razlikuju po rasporedu sadržaja u osnovnoj i zavisnoj rečenici: ono što je zavisna rečenica u zavisnosloženoj uzročnoj rečenici postaje osnovna u zavisnosloženoj posljedičnoj rečenici, a osnovna iz zavisnosložene uzročne postaje zavisna u zavisnosloženoj posljedičnoj rečenici:

Uzročna: - *Jedva je prešao ulicu* ***jer ga je mnogo boljela noga u koljenu.***

Posljedična: - *Mnogo ga je boljela noga u koljenu* ***da je jedva prešao ulicu.***

Uzročna: - *Saobraćaj bijaše obustavljen* ***jer je bio toliki snijeg zimus napadao.***

Posljedična: - *Toliki snijeg je zimus bio napadao* ***da saobraćaj bijaše obustavljen.***

b. Mjesto posljedične rečenice je uvijek iza osnovne, što znači da u složenoj rečenici, u kojoj se nalazi posljedična rečenica, nikad nema inverzije.Također, ne postoji mogućnost zamjene posljedične rečenice priloškom odredbom.

c. U zavisnosloženu posljedičnu rečenicu zavisna rečenica se uvodi veznicima **da** i **tako da.** Kod ovih rečenica karakteristično je pojavljivanje **intenzifikatora** kad zavisna rečenica počinje veznikom **da.** Intenzifikator je u osnovnoj rečenici kakav prilog ili zamjenica koji naglašavaju neku osobinu izraženu pridjevom, prilogom, glagolom ili imenicom:

- *Bio je* ***toliki*** *snijeg da se nikud nije moglo.*
- *Bio je* ***tako*** *ljut da mu niko nije smio na oči.*
- ***Takva*** *je bila gužva da smo jedva izašli.*

Intenzifikatora nema u osnovnoj rečenici kad zavisna počinje veznikom **tako da** (*up. Autori su naknadno mijenjali tekstove svojih priloga* ***tako da*** *je priprema časopisa za objavljivanje trajala dugo*), pa je ovaj veznik češće u upotrebi od veznika **da** u složenim posljedičnim rečenicama.

Namjerne rečenice

531. Zavisna rečenica kojom se iskazuje namjera vršenja glagolske radnje osnovne rečenice naziva se **namjerna** ili **finalna rečenica.** Pošto zavisi od glagola u osnovnoj rečenici, namjerna rečenica ima funkciju priloške odredbe za cilj, namjeru:

- *Pošao je u grad* ***da kupi odijelo.***
- *Stalno je namigivao* ***ne bi li odobrovoljio sagovornika.***
- *Počeo se gurati* ***kako bi prije došao na red.***

Da se radi o priloškoodredbenoj funkciji, pokazuje mogućnost zamjene (preoblikovanja) rečenice padežnom konstrukcijom sa prijedlogom ***radi***:

- *Popeli smo se na brijeg* ***kako bismo bolje osmotrili panoramu grada.***
- *Popeli smo se na brijeg* ***radi boljeg osmatranja panorame grada.***

a. Namjerna složena rečenica može biti i u inverziji: ***Da bismo bolje vidjeli grad****, popeli smo se na obližnje brdo.*

b. Veznici u namjernim složenim rečenicama su **da, kako, ne bi li** i **e da**. Najčešće je u upotrebi veznik **da**. Rečenice uvedene ovim veznikom u složenu imaju predikat u obliku prezenta ili u obliku potencijala (*Ljudi su izašli iz kuća da* ***bi vidjeli/da vide*** *taj čudan prizor*). Ako je upotrijebljen neki drugi veznik, onda je predikat namjerne rečenice u potencijalu (*Stalno se osmjehivao* ***e da/ne bi li/kako*** *bi ih prevario*). Kad su namjerne rečenice uvedene veznicima ***ne bi li*** i ***e da,*** vršilac radnje u osnovnoj rečenici nije siguran da će se ta radnja realizirati, nego to ostavlja samo kao mogućnost.

c. U žurnalističkom i administrativnom stilu veza između osnovne i namjerne rečenice može biti ostvarena i izrazima **sa ciljem da** i **u cilju da**, koji imaju funkciju veznika:

Sa ciljem/u cilju da *se ukloni snijeg sa ulica grada, angažirana je sva raspoloživa mehanizacija.*

Upotreba takvih izraza u službi veznika ima funkciju naglašavanja osnovnog značenja namjerne rečenice. Međutim, ti izrazi su suvišni jer je značenje namjere i cilja sasvim dovoljno istaknuto i rečenicom koja nema takvu vezu, npr. *Da bi se uklonio snijeg sa ulica grada, angažirana je sva raspoloživa mehanizacija.* Zbog toga što se jednostavnije može izreći značenje namjere, u razgovornom i književnoumjetničkom stilu jezika skoro da i nema namjernih rečenica sa ovakvom vezom.

Pogodbene rečenice

532. Kad sadržaj zavisne rečenice iznosi neku pogodbu bez koje se ne može vršiti radnja (stanje) osnovne rečenice, onda se takva rečenica naziva **pogodbena, uslovna (uvjetna) ili kondicionalna rečenica.** Takvo značenje imaju sljedeće zavisne rečenice:

- ***Ako naučiš***, *položićeš ispit.*
- ***Ukoliko budeš stalno gledao televiziju***, *oslabiće ti vid.*
- ***Kad bi mi posudio kasetu***, *i ja bih pregledao taj film.*
- ***Da sam imao ikoga drugoga***, *ne bih se tebi molio.*
- ***Bude li pala kiša***, *neće nam se osušiti povrće.*
- ***Uščuvaš li cipele***, *dugo će ti trajati.*
- ***Budeš li čuvao cipele***, *dugo će ti trajati.*

533. Pogodbene rečenice češće stoje u inverziji. U složenu rečenicu najčešće su uvedene veznicima **ako, ukoliko, kad** i **da.** Veznik

kad dolazi u ovim rečenicama samo u slučaju kad je predikat izrečen kondicionalom u osnovnoj i zavisnoj rečenici. Veznik **da** stoji na početku pogodbene rečenice u kojoj je predikat u prezentu ili u nekom od prošlih vremena. Predikat osnovne rečenice je obavezno u kondicionalu. Veznici **ako** i **ukoliko** nisu ograničeni u upotrebi, jer predikati mogu biti izrečeni kondicionalom i vremenskim glagolskim oblikom, pa su stoga ova dva veznika tipični pogodbeni veznici.

534. Pogodbene rečenice se mogu podijeliti na **potencijalne** i **irealne.**

Potencijalne pogodbene rečenice sadrže potencijalni (mogući) uslov za realizaciju sadržaja osnovne rečenice: - *Ako ne bude mraza, ove će godine roditi voće.* Izražava se, ustvari, ono što je tek pred nama i sasvim je moguće da bude izvršeno ako se zadovolji navedeni uslov.Takve rečenice počinju veznicima **kad**, **ako** i **ukoliko.**

Irealne pogodbene rečenice *imaju veznik* **da** i izražavaju nestavarni (irealni) uslov koji je neostvaren jer je bio u prošlosti: - ***Da smo na vrijeme dobili obavijest,*** *došli bismo na sastanak.* - *Donio bih ti knjigu* ***da sam je mogao pronaći***. Zavisnom rečenicom se u tom slučaju pokazuje da nije izvršena radnja, a pošto je ta radnja bila uslov za vršenje radnje osnovne rečenice, onda se nije ni ona mogla izvršiti.

535. Pod određenim uslovima značenje pogodbene rečenice može se izreći glagolskim prilogom sadašnjim:

- ***Ako se ti budeš izležavao tu svaki dan***, *nećeš položiti ispit.*

- ***Izležavajući se tu svaki dan***, *nećeš ti položiti ispit.*

Konkurentni glagolski prilog sadašnji može doći mjesto pogodbene rečenice ako se radi o potencijalnoj pogodbenoj rečenici koja ima isti subjekat kao i osnovna. Uz to, predikat pogodbene rečenice mora biti u futuru ili potencijalu da bi glagolski prilog sadašnji dobio uslovno značenje.

536. Pogodbena potencijalna rečenica može biti zamijenjena i predikatskim apozitivom:

- *On bi,* ***ako je dobro pripremljen***, *mogao riješiti utakmicu.*

- *On bi,* ***dobro pripremljen***, *mogao riješiti utakmicu.*

Predikatski apozitiv ne može doći mjesto irealne pogodbene rečenice. Značenje uslova predikatski apozitiv dobija samo u kontekstima koji naznačavaju da ono što on obilježava još nije realizirano.

Dopusne rečenice

537. Kad zavisna rečenica svojim sadržajem ne korespondira sa radnjom u osnovnoj rečenici, ali ne sprečava njeno vršenje, onda takvu rečenicu nazivamo **dopusna** ili **koncesivna rečenica**. Sa dopusnim značenjem su sljedeće rečenice:

- ***Iako mu to nije običaj***, danas je zakasnio na posao.
- Danas je zakasnio na posao ***iako mu to nije običaj***.
- ***Mada je često bio s nama***, nikad nije sudjelovao u razgovoru.
- Nikad nije sudjelovao u razgovoru ***mada je često bio s nama***.
- ***Makar koliko ti njega ubjeđivao***, on te neće poslušati.
- ***Premda nije imao vozne karte***, ušao je u najbrži njemački vlak.

Sadržaj u osnovnoj rečenici daje se kao tvrdnja, kao dopuštenje, iako to ne proizlazi iz sadržaja zavisne rečenice, tj. radnja osnovne rečenice se vrši i pored toga što je neočekivana prema radnji u zavisnoj rečenici. Sadržaji osnovne i zavisne stoje u ovom odnosu: osnovna pokazuje dopuštenu radnju, a zavisna suprotnu koja ne sprečava da se vrši radnja osnovne rečenice.

538. Kao što se vidi, ove složene zavisne rečenice mogu biti i u inverziji. Dopusne rečenice u složenu se uvode veznicima **iako, mada, premda** i **makar.** Međusobno se mogu zamjenjivati veznici **iako, premda** i **mada**, što omogućuje bolju stilističku organizaciju teksta.

539. Umjesto dopusne rečenice može se upotrijebiti i konstrukcija s glagolskim prilogom prošlim (up. *Iako nije pogledao/I ne pogledavši*, znao je šta slijedi), glagolskim prilogom sadašnjim (*Mada radi mnogo / radeći mnogo*, on jedva prehranjuje porodicu), a i dopusni predikatski apozitiv (*v. Iako je bio umoran i iscrpljen / Umoran i iscrpljen,* on je cijelu noć proveo budan). Upotreba neke druge sintaksičke jedinice mjesto zavisne rečenice često doprinosi ekspresivnosti nekog književnoumjetničkog teksta.

DISKURS (VEZANI TEKST)

540. Rečenica kao komunikativna jedinica uvijek je dio neke veće smisaono čvrste jezičke cjeline.Ta od rečenice veća jezička jedinica naziva se **diskurs** ili **vezani tekst**. U okviru diskursa rečenica u suodnosu sa drugim rečenicama s kojim je smisaono povezana nosi neku informaciju. Tako dvije rečenice: *Šta radi Derviša? Derviša pliva*, već su diskurs u kojem rečenica *Derviša pliva* dobija komunikativnu vrijednost. U diskursu svaka naredna rečenica na neki način biva uslovljena prethodnim rečenicama. U našem primjeru druga je uslovljena prethodnom upitnom rečenicom.

Tema i rema

541. Ako dalje analiziramo navedeni primjer, otkrićemo da, osim uključivanja druge rečenice u prvu, imamo i ponavljanje riječi *Derviša*. Za taj rečenični dio kažemo da je uslovljen kontekstom i zovemo ga **tema** ili **obavijesni subjekat**. U drugoj rečenici diskursa stoji još dio: *pliva*, kojim iznosimo novinu u odnosu na prethodni tekst, pa se taj dio zove **rema** ili **obavijesni predikat.**

542. Kad rečenicu *Derviša pliva* raščlanimo gramatički, u njoj ćemo naći subjekat *Derviša* i predikat *pliva*, pa je svrstavamo u gramatički model *subjekat + predikat*. Ako tu rečenicu posmatramo kao komunikativnu jedinicu, u njoj nalazimo **temu i remu**. Tema u rečenici *Derviša pliva* jeste riječ *Derviša*, tj. ono što nam je poznato. Rema je riječ *pliva*, sadržaj koji nam je do tada bilo nepoznat. Remom

se, dakle, iznosi ono što je novo i sa aspekta komunikacije je važnije jer nosi bitno u obavijesti.

543. Raščlanjivanje rečenica sa komunikativnog aspekta ne podudara se sa gramatičkom analizom. Tema se ne mora podudarati sa subjektom, a rema s predikatom. Ako se rečenici *Derviša pliva* dadne drugačija intonacija i druge govorne vrijednosti, riječ *Derviša* može biti rema, tj. iznositi ono što je novo u obavijesti, dok će riječ *pliva* biti tema. U tom slučaju rema će prethoditi temi.

544. Tema ne mora ni biti naznačena u rečenicama, npr. *Šta radi Derviša? Još uvijek pliva.* U drugoj rečenici se ne navodi tema, ali se shvata uz pomoć prethodne rečenice, što znači da je nije obavezno navoditi. Dio poruke iz prethodne rečenice se prenosi u sljedeću. Radi se o višku obavijesti koji nazivamo **redundancija (zalihost),** što omogućuje da se neki dijelovi narednih rečenica izostave.

545. Početna rečenica sadrži temu, tj. neku pojavu koja je predmet daljeg opisivanja. Naredna rečenica će sadržavati remu, tj. neku novu pojedinost koja je bitna za obavijest, pa se tako ostvaruje povezanost rečenica:

Njegov automobil uvijek možeš poznati. Razlikuje se od drugih automobila. Ima drugačiju liniju i obavezno je ofarban različitim bojama. Kad on mijenja auto, opet nađe ono sa neobičnom linijom i ofarba ga tako da bude šareno.

U prvoj rečenici nalazi se tematska riječ auto koja je predmet daljeg opisivanja. Ta rečenica se **inkoativna** i ima otvaračku ulogu. Završna rečenica na izvjestan način zbraja rečeno i funkcija joj je da zaokruži određenu smisaonu cjelinu. Ona se zove **finitivna** rečenica. Rečenice između inkoativne i finitivne rečenice nazivaju se **intertekstne** i imaju razvojnu ulogu.

546. Najčešće tema prethodi remi, pa je tu model veze **tema - rema**. Međutim, u rečenicama se može ostvarivati i model **tema-tema**, u slučaju kad predmet ili pojava u komunikaciji nisu dovoljno prikazani,

okarakterisani. U diskursu: *On je bio tužan, nesretan, nasekiran. On je bio nikakav*, komunikativna povezanost ostvarena je temom ***on***.

547. Rema može prethoditi temi, model **rema - tema**, čime se pomaže razvoj dinamičnosti teksta. Takav model povezivanja ima diskurs: *Te noći sam sanjao. Sanjao sam: kao ja mlad i letim.* Takva veza kod koje je rema prethodne i tema sljedeće rečenice izražena glagolom stilski je osobito jaka.

Povezivanje rečenica u diskursu

548. Već smo rekli da je smisao osnovna komponenta povezivanja rečenica. U povezivanju sudjeluju također tema i rema. Osim toga, povezanosti doprinosi još paralelno i lančano vezivanje rečenica.

a. **Paralelne (naporedne) veze**. Određena slika iz objektivne stvarnosti može se dočarati riječima. Pri tome je karakteristična sinteza vizuelnih elemenata. Prostorni razmještaj pojedinosti u slici određuje povezanost rečenica. Rečenice se nižu jedna za drugom i svaka od njih iznosi neku novu pojedinost pomenute slike. Pošto rečenice ne izlaze jedna iz druge po sistemu uzroka i posljedice, nego se javljaju kao naznaka još jedne pojedinosti u slici, kažemo da se smisaona cjelina ostvaruje **paralelnom vezom rečenica**. Primjer takvog povezivanja je opis tvrđave u Blagaju:

Položaj blagajske tvrđave nema mnogo sličnosti sa većinom bosanskohercegovačkih fortifikacija rezidencijalnog značaja. Razlika je veoma uočljiva kod rasporeda izgrađenih površina na kojim je do kraja iskorišćeno zaravnjeno zemljište iznad okomitih litica, sprječavajući svaki pristup ispod sjevernog, južnog i zapadnog bedema. Ulaz u tvrđavu ugrađen je u istočnom i najčvršćem zidu predvorja do koga se prilazilo uskom konjskom stazom.

(Časopis *Hercegovina*, 1998/X)

Česta odlika paralelno povezanih rečenica jeste **ponavljanje riječi,** što može imati različite sintaksičke uloge. Najčešće se time omogućava isticanje onoga što označava riječ koja se ponavlja. U sljedećem tekstu takvu ulogu ima više puta ponovljena zamjenica **ti**, čime je čvrsto povezan čitav diskurs:

Ti si, Pilavijo, avanturist. Ti voliš samo sebe. Na druge znaš samo da se srdiš što te ne vole kao ti sam sebe. Biće ti dragi samo oni koji ti budu povladivali.

(Derviš Sušić, *Preko mutne vode*)

Takva veza sastavnih dijelova diskursa može se ostvariti ponavljanjem subjekta, predikata i drugih sintaksičkih elemenata - objekta, priloške odredbe i dr. U takvim slučajevima radi se o **anaforskim jezičkim sredstvima**. Pomoću njih diskurs kao cjelina dobija izrazitiji ritam. Anafore su naročito česta karakteristika književnoumjetničkog stila.

Kada imamo ponavljanje istih leksema kao u navedenom diskursu, kažemo da se radi o **leksičkom ponavljanju.**

Veza sastavnih dijelova diskursa, međutim, može se ostvarivati i **gramatičkim ponavljanjem**. U sljedećem tekstu povezanost među rečenicama ostvaruje se anaforičkom upotrebom priloških odredaba:

***Na kapiji** i **oko kapije** su prva ljubavna maštanja... **Tu** su i prvi poslovi i pazari... **Tu** se, **na ćuprijskoj ogradi od kamena**, izlažu na prodaju prve trešnje i bostan, sabahzorski salepi i vrući simiti. Ali **tu** se sakupljaju i prosjaci i sakati i gubavi...*

(Ivo Andrić, *Na Drini ćuprija*)

Smisaono i strukturno jedinstvo teksta ostvaruje se i upotrijebljenim istorodnim predikatima. Najčešće predikati imaju isti vid, isto vrijeme (ili je prezent, ili perfekat, ili imprefekat i sl.), pa za ovakve rečenice kažemo da imaju istu vidsko-vremensku strukturu. U sljedećem tekstu predikati su najčešće u perfektu:

Četvrtasti otvor na vratima raskrilio se s cijukom, nije ušlo ni svjetlo ni vazduh. Neko je virio iz tog drugog mraka. Prišao sam otvoru, gledali smo se na malom rastojanju. Lice mu je bradato, bez crta. Ničega nema, ni očiju ni usta.

(Meša Selimović, *Derviš i smrt*)

b. Lančana ili sukcesivna veza rečenica. Rečenice se mogu vezati i tako što se jedan član iz prethodne razvije u sljedećoj rečenici sa istom ili nekom drugom sintaksičkom funkcijom. Tako se ostvaruje lančana ili sukcesivna veza. Modeli te veze mogu biti različiti: subjekat prethodne rečenice veže se sa objektom sljedeće, subjekat prethodne sa subjektom sljedeće, objekat prethodne sa objektom sljedeće, predikat prethodne sa predikatom sljedeće itd.

U diskursu: *U našu ulicu prije pet godina doselio se neki Banjalučanin. On se prezivao Jašarević, a ženi mu je bilo ime Safeta,* subjekat *neki Banjalučanin* u vezi je sa subjektom *on* iz sljedeće rečenice, pa se tu radi o sintaksičkom modelu subjekat + subjekat (S + S) ovih dviju rečenica.

U diskursu: *On je imao namjeru da otvori piljarsku radnju. I otvorio bi je da su mu dozvolili organi mjesne uprave*, veza je ostvarena među rečenicama predikatima *otvori* i *otvorio bi je*. Model sintaksičke veze među tim rečenicama je predikat + predikat (P + P).

Za lančanu vezu rečenica karakteristična je upotreba raznorodnih predikata.

U diskursu: *Kad* ***je stigao*** *u Njemačku,* ***nije mogao ispričati*** *zemljacima šta sve* **ima** *u opkoljenom Sarajevu.* ***Pričao je*** *o takvim događajima da* ***su*** *mu jedva* ***vjerovali.*** ***Veli*** *da se* ***ne može ići*** *glavnom gradskom ulicom, jer* ***ubiše*** *sa okolnih brda. Kad ljudi* ***krenu*** *po vodu i hranu,* ***moraju se provlačiti*** *uskim sokacima,* ***kriti*** *iza kontejnera...Pa ni tada* ***nisu sigurni*** *da ih* ***neće naći*** *neprijateljsko tane* - govori se o prošlim događajima, ali svi predikati ipak nisu izrečeni perfektom. Prošla radnja se iskazuje i drugim glagolskim oblicima, što omogućava da sadržaj bude zanimljiviji i dinamičniji.

U navedenom tekstu ostvaren je logički slijed uzrok - posljedica. Onò što se iznosi u prethodnoj rečenici uzrok je pojave u narednoj, što naročito među njima pojačava vezu. To što je grad opkoljen, uzrok je nizu posljedica izrečenih narednim rečenicama. U tom diskursu su rečenice sa hipotaksičnim (zavisnim) odnosom. Samim tim su međusobno tijesno vezane i njihovu funkciju treba posmatrati u većoj sintaksičkoj cjelini - diskursu.

S tim u vezi, rečenica može biti strukturno potpuno završena, ali je smisaono zavisna od diskursa. Npr. u tekstu:

"Tišine", "Derviš i smrt" i "Tvrđava" su djela u kojima je Selimović pribjegao doslovnosti svoje simbolike koncentričnih krugova.

A među njima su "Tišine" tu simboliku istakle na književno najdeklarativniji način. Čak je i posljednja glava romana naslovljena POČETAK, da bi misao o životu kao "vječnom vraćanju istog" bila "prepoznatljiva" odmah na početku.

(Kasim Prohić, *Činiti i biti*)

- svaka rečenica je tijesno povezana sa rečenicom koja joj prethodi i koja slijedi. Sadržaj im je otvoren prema sadržaju prethodne i prema sadržaju sljedeće i međusobno se dopunjuju. Konkretno u našem tekstu, na taj način, smisaono se razjašnjava tema o simbolici koncentričnih krugova.

Konektori

549. Vezivanje rečenica u diskursu ostvaruje se različitim jedinicama - riječima, sintagmama, predikatima... Ta sredstva veze, koja su značajan elemenat povezanosti rečenica, nazivaju se **konektori**. Sve konektore moguće je prema njihovim karakteristikama podijeliti na gramatičke i leksičke.

I. Gramatičkim konektorima nazivamo veznike nezavisnih rečenica *i, pa, te, ni, ali, ili* itd. Kad se ovim riječima vežu rečenice u diskursu, one imaju drugačiju funkciju od one u nezavisnoj rečenici, jer se njima ostvaruje veza rečenica na nivou diskursa. Gramatički konektori su uvijek u tako ostvarenim vezama na početku rečenice i sastavni su njen dio:

- Čini mi se da je on tako mislio. ***Ili*** *se varam.*

- Tek njegovo djelo probudiće interesovanje za njegovu ličnost, posebno za ono nebanalno u njoj. ***I*** *u tom stavu pisac je ispoljio svoje poetičko vjeruju izraslo na fonu simbolizma...*

- Ne. Događa se nešto drugo, nešto zapanjujuće. ***Ali*** *ne zapanjuje nas ni izostajanje imena ni nestajanje blaga. Zapanjuje nas činjenica da sa izostajanjem riječi i blago iščezava.*

II. Leksički konektori. Češće od gramatičkih konektora u vezanom tekstu nalazimo leksičke konektore - jezičke jedinice koje zbog svoje prirode u kontekstu postaju sredstvo veze.

- Da bi se izbjeglo nepotrebno ponavljanje, moguće je u narednoj rečenici upotrijebiti određenu jezičku jedinicu koja upućuje na ono što je veće rečeno. U tom slučaju vrlo čvrsta veza ostvaruje se **deiktičkim supstitutivnim konektorima** koji imaju ulogu tzv. ekonomizatora jer se njima zamjenjuju manje ili veće cjeline diskursa.

Takav konektor mogu biti:

a. pokazna zamjenica: - *U prvi red klupa ne mogu sjesti svi.* ***To*** *je rezervirano za višu klasu.*

b. lična zamjenica: - *Uskoro dolazi predsjednik.* ***On*** *će kazati kad se može početi s radom.*

c. priloški izrazi: - *Nisam od njega mogao doći do riječi.* ***Zato*** *sam počeo vikati iz sveg glasa.*

- *Oduvijek je to grad čudesne ljepote.* ***Ovdje*** *je dolazila i engleska kraljica.*
- *Samo nam je u tome Suljo mogao pomoći.* ***Bez njegovog sudjelovanja*** *sve bi propalo.*

- Drugačijeg tipa su **leksički nesupstitutivni konektori** kojima se također ostvaruje povezanost rečenica, ali nemaju funkciju ekonomizatora. Ima ih više vrsta i ovdje navodimo najkarakterističnije.

a. Jedan od njih je **reprizni** kod kojeg je karakteristično ponavljanje jedne riječi u više rečenica, čime se postiže isticanje neke pojave, npr. - ***Vlast*** *ne vidi one ispod sebe.* ***Vlast*** *je slatka. Ko je na* ***vlasti****, riješio je sve svoje probleme.*

b. Veoma čvrsta veza među rečenicama se ostvaruje i **asocijativnim konektorima**, tj. riječima koje pripadaju istom semantičkom krugu: - *On je vješt* ***građevinski poduzetnik****. Sa njim vole raditi* ***zidari, armirači, stolari, moleri, vodoinstalateri****...*

c. **Eksplikativni konektori**, najčešće jezičke jedinice: *ustvari, to jest, drugim riječima, naime, zaista, jednom riječju* itd., preciziraju ili objašnjavaju sadržinu ostalih rečenica u diskursu: - *Sušiću je te večeri sve polazilo za rukom.* **Zaista**, *iako su i drugi dobro igrali, opravdani su bili aplauzi gledališta tom igraču.*

d. **Verifikativnim konektorima**: *naravno, očito, očigledno, zbilja, bez sumnje, razumije se, nesumnjivo* itd. izneseni se sadržaj prihvaća, odbija, koriguje... Njima se ostvaruje veoma čvrsta veza u diskursu, jer rečenica u kojoj se nalazi konektor predstavlja završnu ocjenu o prethodno iznesenom sadržaju: *Studiju su napisala trojica autora. Ali, ona nije jezički i metodološki ujednačena.* ***Očigledno***, *svjesni toga, autori su potpisali samo ono što su sami radili.*

e. Konektore *prvo, drugo, treće, najprije, naposljetku, najzad* itd., koji imaju izrazito razvijačku funkciju u izlaganju nazivamo **amplifikativnim.** Takvim konektorima ističu se određene cjeline diskursa i kazuje kojim redom dolaze: *Zbog niza uzroka zabilježili smo poslovni neuspjeh.* ***Prvo***, *nismo dobro ocijenili tržište.* ***Drugo***, *zakazale su službe marketinga.* ***Treće***, *većina djelatnika je bila totalno nezainteresirana.*

f. Razvijačku ulogu u diskursu imaju i **intenzivni konektori,** kojima se naglašava (pojačava) sadržina rečenice kojoj pripadaju. Ulogu takvih konektora imaju riječi *čak, čak i, upravo, štaviše* itd.: *Na skupu se pojavio i Musa.* ***Upravo*** *onaj što nema dlake na jeziku.* ***Štaviše***, *taj je našem direktoru rekao da nema pojma.*

Tipovi vezanog teksta

550. Često za neki tekst prema određenim svojstvima njegove strukture kažemo da je opis, pričanje ili rasprava. Već to upućuje na činjenicu da se međusobno razlikuju i da ih možemo svrstati u tri osnovna tipa vezanog teksta: **opisivanje, pripovijedanje** (naracija, pričanje) i **raspravljanje**.

Opisivanje

551. Za opis je najvažnije izabrati karakteristične pojedinosti pomoću kojih možemo slikovito, živopisno prikazati neku pojavu, tj. riječima stvoriti sliku. Naročito je bitno koje pojedinosti izabrati i

kako ih povezati. U opisu povezivanje zavisi od prostornog razmještaja pojedinosti, pa sadržaji rečenica ne proizlaze jedni iz drugih, nego su naporedni. To znači da su u opisivanju rečenice **paralelno vezane**.

Niz naše Požarike vode zeleni sokaci ravno u Podobrijež. U prve posavske njive i lugove. Kad je dan širok i pun sunca, s Požarika se nazire u dalekoj ravni plavičast trag Save. K'o kad se posljednja magla diže.

(Hasan Kikić, *Kraj pušnica*)

552. Navedeni tekst svrstavamo u **umjetnički** ili **subjektivni opis**, jer je pisac svoja zapažanja izrazio slikom. Maštom je izdvojio karakteristične pojedinosti i pomoću njih konkretizirao pojavu. Izricanjem asocijacija i vlasititog stava pojačana je izražajnost i slikovitost. Sava u daljini je plavičast trag uspoređen sa podizanjem posljednje magle, čime se sugerira da se ta rijeka jedva nazire zbog velike daljine.

553. Pored umjetničkog postoji i **naučni opis**, u kojem autor svoja zapažanja daje u obliku pojmova. Objektivno iznosi činjenice bez ličnog stava. Nastoji dati istinitu sliku, prikladnu za formiranje pojmovnih predstava:

Sutjeska je rijeka na granici Crne Gore i Bosne i Hercegovine, lijeva pritoka Drine, između planina Lebršnika, Volujaka, Maglića i Zelengore. Duga je 36 km. Raspolaže znatnom hidroenergijom. Dolinom rijeke Sutjeske izgradena je 1957/58. godine preko Popova Mosta i Tjentišta auto-cesta Foča - Gacko.

(*Mala enciklopedija*)

554. Kad opis utiče na razvoj radnje, djeluje motivacijski i slika se dovodi u vezu sa životom čovjeka, onda se radi o **dinamičkom opisu**. Prozni dinamički opisi najčešće imaju glagole sa razvojnim značenjem, a jak naglasak dobijaju i riječi na koje se prenosi glagolska radnja, kao i riječi kojim se označava vršilac radnje:

Njegova je kuća ukraj sokaka u velikom šljiviku pa on ne ide u polja sve dok ne pođu i cure iz brda. Čeka on, pa kad one poodmaknu, zaprti se motikom pa potcikne i zapjeva. Najvoli kad Omerova Hanifa ide s malim Husom u lug. Onda on počeka dok samo prođu kraj Bajrića kuća pa pojuri za njom kao po trnju. Dostigne on nju, pa bi joj mnogo, mnogo i lijepo govorio, ali se sav uzmuči, uzdrhti...

(Hasan Kikić, *Kraj pušnica*)

555. Za razliku od dinamičnog opisa, **statični opis** ima ulogu ambijenta u kojem se zbiva radnja. U takvom opisu izdvojeni su oni detalji pomoću kojih se može sačiniti slika za uokvirivanje radnje. U strukturnom i smisaonom pogledu rečenice u ovom opisu ostvarene su elementima koji znače mjesto, vrijeme, stanje i dr. Ovi opisi posredno utiču na razvoj radnje djela. Npr.:

Tekija je lijepa i prostrana, nadnešena nad rječicom što se probija kroz kamen, iz planine, s baščom i ružičnjakom, s odrinom nad verandom, sa dugom divanhanom u kojoj je tišina mekana kao pamuk, još tiša zbog sitnog žubora rječice ispod nje. Kuću, nekadašnji harem predaka, poklonio je redu bogati Alijaga Džanić, da bude stjecište derviša i sklonište siromaha.

(Meša Selimović, *Derviš i smrt*)

Pripovijedanje (naracija, pričanje)

556. Najznačajnija karakteristika diskursa koji svrstavamo u pripovijedanje jeste prikazivanje događaja u **vremenskom slijedu**. Tu osobinu ima pripovjedačka proza. U osnovi ove književne vrste je pripovijedanje, naracija.

557. Pripovijedanje može imati oblik kazivanja u **trećem licu**, što se označava njemačkim izrazom **er-form** (od njem. er = on). Pričajući u ovom obliku, pripovjedač se stavlja iznad događaja o kojima govori i ponaša se tako kao da sve zna, sve vidi, pa zato može govoriti o svim vidljivim i nevidljivim procesima, o spoljnim manifestacijama i unutarnjim preživljavanjima svojih ličnosti, slobodno prelazeći iz jednog vremena u drugo, iz jedne sredine u drugu.

Pripovijedanje u trećem licu karakteristika je i sljedećeg odlomka iz pripovijetke *Za tarabama* Hasana Kikića:

Skače Ajka s Abidom i malom Ifetom. A oko tarabe se momci naguravaju i svaki proširuje rupu na tarabi da bolje vidi. Pa čuje ona svakoga napose. Eno Ibrica iz Vide dira Ajku, a Galib protura štap kroz rupu i smije se. Široko, široko... Oo, kako joj je svak drag, oo! Samo nema njenog Ahmeta nigdje, nema ga. I svi pitaju za njega, svi.

558. Pripovijedanje može biti i u **prvom licu**, tzv. **ich-form** (njem. ich - ja). Pisac u tom obliku može pričati o onome što se dogodilo u njegovom životu, bez obzira da li je on bio glavni sudionik u tim zbivanjima, ili samo svjedok tih zbivanja. Takvim pripovijedanjem postiže se neposrednija veza između pripovjedača i onoga o čemu on priča, pa je moguće prisnije doživljavanje zbivanja o kojima se govori, doživljeniji pristup ličnostima o kojima se govori, zbog čega je taj postupak omiljen kod modernih pisaca. Takav postupak nalazimo u romanu *Derviš i smrt* Meše Selimovića:

Nisam se micao, nisam govorio, da ne poremetim tu uzbudljivu igru gonjenja i bježanja. Što je naš položaj postajao nemogućniji, čekanje je postajalo sve napetije. Osjećao sam da sam uvučen u nešto neobično, teško i surovo, nisam znao ko je od njih surov, ovaj što bježi ili ovi što ga gone, nije mi bilo ni važno tada, hajka je mirisala na krv i smrt, i sve se rješavalo pred mojim očima.

559. I u jednoj i u drugoj formi pripovijedanja veliku ulogu u pripovijedanju ima **vremenski faktor.** Događaji se dešavaju u različitim vremenskim situacijama, procesi se smjenjuju jedan za drugim. Same rečenice se nižu u skladu sa razvojem događaja i vežu se **lančanom (sukcesivnom) vezom**, u kojoj, kao što smo već rekli, jedan član iz prethodne rečenice razvija se u sljedećoj rečenici.

Raspravljanje

560. Kada o nekoj temi iznosimo činjenice kojima dokazujemo ili odričemo neku unaprijed datu postavku, onda se radi o tipu diskursa

koji nazivamo raspravljenje. Osnovna osobina takvog teksta je njegova jasnost, logičnost, sistematičnost i ubjedljivost. Rečenice su u tekstu tako ustrojene da iz svake prethodne rečenice izlazi misao za sljedeću, tj. za njega je bitan **logički slijed misli**. Primjer takvog teksta je odlomak iz rasprave *Sociolingvistički aspekti jezičke situacije u Bosni i Hercegovini* Mevlide Karadže:

Sociolingvistika se bavi proučavanjem jezika i jezičkih činjenica, dovodeći ih u vezu sa društvenim kontekstom. Ova naučna disciplina je dosegla zavidan stepen zrelosti i spoznaja te izgradila efikasnu teoriju i metodologiju pa se u njenoj preciznoj hijerarhijski strogo ustrojenoj terminologiji koja funkcionira u složenom sistemu interdisciplinaranih odnosa nalazi moćno sredstvo za proučavanje i indentifikaciju najsloženijih jezičkih situacija. Ali, istovremeno, to nas ograničava i obavezuje na krajnju obazrivost u određivanju pojmova i njima odgovarajućih terminoloških etiketa i njihovog mjesta u ukupnom sistemu...

Dati tekst sadrži tvrdnju da je sociolingvistika naučna disciplina koja se bavi proučavanjem jezika i jezičkih činjenica dovodeći ih u vezu sa društvenim kontekstom. Ta tvrdnja se ne dokazuje samo navođenjem podataka (npr. metodologija i efikasna teorija, hijerarhijski strogo ustrojena terminologija, šta socilingvistika može i u čemu nas ograničava i sl.), nego se ti podaci vezuju u jedan misaoni sadržaj. Navedene pojedinosti koje se uključuju moraju omogućiti stvaranje smisaone cjeline. Zbog toga svaka rečenica svoj pravi smisao dobija u diskursu kao složenoj sintaksičkoj cjelini.

561. Logički slijed misli je u takvom tekstu značajna komponenta jer se njime ostvaruje **kohezija** rečenica, po čemu se tekst kao organizirana cjelina razlikuje od neteksta, u kome nisu ostvareni odnosi među rečenicama. Rečenice u ovakvom diskursu logički su povezane. Misao sljedeće rečenice izlazi iz prethodne i tako se u ovom tipu teksta stvara već pominjana **lančana veza rečenica**.

REGISTAR

abeceda 67
a-deklinacija 90
adjektivizacija (popridjevljenje) 83
administrativni stil 18
adverbijalne rečenice 208, 214, 216
adverzativne rečenice 200
afiksi 70
afrikate 30, 46, 47, 99
afrikativni ili sliveni konsonanti 30
akcen(a)t 59, 61-65, 67
aktiv 124
aktivne rečenice 170, 171
aktivno stanje 124
akustičke osobine 31
akutnost 32
akuzativ 89, 91, 92, 112, 113, 139, 140
alofoni 33
alomorfi 43, 72
alternacije 43, 44
alveolarni konsonanti 29
amplifikativni konektori 232
anaforska jezička sredstva 228
anglicizmi 148
antonimi 147
aorist (prošlo svršeno vrijeme) 125, 130, 178, 179
apozicija 182
apozicijska sintagma 161, 162
apozitiv 183
apozitivna/apozicijska rečenica 212-214
apsolutna ili prava upotreba glagolskih oblika 117
apstraktne imenice 84, 85
arabica 20
argo 152
argotizmi 152
artikulacija 27, 28, 32, 33
asimilacija (jednačenje) 44
asimilacija (jednačenje) vokala 57
asocijativni konektori 231
atribut 180-182
atributna/atributska rečenica 212, 213
atributska sintagma 161
atributske/atributne zavisne rečenice 212
augmentativni glagoli 119
augmentativnost 76
azbuka 67

begovica 20
bespredikatske rečenice 172
besubjekatske rečenice 171

bezlični glagolski oblici 137, 159
bezvučnost 31
bilabijalni suglasnici 29
boja glasa 29
bosančica 20
bosanica 20
bosanska redakcija staroslavenskog jezika 19
bosanski jezik 22, 24, 25, 36
bosansko pismo 20
bosanskohercegovački standardnojezički izraz 23, 24
broj 102, 115
brojevi 81, 115, 157
brojna imenica 82
budućnost 121, 177
buka 16

crnogorski standardnojezički izraz 23

čestice 142

ćirilica 20, 67
ćirilička grafija 67

dalji ili indirektni objekat 119, 185
dativ 89
deiktičke ili upućivačke riječi 80, 107
deiktički supstitutivni konektori 231
deiktičnost 107
deklinacija 79, 80
deklinacije imenica 88
deminutivni glagoli 119, 121
deminutivnost 76
derivacijske morfeme 70, 72, 75, 82, 83
derivati(vi) 74
difuznost 32
diglosija 19
dijalektizmi 18, 151, 152
dijalekat 16, 17, 145
dioni ili partitivni genitiv 184
direktna posuđenica 150
direktni (bliži) objekat 119, 184
diskurs 156, 225, 227-229
distinktivne (razlikovne) jedinice 31, 33
distribucija fonema 42
distributivni glagoli 118
dodatno (konotativno) značenje 14, 15
dopusna ili koncesivna rečenica 194, 197, 224
dopusne sintaksičke jedinice 186, 194
druga deklinacija 90, 97, 99, 111
druga palatalizacija 49, 50, 72
drugi stepen pridjeva 105
dugosilazni akcent 63
dugouzlazni akcent 63
durativni glagoli 119
dužina 57, 62, 64, 65, 98, 104
dvočlane rečenice 170, 171
dvojezički rječnik 145
dvousneni konsonanti 29

e-deklinacija 64
efektor (izazivač) 191
eksplikativni konektori 231
eksplozivi 30
eksplozivni ili praskavi konsonanti 30
elastična stabilnost 18, 23
elipsa 172
eliptična rečenica 172
enciklopedijski rječnik 144
enklitički oblici 111, 119, 127, 133, 157, 177
enklitike (naslonjenice) 58, 64, 73, 159, 196, 197
epentetikum 52
epentetsko *l* 52, 101
er-form 234
etimološki rječnik 145
etimološko *h* 35
evolutivni (razvojni) glagoli 118

fakultativne varijante fonema 33
finitivna rečenica 226
finitivni glagoli 118
fonema(a) 27, 32-48, 52, 55, 59, 61-63, 67-69, 72, 130, 143, 145
fonetika 27
fonetski dijalektizam 151
fonologija 27, 33, 34, 43, 62, 63
fonološki pravopis 21, 68
forma 82, 83, 181, 182, 184
frazem(a) 164
frazeologizmi 153, 154
frikativi 30, 35
funkcija 157
funkcionalna fonetika 27
funkcionalna polivalentnost 18
futur drugi (zavisno buduće vrijeme) 125, 134
futur egzaktni 134
futur prvi (osnovno buduće vrijeme) 125, 133, 134, 179
futurski prezent 178

genitiv 88, 89, 98, 184, 185
germanizmi 148
glagoli 117-139
glagoli radnje 117
glagoli stanja 118
glagoli zbivanja 117
glagoljica 20
glagolska imenica 79, 82, 83, 176
glagolska objekatska sintagma 161, 162
glagolska osnova 127
glagolska priloškoodredbena sintagma 161
glagolska sintagma 161
glagolski broj 123
glagolski modus 125
glagolski način 124, 125
glagolski nastavci 127
glagolski oblici 82, 119, 124-129
glagolski pridjev radni (particip aktivni) 123, 126, 136
glagolski pridjev trpni (particip pasivni) 123, 126, 136
glagolski pridjevi 122, 136, 159, 174

glagolski prilog prošli 126, 127, 137, 159, 216, 218, 219
glagolski prilog sadašnji 126, 127, 137, 159, 193, 216, 218, 219, 223
glagolski prilozi 122, 123, 137, 194, 195, 218, 219
glagolski rod 123
glagolski vid 120
glagolsko lice 122, 123
glagolsko stanje 123, 124
glagolsko vrijeme 124
glasovi 27, 28, 31, 32, 34
glavna, osnovna ili upravna rečenica 198, 199
gnomski aorist 179
govor 12, 13, 17, 18
govorni organi 27, 28, 31
govornik 13, 14
gradacija pridjeva 105
gradacione ili stupnjevite rečenice 200, 207, 208
gradivne imenice 84, 85
gradivni pridjev 101-104, 106
grafija 67, 68
grafijski ili dijakritički znaci 67
gramatička homonimija 75
gramatička sinonimija 75
gramatički dijalektizam 151, 152
gramatički konektori 230-232
gramatički rod 86-88
gramatički subjekat 137, 170-175
gramatika 17, 52, 100, 116, 200
gravisnost 32, 34
grecizmi 148
gubljenje suglasnika 44, 46-48

hipokoristik 91, 94, 97-99
historijski ili pripovjedački futur 179
homonimi 145-147
hrvatska redakcija staroslavenskog jezika 19
hrvatska varijanta 23
hrvatski jezik 21, 24, 25, 36, 197

ich-form 235
i-deklinacija 89, 90
idiom 16-19, 24-26
imenice 83
imenička apozicijska sintagma 161-164
imenička atributska sintagma 161-164
imenička deklinacija 89
imenička sintagma 182
imeničke zamjenice 80, 108, 162, 163
imperativ 122-127, 135
imperfekat (prošlo nesvršeno vrijeme) 40, 125, 127, 131
imperfektizacija 121
infiks 71
infinitiv 129
informacija 15, 155, 156, 166-170
ingresivni glagoli 118
inkoativna rečenica 226

instrumental 39, 40, 50-53, 65, 75, 89, 90, 93, 96, 97, 100, 101, 139, 140, 176, 181, 184-190
instrumental društva 140
instrumental karakteristične pojedinosti 140-141, 181-182
instrumental oruđa 140, 141
integrant 72, 74, 160
interfiks 71, 85
intertekstna rečenica 226
intenzitet 63, 64
intenzivni glagoli 118
intenzivni konektori 232
intonacija 63, 168, 226
irealna pogodbena rečenica 223
isključne ili ekskluzivne rečenice 200, 204, 205
iterativni glagoli 53, 55, 119
izrične objekatske/objektne rečenice 210
izrične rečenice 210, 211
izrično-atributske zavisne rečenice 211
izrično-uzročna zavisna rečenica 211, 219
izvedene riječi 37-40, 74-79, 85
izvedenice 41, 43, 53, 60, 74, 85
izvorne riječi 147

jačina izgovora 62
jaki tip rekcije 166
jednačenje konsonanata po mjestu tvorbe 45
jednačenje konsonanata po zvučnosti 44
jednina 87
jednočlane rečenice 171, 172
jednojezički rječnik 145
jednostavne rečenice 169
jednostavni glagolski oblici 129
jednostavni glagolski predikat 175
jednostrukosložene rečenice 200
jezička djelatnost 12
jezički idiom 16, 24
jezički konsonanti 29
jezički sistem 13, 17
jezički stilovi 18
jezički znak 13, 33
jezik 12, 16
jota 52
jotovanje 44, 46, 49, 51, 52

kategorijalna preobrazba (transpozicija) vrsta riječi 82
književni ili standardni jezik 16, 17
književnojezička norma 17
književnoumjetnički stil 18, 221
kôd 14, 15
kodificiranost 17
kodni sistem 15, 16
komapktnost 32
kombinatorne varijante fonema 33
komparacija 80, 102
komparacija pridjeva 105, 106
komparativ 105

kompletivni glagoli 118
komunikacijski kanal 14-16
komunikativna funkcija jezika 12-14. 18
kondicional ili potencijal 125. 126. 135. 136
kondicionalna rečenica 222. 223
konektori 230-232
kongruencija 163. 165
kongruentni atribut 163. 165. 180. 181. 196. 212
konjugacija 79. 123
konjukcionalizacija (povezničenje) 83
konkretne imenice 84. 85
konsonanti (suglasnici) 28. 29. 31
konsonantnost 31
konstituent 35. 160
kontrakcija vokala 57
koordinacija 81
koordinirane rečenice 198, 200
kopulativna rečenica 200, 201
korijenski morfem 43, 70, 71, 74-77, 86
kratkosilazni akcent 63, 65
kratkouzlazni akcent 63, 65
kumulativni glagoli 118
kvalifikativni genitiv 181
kvalitativni pridjev 101. 102, 104. 106
kvantitet 59. 62. 63. 65
labiodentalni suglasnici 89
lančana ili sukcesivna veza rečenica 228. 235. 236
latinica 20. 67
latinička grafija 67
latinizmi 148
leksem(a) 23. 74, 83. 143. 144
leksički dijalektizam 151
leksički kalk 150
leksički konektori 149
leksički nesupstitutivni konektori 184
leksika 143. 148
leksikografija 143. 144
leksikologija 143
lične zamjenice 108, 111
lični glagolski oblici 123
limitativni glagoli 118
lingvistički rječnik 144
logički subjekat 171, 175
lokaciono mjesno značenje 188
lokaciono vremensko značenje 187
lokativ 91, 96, 114, 140

majorativni glagoli 118
mehki/meki suglasnici 28, 38
misaone (mislene) imenice 85
mjesna zavisna rečenica 188, 216
mjesne (lokalne) rečenice 216
mjesne ili lokalne priloškoodredbene sintaksičke jedinice 188-190,216, 217

mjesni pridjev 102-104
mjesni prilog 137, 138, 188, 217
mjesno ablativno značenje 188, 189
mjesto radnje 75, 76
mjesto tvorbe 29-31, 45-48
množina 87, 88
modalna riječ 169
modalna vrijednost 169
modalni glagol 169
momentani glagoli 175
morfem(a) 43-48, 69-72
morfematika 69
morfemski nizovi 69
morfologija 43, 69, 143
morfonologija 43, 44

način tvorbe 30, 85, 86
načinska (modalna) rečenica 81, 217, 218
nadzubni konsonanti 29
naglašene ili toničke riječi 64
najnovije jotovanje 54
namjerna ili finalna rečenica 221, 222
napetost 32
narječje 16, 17, 19, 20, 21
narodni govor 16, 17
natuknica 144
naučni stil 18
nazalnost 32
nekongruentni atribut 163, 165, 181, 212
nelične zamjenice 108
nelični glagolski oblici 123
nenaglašene ili atoničke riječi 64
neodređene zamjenice 108-110
neodređeni vid pridjeva 103, 104
neologizmi 151
neorganski idiom 16, 17
nepčani suglasnici 29, 30
nepostojano a 44, 46, 47, 57, 58, 95, 98
nepotpuna kongruencija 165
nepravi povratni glagoli 119, 120
nepravi sinonimi 146
neprelazni glagoli 119, 166, 185
nepromjenljive riječi 81, 82, 138, 141, 142
nepunoznačne riječi 73, 74, 156, 157, 196
nesvršeni (imperfektivni) glagoli 120-122
nezavisne sintagme 164, 165, 200, 202
nezavisne složene rečenice 198, 200, 205
niski vokal 29
nominativ 88
nosilac osobine 76, 174
nova jotovanja 52
novo jotovanje 52-54
nulti gramatički morfem 72, 87, 90, 91

obavijesni predikat 225
obavijesni subjekat 225

obavještajne ili izjavne rečenice 167
objasnidbeni rječnik 145
objekat 119, 170, 171, 183-185, 196
objekatska sintagma 161
objekatska/objektna zavisna rečenica 185, 210
obratni rječnik 145
odnosne ili relativne zavisne rečenice 214
odnosne zamjenice 108, 109, 112
određeni vid pridjeva 103, 104
odrednica 144, 145
odrična ili negativna rečenica 168, 169, 184, 202
odrične zamjenice 107-112
ograničenja udruživanja fonema 42
onomatopeja 121
opće imenice 84
opće zamjenice 108, 109
opisivanje 232, 233
opisni ili dekomponovani predikat 176
opisni pridjev 101, 102, 106
organski idiom 17
orijentaciono mjesno značenje 186-190
orijentaciono vremensko značenje 186-190
orijentalizmi 149
ortoepija 68
ortoepski (pravogovorni) rječnik 145
osnovni ili glavni brojevi 115, 117
osnovni, upravni ili nadređeni član 141
osnovno (denotativno) značenje 14
označeno 13, 14, 33, 69, 73, 77
oznaka 13, 14, 33, 43, 72, 90

padež 104
padežna forma 182, 184, 185, 187-190
padežni sistem 44
palatalizacija 48
palatalni suglasnici 30, 52, 93
paradigma 80, 88
paralelne (naporedne) veze rečenica 227
paronimi 145, 147
particip perfekta 137
particip prezenta 137
partikule 81, 82, 142
pasiv 124
pasivne rečenice 170
pasivno stanje 124
pejorativni glagoli 75
perfekat (prošlo vrijeme) 132
perfektizacija 121
pismo ili grafija 67
pjesnička (poetska) funkcija jezika 14
plural 87

pluskvamperfekat (zavisno prošlo vrijeme) 125, 126, 133
podnovljeno, podmlađeno, analoško ili psihološko jotovanje 55, 56
pogodbena rečenica 197, 222, 223
pogodbeni način 125
pokazne zamjenice 87, 108, 110
pokretni vokal ili navezak 59
položaj govornih organa 28, 29
polupromjenljive riječi 80, 81
pomoćni glagoli 126
poredbena (komparativna) načinska rečenica 218
poređenje pridjeva 105
poruka 14-16, 156
posesivni pridjev 102
pošiljalac poruke 15
posljedične ili konsekutivne rečenice 220, 221
poslovični (gnomski) prezent 178
poslovični ili svevremenski aorist 179
posuđenice 147-150
potencijalna pogodbena rečenica 223
potpuna kongruencija 165
potvrdna ili afirmativna rečenica 168
povratni glagoli 119, 120
pozitiv 105
pratilački instrumental 140
prava poredbena rečenica 218
pravi povratni glagoli 119
pravi sinonimi 146
pravopis 17, 68
pravopis ili ortografija 68
pravopisni (ortografski) rječnik 145
predikat 175, 176
predikatske/predikatne zavisne rečenice 209
predikatski apozitiv 183, 192-195, 223
prednjonepčani konsonanti 30
prefiksalna tvorba 74, 82, 83, 107, 121, 122, 138
prefiksalno-sufiksalna tvorba 74, 82, 83, 107, 121, 122, 138
prefiksi ili prefiksalni morfemi 70, 71
prekidnost 32
prelazni glagoli 119
preneseni akcent 65
prezent (sadašnje vrijeme) 129, 130
pridjevi 101, 102
pridjevska deklinacija 103, 114
pridjevska imenica 84, 85
pridjevska priloškoodredbena sintagma 161, 162
pridjevske zamjenice 80, 107, 110-113, 159, 180
pridjevski vid 103, 113, 116
prijedloški/prijedložni objekat 185

prijedloško-padežna konstrukcija 139, 140, 185, 186
prijedlozi 73, 81, 82, 139, 157
priloška priloškoodredbena sintagma 161
priloške (adverbijalne) odredbe 157, 185
prilozi 73, 79, 81, 137-139, 158, 164, 180
primalac poruke 15, 16
pripovijedanje (naracija, pričanje) 232-235
pripovjedački (narativni) perfekat 178
pripovjedački ili historijski imperativ 178
pripovjedački ili historijski prezent 178
prirodni rod 86
prisvojne zamjenice 110, 113, 114
prisvojni pridjev 103
procesualni pridjev 102
produktivna tvorba 121, 122
progresivna promjena 42, 50
proklitike (prislonjenice) 64
promjenljive riječi 80
propozicionalizacija 84
proširene rečenice 170
proširivanje riječi vokalima 58, 59
prošlost 121, 125, 136, 177, 178
protetsko (protetično) *h* 35, 36
prozodijske ili naglasne jedinice 63
prva deklinacija 90-97
prva palatalizacija 48, 49
prvi stepen pridjeva 105
pseudosocijativni instrumental 140
punoznačne riječi 73, 74, 156-160, 196

raširena rečenica 169
raspravljanje 232, 235
rastavne ili disjunktivne rečenice 200, 205
razlikovna, distinktivna ili diferencijalna obilježja 27, 34
rečenica 156, 166-173
rečenice sa refleksivnim pasivom 171
rečenička funkcija 157
rečenični model 167, 168
red riječi 195
redni brojevi 81, 115-117, 158
redukcija 42
redundancija 16, 145
referencijalne vrijednosti 15
referent 14, 15
refleksi jata 59
refleksivni glagoli 119
regresivna promjena 42, 45
rekcija 166
relacijski pridjev 101, 102, 106
relacione riječi 82
relacioni morfemi 71
relativna ili neprava upotreba glagolskih oblika 177, 178
reprizni konektori 231
rezulatativni glagoli 118

riječce 79, 142, 157
rječnik 17, 143-145
rječnik dijalekatske građe 145
rječnik sinonima 145
rječnik standardnog jezika 145
rječnik stranih riječi 145
rječnik turcizama 145
rječnik žargona 145
rod 86
romanizmi 148

sadašnjost 177
sastavna rečenica 141, 200-203
sibilarizacija 49
singular 87
sinonimi 145-147
sintagma 155, 156, 160
sintaksa 155
sintaksa teksta 156
sintaksema 159
sintaksička funkcija 156-159
sintaksičke jedinice za izražavanje uslova 194
sintaksičke jedinice za izricanje načina i poredbe 190
sintaksičke jedinice za izricanje namjere 192
sintaksičke jedinice za izricanje značenja uzroka 191
sklanjanje imenica 88
slabi tip rekcije 166
sleng 152
slova ili grafeme 167
složene rečenice 169, 198, 199
složeni glagolski oblici 132, 175
složeni glagolski predikat 175
složenička tvorba 75, 86, 107
slušalac 175
socijativni instrumental 140
sonanti (glasnici) 30, 31
sporedni dijelovi rečenice 170
sprezanje 123
sročnost 163, 165
srpska redakcija staroslavenskog jezika 19
srpska varijanta 23
srpski jezik 24, 25
srpskohrvatski/hrvatskosrpski jezik 19, 23
stanardni (književni) jezik 15, 16, 18
standardnojezička norma 17
staro jotovanje 52-54
stepenovanje (stupnjevanje) pridjeva 105
stilska vrijednost 152, 196
stilsko sredstvo 36, 151, 152
stridentnost 32
strujni ili frikativni konsonanti 30
subjekat 173-175
subjekatske/subjektne zavisne rečenice 208, 209
subjekatski skup 60
subordinacija 81
subordinirane rečenice 199, 208
sufiksalna tvorba 74, 75, 85, 86, 106, 121, 138

sufiksi ili sufiksalni morfemi 70
superlativ 105
suprotne rečenice 203
supstantivizacija 82. 85
svevremenski futur 179
svršeni (perfektivni) glagoli 120. 121

šatro 152
šum 16. 31
šumni konsonanti 31
šumnici 31
šumnost 31

tautološki subjekat 171
tema i rema 225-227
terminološki rječnik 145
ton izgovora 63
trajni glagoli 119
treća deklinacija 90, 100, 101
treća palatalizacija 50, 51
treći stepen pridjeva 105
treni konsonanti 30
trenutni glagoli 119
trojezički rječnik 145
turcizmi 148, 149
tvarne imenice 84, 102
tvarni pridjev 102
tvorba riječi 69, 74, 78
tvorbena sinonimija 23, 75
tvorbeni morfemi 70
tvorenice 74, 85, 86
učestali glagoli 53, 119, 121
upitne rečenice 168
upitne zamjenice 108, 109
upravljanje 166
upućivačke (deiktičke) riječi 80, 107
upućivanje 80, 107
usneni konsonanti 29, 52
usnenozubni konsonanti 29, 37
uvjetna (uslovna) rečenica 222
uzajamno ili recipročno povratni glagoli 119
uzročna ili kauzalna rečenica 218
uzvici 81, 82, 141, 142, 157
uzvične ili eksklamativne rečenice 168, 172

verbalizacija 84
verifikativni konektori 232
vezani tekst 156, 225
veznici 73, 81, 141, 157
višejezički rječnik 145
višestrukosložene rečenice 200
visoki vokali 29
vlastite imenice 84
vokabular 144
vokali (samoglasnici) 31
vokali prednjeg reda 29,52
vokali zadnjeg reda 29, 50
vokalnost 31
vokativ 89, 92, 97
vremenska anteriornost (prijevremenost) 215, 216

vremenska istovremenost 215
vremenska posteriornost (poslijevremenost) 216
vremenska rečenica 215, 216
vremenske ili temporalne rečenice 215
vremenske ili temporalne sintaksičke jedinice 186-188
vremenski pridjev 102
vremenski slijed 234
vršilac radnje 88
vrste riječi 69, 73, 82
vulgarizam 152

zadnjojezični konsonanti 30
zadnjonepčani (velarni) konsonanti 30
zajedničke imenice 84
zaključne ili konkluzivne rečenice 200, 206
zalihost 226
zamjena *l* sa *o* 56
zamjenice 79, 80, 107
zamjenički pridjevi 114
zapovijedni način 112
zavisna objekatska rečenica 185, 208, 210
zavisna rečenica 197
zavisne apozitivne/apozicijske rečenice 213
zavisne načinske rečenice 217, 218
zavisne sintagme 160-162
zavisne složene rečenice 198, 208
zavisni ili podređeni član 160
zavisnoupitne objekatske/objektne rečenice 211
zbirne imenice 84
zbirni brojevi 115, 116
značenje propratne okolnosti 195
značenjske skupine 76, 118
zubni konsonanti 29
zvučnost 31

žargon 152, 153
žargonizmi 18, 152, 153
žensko pismo 20
žurnalistički stil 18